

مجلہ ”کھوج“

ISSN: 1992-6545

- مدیر : پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن
نائب مدیر : ڈاکٹر محمد عرفان الحق
مجلس ادارت / مشاورت (الف بائی ترتیب نال)
بیرونی : این مرنی، ڈاکٹر (کینیڈا)، جسیر کور، ڈاکٹر (انڈیا)، جگ موہن سنگا، ڈاکٹر (کینیڈا)
روی روندر، ڈاکٹر (انڈیا)، کنول جیت کور (کینیڈا)، ناشر نقوی، ڈاکٹر (انڈیا)
ہانسوزر زوبیسلر، ڈاکٹر (سوڈن)
اندرونی : اقبال شاہد، پروفیسر ڈاکٹر (پاکستان)، شاہد محمود کاشمیری، پروفیسر ڈاکٹر (پاکستان)
ظہیر احمد شفیق، ڈاکٹر (پاکستان)، عاصمہ قادری، ڈاکٹر (پاکستان)
عبداللہ جان عابد، ڈاکٹر (پاکستان)، نوید شہزاد، پروفیسر ڈاکٹر (پاکستان)
یوسف خٹک، پروفیسر ڈاکٹر (پاکستان)
کمپوزنگ : محمد سدھیر
چھاپہ خانہ : پنجاب یونیورسٹی پریس، لاہور
پتہ : ادارہ پنجابی سلیکھ تے رہتل سار، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج
علامہ اقبال کیمپس، لاہور (پاکستان)
ای میل : director.ipcs@pu.edu.pk, dr.nabilarehman@gmail.com
آن لائن ویب سائٹ : <http://pu.edu.pk/home/journals/khoj>
انڈیکسنگ ویب سائٹ : <http://tehqeeqat.org>
فون / فیکس : 042-99210834
شمارے دامئل : 800/- روپے پاکستانی، بیرون ملک 20 امریکی ڈالر
مجلہ چھپما ہی ”کھوج“ وچ چھپن والے مقالے، مقالہ نگاراں دی ذاتی راء تے مبنی ہوندے نیں۔ ایہہ نوں
ادارہ یا ادارتی کمیٹی دی راء تصور نہ کیتا جائے..... (ایڈیٹر)
چھپما ہی کھوج HEC ولوں منظور ہون توں وکھ حکومت دے مراسلہ نمبر ایس۔ او (سی ڈی) 3-75/1-
مورخہ 2 جنوری 1980ء دے مطابق پنجاب دے سکولوں تے کالجاں لئی وی منظور شدہ اے۔

ISSN: 1992-6545

تحقیقی مجلہ پنجابی زبان تے ادب

ادارہ پنجابی سلیکھ تے رہتل سار

کھوج

(جھیمیا ہی)

”کھوج“ جلد 44-45، شماره 1-2، مسلسل شماره نمبر 88-89..... جولائی، دسمبر 2022ء

مدیر

پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن

نائب مدیر

ڈاکٹر محمد عرفان الحق

پنجاب یونیورسٹی، لاہور

مقالہ لکھن والیاں لئی اصول تے قاعدے/ ہدایتاں

- 1- مقالہ ان چھپیا ہووے تے کسے دوسری تھاں چھپن لئی نہ گھلایا ہووے۔
- 2- مقالہ ان پیج پروگرام، 14 فونٹ وچ کمپوز ہووے تے سو فونٹ تے ہارڈ دوویں طرح گھلایا جاوے۔
- 3- مقالے دے پہلے صفحے اُتے پیٹھ لکھت معلومات ایس ترتیب نال درج ہون: مقالہ نگار دا پورا ناں، عہدہ، ادارہ، ڈاک پتہ، فون نمبر: دفتر تے موبائل، ای میل پتہ، مقالے دے ان چھپے ہون دی آپ گواہی تے دستخط۔
- 4- ہر مقالے دے نال اوس دا انگریزی وچ خلاصہ 100 (Abstract) توں 200 لفظاں وچ کار لازم لکھیا ہووے تے اوس خلاصے وچ اوہناں اکھراں پیٹھ لکیر لائی جاوے۔ جیہڑے انٹرنیٹ سرچ لئی اگھویں یاں خاص (Key words) لئی استعمال ہو سکے۔ گھٹ توں گھٹ 5 اکھراں جیہڑے مقالے دے مختلف پکھاں توں ظاہر کرن مثلاً جے کوئی مقالہ چودھدے یا مشرقی پنجاب دے ادب بارے ہے تے لفظ Indian Punjabi Literature پیٹھ لکیر لائی جاوے جے اس وچ کسے خاص شخصیت، ادبی صنف یاں لوک ادب دا ذکر ہووے تے اوس شخصیت، صنف تے لوک ادب دے اوس خاص کھتیر پیٹھ لکیر لائی جاوے۔ ایسے طرح مقالہ جیہناں سرنوایاں نوں پورا اے یاں جس بھی کھتیر دا ویروا کردا اے اوہناں دے پیٹھ دی لکیر لائی جاوے جو یں Social & Political Culture، Colonial، Feminist، Folk، وغیرہ
- 5- مقالے وچ جدوں پہلی وار کسے اہم شخصیت دا ناں آوے تے کمائیاں (بریکٹاں) وچ اوس دی تاریخ پیدائش تے تاریخ وفات (موقع مطابق) درج کیتی جائے۔ جے کر کے حکمران یاں بادشاہ دا ذکر آوے تے او تھے اوہدی حاکی دے سال لکھے جان اتے کسے اہم یاں خاص کتاب دی صورت وچ اوس دا چھپن وراہ لکھیا جاوے۔
- 6- پنجابی توں علاوہ دو جیاں زبانوں وچ شخصیتاں دے ناں یاں کتاباں دے سرنوایاں کمائیاں وچ انگریزی اکھراں وچ لکھے جان۔
- 7- حوالیاں، مآخذ اں تے کتابیات لئی ”کھوج“ لئی متھے طریقے نوں اپنایا جاوے، مثال دے طور تے: کتاب دا حوالہ: شریف کنجاہی۔ جگراتے (لاہور: عزیز پبلشرز، 1986ء)۔ 37۔ کتابیات وچ اندراج: کنجاہی، شریف۔ جگراتے۔ لاہور: عزیز پبلشرز، 1986ء مضمون دا حوالہ: جمیل احمد پال، ڈاکٹر، ”جدید پنجابی نظم نوں شریف کنجاہی دی دین“، کھوج 73 (جولائی۔ دسمبر 2014ء): 12۔ مآخذ اں کتابیات وچ اندراج: پال، جمیل احمد، ”جدید پنجابی نظم نوں شریف کنجاہی دی دین“، کھوج 73 (جولائی۔ دسمبر 2014ء): 9-28 Online Sources لئی:
- ویب سائٹ دا پورا پتہ، اوس توں فائدہ چکھن دی تاریخ، جس مضمون دا حوالہ دتا جائے اوس دے سرنوایاں تے لیکھک دا ناں وی دیو۔
- 8- چھپیمای ”کھوج“ HEC دی ”Y“ کیٹیگری وچ شامل ہے تے اوس دی ہدایت مطابق ہی ایس وچ مقالہ چھاپن توں پہلاں دو ماہراں کول مخفی تحریری رائے (Blind Review) لئی گھلایا جاندا اے۔ دوواں ماہراں دی مثبت، منفی رائے دے مطابق ہی مقالے نوں ”کھوج“ وچ شامل کرن یا نہ کرن دا فیصلہ کیتا جاندا اے۔
- آن لائن ویب سائٹ: <http://pu.edu.pk/home/journals/khoj>
- انڈیکسنگ ویب سائٹ: <http://tehqqeqat.org>
- حوالیاں لئی مورجانکاری لئی: http://mgrin.ursinus.edu/help/resrch_guides/cit_style_chicago.htm
- مدیر: مجلہ کھوج۔ ادارہ پنجابی سلیکھ تے رہتل سار، پنجاب یونیورسٹی علامہ اقبال کیمپس، لاہور (پاکستان)
- E-mail: director.ipcs@pu.edu.pk, dr.nabilarehman@gmail.com
- Ph&Fax: 042-99210834

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

نعت

مک گئے جھانجھے تے جھیرے شرک دے
چاہڑیا اِنج آپ نے وحدت دارنگ
مٹ گئی کالے تے گورے دی تمیز
اللہ اللہ آپ دی اُلفت دا رنگ

(حفیظ تائبؒ)

فہرست

7	مدیر	اداریہ کھوج پرکھ:
09	ڈاکٹر فوزیہ حنیف	1- پاکستانی پنجابی آپ بیتی تے سفر نامے وچ مزاحمت
27	ڈاکٹر زینب النساء/ ڈاکٹر محمد صدیق ملک	2- برہا برہا آکھیے، برہا توں سلطان
37	ڈاکٹر صائمہ بتول/ ڈاکٹر عائشہ رحمان/ ڈاکٹر مریم سرفراز	3- اُستاد دامن دی شاعری وچ صوفیانہ سبھا
45	ڈاکٹر کلیان سنگھ کلیان/ ستونیت کور	4- ہندوستانی پراکرتی وچ وحدانیت داسوما: جی صاحب
56	بادیہ اسلم/ پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ	5- قصہ سیف الملوک از میاں محمد بخش وچ گلاب داورتا
63	فرح و سیم	6- مولوی محمد حسین احمد آبادی دی حیاتی تے ادبی خدمتاں
75	محمد حسنین ساحر	7- ”ہومی کے۔ بھا بھا“ دے مابعد نوآبادیاتی تصورات
85	انیلا سرور/ پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ	8- جان وادی کشمیر بھلیا، جنت جگ جہان
99	نانکہ اعظم قاضی/ پروفیسر ڈاکٹر نیلہ رحمن	9- ہیرو وارث شاہ“ تے سچ بانی ”احسان باجوہ“ دا تقابلی جائزہ

پنجاب تے پنجابی بارے اُردو مقالے:

- 121 ڈاکٹر محمد عاصم چودھری /
ڈاکٹر محمد ارشد اویسی
- 133 ڈاکٹر راجہ زکات علی خان /
پروفیسر ڈاکٹر خواجہ زاہد عزیز
- 147 ڈاکٹر خضری تبسم /
ٹوبیہ منظور / شہزاد انصر
- 10- پنجابی سے اردو نثری تراجم: تحقیقی جائزہ
- 11- کشمیر اور پنجاب کے روابط: ایک تجزیاتی مطالعہ
- 12- پنجابی مزامیر کے غنائی ترجمہ کا تجزیاتی مطالعہ

پنجاب تے پنجابی بارے انگریزی مقالے:

- 13- **FOUNDATION OF SIKH EMPIRE: ROLE OF
GULAB SINGH AND IMPERIAL BRITISH EMPIRE 01**
- * Dr. Anees ur Rashid Hashmi ** Dr. Syed Ali Raza
- *** Dr. Kalyan Singh Kalyan **** Noreen Iqbal Swati
- 14- **Transformed Punjabi Ethnicity in
Taufiq Rafat's Poetry (1947-1983) 15**
- Atifa Binth e Zia

اداریہ

کھوج (جولائی - دسمبر 2022ء) دا شماره نمبر 88-89 پڑھنہاراں دی سیوا وچ حاضر اے۔ مڈھلا لیکھ ڈاکٹر فوزیہ حنیف دا اے، جسہناں چڑھدے پنجاب وچ لکھیاں گتیاں ہڈ بیتیاں تے سفر نامیاں وچ مزاحمتی روایاں دیاں پرتاں کھول کے اوہناں دے سماجی تے نفسیاتی اثرات اتے جانن پایا ہے۔ پنجابی صوفیانہ شاعری دے مڈھلے کچھ بھرتے وچھوڑے نوں ڈاکٹر زیب النساء تے ڈاکٹر محمد صدیق ملک نے ”برہا برہا آکھیے، برہا توں سلطان“ دے سرناویں پٹھ کھوج تے پرکھ دی کھوٹی اتے پرکھیا اے۔ تیجا لیکھ استاد دامن دی شاعری دے صوفیانہ بھادے متعلق اے، ایہ لیکھ ڈاکٹر صائمہ بتول، ڈاکٹر عائشہ رحمان تے ڈاکٹر مریم سرفراز دی سانجھی کھوج کیتی اے۔ اگلا لیکھ ڈاکٹر کلیان سنگھ کلیان تے ستون کورد اے ”ہندوستانی پرآکرتی وچ وحدانیت دا سوما: چپ جی صاحب“ دے سرناویں نال لکھے ایس لیکھ وچ سکھ دھرم دے توحیدی وچاراں بارے گل چھوہی گئی اے۔ پنجواں لیکھ وی دوکھو جکاراں دی سانجھی کرت ہے۔ ہادیہ اسلم تے پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ نے ایس وچ میاں محمد بخش دے قصے سیف الملوک وچ گلاب دے ورتے دا تارا کیتا اے۔ فرح و سیم ہوراں دے مولوی محمد حسین احمد آبادی دی حیاتی تے ادبی خدمتوں بارے لیکھ نوں وی ایس شمارے وچ شامل کیتا گیا اے۔ ستواں لیکھ محمد حسین ساحر دا اے جسہدا سرناواں ”ہومی کے بھابھا: دے مابعد نوآبادیاتی تصورات“ اے۔ اٹھواں لیکھ کشمیر دی تاریخ تے پنجابی ادب بارے ”جان وادی کشمیر بھلیا، جنت جگ جہان“ دے سرناویں پٹھ اے، جس وچ انیلا سرور تے ڈاکٹر مجاہدہ بٹ نے پنجاب تے کشمیر وچلی ادبی تے جذباتی سانجھ نوں درسایا ہے۔ ایس توں بعد نائلہ اعظم تے پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن دادا اتانوی ادب وچ مہان کرت سمجھی جان والی داتان وارث شاہ دی ”ہیر“ تے اجو کے سمے دے داتان گو احسان باجوہ دی ”سچ

بانی“ دے تقابلی ویروے بارے لیکھ نوں شامل کیتا گیا اے۔ شمارے وچ پنجاب تے پنجابی بارے تن اردو لیکھ شامل کیتے گئے نیں۔ دو لیکھ لکھتیاں بارے نیں۔ ڈاکٹر محمد عاصم چودھری تے ڈاکٹر محمد ارشد اویسی نے پنجابی توں اردو ترجمیاں دا تحقیقی جائزہ لیا اے جدکہ ڈاکٹر خضریٰ تبسم، ثوبیہ منظور تے شہزاد انصر نے پنجابی مزامیر دے غنائی ترجمے بارے لیکھ لکھیا اے۔ تیار اردو لیکھ ڈاکٹر راجہ نزاکت علی خان تے پروفیسر ڈاکٹر خواجہ زاہد عزیز دے کشمیر تے پنجاب وچ کار سمبندھ بارے ہے۔ ہتھلے شمارے وچ پنجاب تے پنجابی بارے دو انگریزی لیکھ وی شامل نیں۔ مڈھلا لیکھ برطانوی سامراج تے گلاب سنگھ دے کردار بارے ہے۔ جس وچ تاریخ دے اک پکھ تے دو دھراں بارے کھوج تے پرکھ ملدی اے جدکہ دو جا لیکھ توفیق رفعت دی شاعری بارے اے۔ جس وچ سماجی مہاڑاں تے نفسیاتی و پکریاں نوں توفیق رفعت دی شاعری دے پرنگ وچ ویکھیا گیا ہے۔

پروفیسر ڈاکٹر سعادت علی ثاقب (ڈپٹی ایڈیٹر کھوج) دی ریٹازمنٹ تے راقم نوں یونیورسٹی آف جھنگ دے وائس چانسلر دی حیثیت وچ ملن والیاں اضافی ذمہ داریاں پاروں مجھے دی اشاعت وچ تھوڑی جیہی دیری ضرور ہوئی پر ایہدی کڑی نوں ٹٹن نہیں دتا گیا۔ ڈاکٹر محمد عرفان الحق تے ڈاکٹر کرامت علی مغل دے ادارہ پنجابی سلیکھ تے رہتل سار وچ آن نال ایہ پہلے وانگوں ہی اپنی رفتار تے معیار اُتے قائم رہی۔ ان شاء اللہ

.....مدیر

پاکستانی پنجابی آپ بیتی تے سفر نامے وچ مزاحمت

Abstract

This research article adopts a critical approach to the study of various aspects of resistance and describes facts and realities about national and international perspective. In fact, Resistance belongs to wisdom which wants to change the society. The Pakistani Punjabi writers have described the resistance against poverty, backwardness, Economic and social injustice, paucity of wisdom about human existence, mutilation of real soul of religious thought, marxism, feudalism, socialism, communism and capitalism, mentality of imperialism, martial law, partition and migration, racialism and gender discrimination. However Punjabi writers have also described the resistance against some falsehood being added in history. The study of resistance in Pakistani Punjabi autobiographies and travelogues also expresses the existence and wisdom of Punjabis who always stand for the rights and progress of their mother language "Punjabi".

Keywords: *Pakistani Punjabi, Aspects of Resistance, Perspective, Realities, Wisdom, Autobiographies, Writers, Backwardness, Feudalism, Socialism, Human Existence*

دُنیا دے کسے وی ادب وچ آپ بیتی دی اہمیت توں انکار نہیں کیتا جاسکدا کیوں جے آپ بیتی راہیں لکھاری دی نفسیات نوں سمجھن تے اوہناں حالات نوں جان دا موقع ملدا اے جیہناں کارن لکھاری دیاں تحریراں وچ مزاحمت جنم لیتی اے۔ پاکستانی پنجابی ادب وچ نڈرتے بے باک لکھاریاں نے آپ بیتی راہیں سماج وچ بدلا لیاؤن دا جتن کیتا۔ ایس سلسلے وچ انور علی دی آپ بیتی ”گواچیاں گلاں“ بوہت اہمیت رکھدی اے۔ ایس آپ بیتی وچ انور علی نے برصغیر پاک و ہند وچ

ہندوواں، سکھاں تے مسلماناں دے اکٹھے وسیب بارے حقائق بیان کیتے نیں۔ اوہناں وٹڈ ویلے جنم لین والے فسادات تے ہندوواں تے سکھاں دے غلط رویے دے خلاف مسلماناں دی مزاحمت آتے وی چان پایا۔

انور علی نے اپنی آپ بیتی وچ دھاڑوی قوماں دے سماجی تے مذہبی بدلا راہیں غلام قوماں دے ذہناں آتے قابض ہون دی گل چھوٹی اے تاں بے تاریخ دی اصل حقیقت بارے لوکائی نوں جانو کروایا جاسکے۔ برصغیر پاک و ہند وچ عیسائیاں نے مقامی بولی وچ اپنے مذہب دی تبلیغ کیتی جیہدے کارن کجھ لوکاں نے اپنا مذہب تبدیل کر لیا۔ ایس حوالے نال مولویاں دا مزاحمتی رویہ ملاحظہ ہووے:

”کیس دائی کولوں ای کرانا ہسپتال نہ جانا۔ کہندے نیانا بدل کے رسولی رکھ

دیندیاں، نیانے نوں عیسائی بنا لیندیاں۔ رسولی والیاں کھڑیاں دیاں مانواں

جیوندی جاگدی رسولی کڈھوا کے اوتھے ای چھڈ آندیاں۔ ہسپتال عورت رکھ لیندا،

غزبیاں دی۔ مولوی منبر تے چڑھ کے گالھیاں کڈھدے مشن والیاں نوں۔“ (1)

انور علی نے اپنی آپ بیتی وچ اک پاسے اپنے آتے واپرے حالات نوں بیان کیتا اے تے دوجے پاسے تاریخ دے آئینے وچ مذہبی، معاشی، سماجی تے سیاسی مزاحمتی پکھ نوں ڈاڈھے سچے ڈھنگ نال بیانیا اے۔

افضل توصیف ہوراں دی آپ بیتی ”من دیاں وستیاں“ دے مڈھ وچ ای اک سوانی دی ہوند لئی مزاحمت ملدی اے۔ افضل توصیف دا تعلق راجپوت خاندان نال سی جدوں اوس دی پیدائش ہوندی اے تاں گھر دیاں زنانیاں اوس نوں مارن دی گل کردیاں نیں۔ پر افضل توصیف دے نانکے پنڈ ’کوم، دی اک زبانی ماں کائی نے اوہناں دی حیاتی نوں بچاؤن لئی مزاحمت کیتی۔

افضل توصیف نے اپنی آپ بیتی وچ وڈی لام ویلے انگریزاں دے پنجابیاں نوں فوج وچ بھرتی کرن دے خلاف عام لوکائی دی مزاحمتی سوچ نوں بیان کیتا اے۔ ایس دور وچ کئی ٹولیاں پنڈاں وچ آکے انگریز سرکار دے خلاف مزاحمت کردیاں سن۔ لکھارن لکھدیاں نیں:

”اچ مینونو شک پیندا اوہ ٹولیاں جو پنڈاں وچ جا کے انگریزی سرکار تے

اوپدے کارندیاں نوں بھنڈ دیاں سن نمبرداراں دے بوہے تے آکے ایس طرح

دیاں بولیاں مار دیاں رہندیاں:

”نمبردارو تہاڈی ماں سانوں روج ستاوندی اے

ساگ پت دے نیڑے نہ جاندی گو بھی نت منگواندی اے

اوہ ٹولیاں کیمونٹاں دیاں وی ہو سکدیاں کیوں جو پنڈاں توڑی ودھا کے اپنا کم لے کے جان والے نالے اسٹیبلشمنٹ دے خلاف بولن والے گاندھی وادتاں نہیں ہو سکدے۔“ (2)

افضل توصیف نے جتھے برصغیر پاک و ہند وچ انگریز سرکار دیاں نا انصافیاں نوں ساہمنے لیاؤن دا جتن کیتا اتھے اوہناں پاکستان بن مگروں وی بلوچستان دے لوکاں دی غربت تے مستیاں دا گوہ نال مشاہدہ کیتا تے اوہناں بارے لکھیا وی۔ اوہناں دا آکھنا اے پتی بلوچستان وچ ساڈے لوکی اہجے وی قبائلی نظام دیاں زنجیراں وچ جھکڑے ہوئے نیں اوہناں نوں پین لئی پانی، بجلی دا اک بلب، پڑھائی تے ازادی تک میسر نہیں اے۔ بلوچستان وچ پہاڑاں اندر خزانے موجود نیں پر اوتھوں دے سردار کھوج کرن نہیں دیندے۔ اوہناں دے مزاحمتی عمل نوں افضل توصیف بیان کر دیاں نیں:

”پر جے کسے سردار دی گل سنو۔ مثال واسطے میں دونوں وی لے سکدی ہاں۔ نواب بگٹی تے مری دوہاں نال میری گل ہوئی۔ دوویں بلوچستان دی دولت دے خزانے پھولن دے سخت خلاف۔ دوہاں دا خیال اے۔ ایس طرح کرن نال بلوچستان دے لوکاں نوں ککھ وی نہیں ملنا ”سبھ پنجابی کھا جائے گا“ فوج وچ تے ابادی وچ پنجابی دے بہتا ہون کر کے اوہ ہر گل واسطے پنجابی نوں ذمے وار سمجھدے نیں۔ پاکستان دی حکومت تے اسٹیبلشمنٹ داناں وی اوہناں ”پنجابی“ رکھیا اے۔ ایہ سرداراں دی گل اے۔ لوکاں دی بلکل نہیں۔“ (3)

درحقیقت اک پاسے سانوں قبیلیاں دے سرداراں دی مزاحمت ایس پاروں نظر آؤندی اے پتی بلوچستان اندر خزانے پھولے گئے تے پنجاب نوں بوہتا حصہ مل جاوے گاتے دوجے پاسے بیوروکریسی دے آؤن پاروں سرداراں دی اتھارٹی گھٹ جاوے گی۔ افضل توصیف نے پنجاب دی ونڈ تے موت دے تماشے بارے گل کر دے ہوئے سامراج دی ذہیت نوں وی بیان کیتا اے جس اندر اوس دی پکار مزاحمت نال بھر پور اے۔

درحقیقت افضل توصیف ہوراں دی ایہ جیونی پنجاب دی ونڈ ویلے جنم لین والی مزاحمت نوں بھروسے ڈھنگ نال بیان کر دی اے۔ اوہناں نے پاکستان بن مگروں مارشل لاء دے خلاف لوکاں دی مزاحمت تے جمہوریت دی بحالی دی گل وی کیتی اے۔ ایس توں اڈسیاسی، معاشی، مذہبی تے سماجی حوالے نال وی مزاحمت دے کئی رنگ ملدے نیں۔

شریف کججاہی ہوراں دی آپ بیتی ”ساہواں دا ویزہ“ دکھو دکھو سرناویاں پیٹھ لکھی گئی اے۔

لمبہدے وچ شریف کجباہی ہوراں اپنی زندگی دے تلخ حقائق، نوکری دی راہ وچ اوکڑاں، دوستاں دی بیوفائی، عزیزاں دی ناگہانی موت ورگے کئے ای موضوعات نوں بیان کیتا اے۔ اوہناں کئی شاعراں تے لکھاریاں بارے وی مختصر جانکاری دتی اے۔ ارشد چہال ہوراں نوں اک انٹرویو دیندے ہوئے شریف کجباہی ہوریں اپنے شعراں وچ جنم لین والی بغاوت بارے دسدے نیں جیہدے توں اوہناں دا مزاحمت تے بغاوت والا رویہ سامنے آؤندا اے:

”ایہہ شاید پڑھ کے بیکار رہن توں بھٹٹی ہووے یا شاید ایس کر کے بے بھانویں میرے توں پہلاں اشرف نال دا اک بیٹا پیدا ہو گیا سی پر اوس دے فوت ہو جان نال میرے اندر اکلے پیٹے والیاں نامیاں پیدا ہو گئیاں سن جیہڑیاں بغاوت دے نیڑے ٹر جان دیاں سن میں اشرف ہوراں نوں نہیں سی دیکھ سکیتا تے اوس دے نال دیاں کاپیاں کتاباں توں مینوں ایہہ گل یاد اے۔“ (4)

شریف کجباہی ہوراں نے ”پاکستان وچ پنجابی زبان، کل تے اج“ دے سرناویں بیٹھ پاکستان دی وڈ مگروں زباناں دے تنازعہ آتے وی گل کیتی اے۔

اوہناں دی ایس آپ بیتی وچ لسانی، مذہبی، سیاسی، معاشی مزاحمت نظر آؤندی اے جیہڑی پنجاب دے وسنیکاں دے رویاں تے اپنی ہوند لئی لڑن دی صلاحیت نوں ظاہر کردی اے۔

آپ بیتی ”لاپریت اجیہی محمد“ وچ راجا رسالو اپنی جیون کتھا اپنے پنڈ دیاں یاداں توں شروع کردے نیں۔ بھلیاں سمیاں وچ اوہناں دا پنڈ منڈی وار برٹن، تحصیل نکانہ صاحب، ضلع شیخوپورہ ادا حصا سی۔ راجا رسالو دسدے نیں اپنی اک واری پنجاب حکومت دے وزیر مال، سر چھوٹو رام نے منڈی وار برٹن دے ریلوے سٹیشن دے سامنے جلسہ کیتا جس وچ اوہناں نے زرعی اصلاحات پیش کیتاں۔ ایہ زرعی اصلاحات دراصل اوس دور دے پنجاب حکومت دے وزیر مال دی نکلے طے دے حقائق لئی مزاحمت سی۔ راجا رسالو لکھدے نیں:

”اوہناں اصلاحات دے تحت کوئی بند جیہڑا آپ واہی بیجی نہیں کردا، اوہ زمین دا مالک نہیں سی ہو سکدا، جہدے نال سارے ہندو ساہوکاراں نوں زمین توں بے دخل کر دتا گیا۔ اوہ لوک آئندہ وی زمین نہیں سن خرید سکدے۔ جیہڑے لوکاں ساہوکاراں کوں قرضے لئے ہوئے سن اوہ وی معاف ہو گئے تے سر چھوٹو رام دی ہر پاسے واہ واہ ہو گئی۔ جس دن سر چھوٹو رام منڈی وار برٹن آیا، ہندو سرمایا داراں تے ساہوکاراں اوہدا کالیاں جھنڈیاں نال استقبال کیتا تے جلوس دی شکل وچ چھوٹو

رام مرد آباد دے نعرے لاوندے رہے۔“ (5)

درحقیقت ایہناں فقیریاں وچ وزیر مال سرچھوٹو رام دی مزاحمت مثبت انداز وچ نظر آؤندی اے جدکہ ہندو واں دی منفی مزاحمت وی سامنے آؤندی اے۔ راجا رسالو نے پنجاب دے سرکڑھویں سورمے دلی بھٹی داوی ذکر کیتا اے جیہناں نوں شہنشاہ اکبر اعظم دے دور وچ ۲۶ مارچ ۱۵۸۹ء وچ کوٹوال ملک علی نے میدان نخاس وچ پھانسی دتی۔ دے بھٹی بارے بن والی اک فلم وچ جدوں اوس دے کردار نوں منسج کیتا گیا تاں اوس ویلے راجا رسالو تے ملک دے کئی دانشوراں نے ایس معاملے دی پُنجھان کیتی جدوں حقائق سامنے آئے تاں ایس دے خلاف احتجاجی جلسے راہیں ثقافتی مزاحمت کیتی گئی جو میں کہ راجا رسالو لکھدے نیں:

”ایہ فلم دیکھن توں بعد سوچواناں دا 14 ستمبر 1984ء نوں جناب اعتراز احسن بار ایٹ لاء ہوراں دے چیمبر وچ اک اکٹھ ہویا تے بعد وچ 21 ستمبر 1985ء نوں فلٹیٹیز ہوٹل وچ اک احتجاجی جلسا ہویا جہدی صدارت صفدر میر ہوراں کیتی۔ جدوں کہ اُچھے پروہنے جناب محمد حنیف رامے ہوری سن۔“ (6)

راجا رسالو نے دے بھٹی دی پھانسی دے خلاف شاہ حسین ہوراں دے مزاحمتی رویے نوں وی بیان کیتا اے تے ایس سلسلے وچ نجم حسین سید ہوراں دے لفظاں تے لوک واراں وچول حوالے وی دتے نیں۔

شاہ حسین تے دلا بھٹی سولہویں صدی دے حکومتی نظام تے اوس راہیں ایجاد ہون والے دین الہی دے خلاف مزاحمت کرن والے لوک سن۔ راجا رسالو ہوراں دی ایہ آپ بیتی اک پاسے تے اوہناں دی حیاتی دے واقعات نال بھری ہوئی اے تے دوجے پاسے ایس وچ پنجابی زبان تے ادب دی بڑھوتری تے حقال لئی کیتے گئے جتناں دی پوری رپورٹ وی ملدی اے۔ ایس آپ بیتی وچ سانوں مُغلاں، انگریزاں تے ملک اندر پنجابی زبان دا حق مارن والیاں دے خلاف بھرویں مزاحمت ملدی اے۔

سردار علی نسیم ہوراں دی آپ بیتی ”کچھ ہڈ بیتی کچھ جگ بیتی“ وچ دوجی وڈی جنگ توں گل چھوئی گئی اے۔ اوس ویلے اوہناں دی عمر تھہ ورھے سی۔ ایہ اوہ دوری جدوں پوری دنیا آتے جنگ تے افراتفری داسماں سی۔ ہٹلر نے فرانس تے قبضہ کر لیا سی تے جاپان کلکتے تیک اپڑ گیا سی۔ انگریزاں نوں جدوں اپنی پے گئی تاں اوہناں نے پنجاب وچوں زبردستی گھروواں دی جنگ لئی بھرتی شروع کر دتی جاپان نے امریکہ دے بحری بیڑے نوں تباہ کیتا تاں اوس ویلے امریکہ دی مزاحمت نوں لکھاری نے

بیان کیتا اے:

”جاپان نے امریکہ دے بہت وڈے بحری بیڑے پرل ہاربر نوں تباہ کر دتا اخیر امریکہ نے جاپان دے شہر ہیروشیما تے ناگاساکی تے ایٹم بم مار کے لکھاں بندے مار چھڈے۔ تاں اوس جنگ دا خاتمہ ہو یا۔“ (7)

لکھاری اپنے ذاتی حالات دی دس پاؤندے نیں اپنی اوہ ضلع لدھیانہ وچ کھنہ منڈی دے نیڑے جری پنڈرہندے سن۔ 1942ء وچ اوہناں نوں سکول وچ داخل کروایا گیا۔ پر کجھ حالات دی مجبوری پاروں اوہ اپنے نانکے پنڈ چلے گئے۔ او تھے سکول نہ ہون پاروں تعلیم جاری نہ رکھ سکے تے ڈنگر چارن لگ پے۔ جنگ وچ ہرناں تے گاواں وی ہوندیاں سن۔ پر اوہناں گاواں نوں مارنا یا پھڑنا جرم سی پر جہوں اوہ کیتاں نوں اُجاڑ دیاں تاں لوکی مزاحمت کر دے سن جیویں کہ:

”اوہناں گائیاں نوں رام گھواں کہندے سی۔ اوہناں نوں وی پھڑنا یا مارنا جرم سی۔ پر جہوں اوہ فصلوں اُجاڑ دیاں سی۔ پنڈاں دے لوک ڈانگاں نال ڈکدے کئی دنوں راتوں وچ دریائے کھگھر ٹپا آؤندے سن۔“ (8)

اخیر جہوں گھر دے حالات کجھ پیچگلے ہوئے تاں سردار علی نسیم ہوراں نوں کھنے سکول وچ داخل کروا دتا گیا۔

وڈے ویلے جتھے دو بے مذہباں دے لوکاں نے مسلماناں نال بدسلوکی دا روڈیہ رکھیا او تھے کئی اجیہے سکھ وی سن جیہناں نے مزاحمت کر دیاں ہو یاں مسلماناں دیاں جانان بچائیاں۔ درحقیقت انگریزاں تے گانگریس دے متعصب لیڈراں دی سازش پاروں دونوں پاسے وڈے ویلے ظلم دی انتہا ہوئی۔ ہٹلر نے انگریزاں دی طاقت نوں مکا دتا تے اوہناں نے اپنے گھرنوں بچاؤن لئی برصغیر پاک و ہند نوں Divide and Rule دی پالیسی دے تحت آزاد کر دتا۔

بہر حال غربت دے باوجود سردار علی نسیم ہوراں نے میٹرک پاس کیتا تے کئی روزگار دے ذریعے اختیار کیتے۔ اخیر اوہناں نوں بینک وچ ملازمت مل گئی جتھوں جون 1959ء تا 1998ء وچ ریٹائر ہوئے۔ فیر اوہ 2000ء وچ امریکہ چلے گئے۔ لکھاری نیویارک دی سیر بارے دسدیاں ہونیاں لکھدے نیں اک واری جیکسن ہائٹ توں آؤندیاں اوہ غلطی نال باہر نکل گئے۔ کارڈ نوں ورتن لئی چند منٹ چارج ہون تے لگدے نیں۔ لکھاری انتظار کرن دی بجائے بوہے وچ وڑ گئے جتھوں لوک سامان لے کے نکلدے نیں۔ اوس ویلے پولیس دی مزاحمت ملاحظہ ہووے:

”پولیس والے مینوں پھڑ لیا۔ آئی ڈی منگی۔ میں دسیا میں ویزٹیو آں۔ پاسپورٹ گھر پیا

اے۔ اوہنے میرا نیویارک ڈائریس لکھ کے سٹھ ڈالر جرمانہ دا چلان کر دتا۔“ (9)
درحقیقت لکھاری نے سانوں امریکہ دے قومی کرداروں دکھان دی کوشش کیتی اے۔
درپردہ اوہناں اپنے ملک پاکستان دے نظام اندر موجود سماجی ناہمواریاں، لوکاں تے انتظامیہ دے غلط
رؤیے دے خلاف مزاحمت کیتی اے۔

ایس توں اڈ سردار علی نسیم نے ملک دے دفاع لئی ایٹم بم دی بجائے اوس دی معیشت نوں
مضبوط کرن دی گل کیتی اے۔ درحقیقت ساڈی معیشت ورلڈ بینک، ایشین بینک تے آئی۔ ایم۔ ایف امریکہ
کول گروی پئی ہوئی اے جدکہ محنت کرن والیاں نوں ساڈے ملک وچ کمی سمجھیا جاندا اے۔ لکھاری ایس
ذات پات دی جنگ دے خلاف مزاحمت کردیاں ہونیاں لکھدے نیں:

”ساڈے ہنرمند، محنت کش، ٹیلیویژن لوک جیہڑے ملک دی تعمیر کر رہے نیں۔
اوہناں نوں زمیندار نفرت نال کمی کہہدے نیں۔ لہذا ایس لفظ نوں یا تے قانوناً بین
کر دیو یا اوہنوں توقیر دیو۔ اگر کمی دا مطلب کم کرن والا۔ محنت کش اے۔ فیر میں
معاشرے نوں دو حصیاں وچ تقسیم کرناواں۔ اک کمی کلاس اے۔ دوجی نکی کلاس
اے۔ جیہڑی قوم نال غداری دے صلے وچ انگریزاں دیاں محنتیاں ہونیاں
جاگیراں تے خدائی قائم کر کے بیٹھی ہوئی اے۔“ (10)

بہر حال لکھاری نے اپنی حیاتی دے ڈونگھے مشاہدے پاروں سماجی، اخلاقی، مذہبی، سیاسی تے
معاشی مسئلہ نوں بیان کیتا اے تے اوہناں دے خلاف مزاحمتی رؤیے وی سامنے لیاؤن دی
کوشش کیتی اے۔

محسن مگھیانہ ہوراں دی آپ بیتی ”میں نماں“ وچ جتھے محسن مگھیانہ ہوراں دے جنم ورھے، تعلیم
تے اوہناں دی پروفیشنل حیاتی بارے جانکاری ملدی اے او تھے اوہناں دے بطور طالب علم اپنے
حقاں دی منگ تے جمہوریت دی بحالی لئی کاوش وی نظر آؤندی اے۔ محسن مگھیانہ دسدے نیں پئی
جدوں اوہ پنجاب میڈیکل کالج توں ایم بی بی ایس کرن لگے تے ایس دوران اوہناں نے اپنے دوستاں
نال مل کے اک جماعت بنائی۔ ایس جماعت دے بناؤن دا مقصد ای مزاحمتی رؤیے نوں ظاہر کرنا
اے جیویں کہ محسن مگھیانہ لکھدے نیں:

”اساں بیلیاں مل کے تے ویلی اینٹس Valiant دی جماعت وی بنائی۔ ایہ
آزاد خیال لوکاں دی جماعت ہائی پر ایہہد ایہ مطلب نائیں جوں ایہ سارے مادر
پدر آزاد ہان۔ ایہہدے وچ کٹڑ نمازی وی ہان تے دہریے وی ..... اسلامی

ذہن والے لوکی وی ہان تے سوشلسٹ کمیونسٹ وی۔ ایہ آکھنا ڈھیر صحیح ہوسی جوں ایہ اوہناں بیلیاں دی جماعت ہائی جیہڑے مذہب نوں بنیاد بنا کے الیکشن ناہیں لڑنا چاہندے پر ایس ویلی ایٹس دے جھنڈے بیٹھ لوکی انج کٹھے ہوئے جیویس اوہناں نوں بڑے چرتوں ایس جماعت دا انتظار ہائی جیہدے وچ اوہ کھل کھلا کے اپنی گلاں کر سکین۔“ (11)

محسن مکھیانہ ہوراں نے جنرل ضیاء الحق دے دور وچ بھٹونوں جیل وچ بند کرن مگر لوکاں دے مزاحمتی رویے نوں وی بیان کیتا اے لکھدے نیں:

”ذوالفقار علی بھٹونوں اندر کر کے جنرل ضیاء الحق حکومت وچ آ گیا۔ لوکاں اوہنوں آکھیا جوں بھٹونوں چھوڑ چھوڑیا تے ایس تینوں نہیں چھوڑنا..... جنرل ضیاء اوہنوں پھانسی لوا چھوڑایا۔ مارشل لاء ایڈاسنت ہائی جوں اوہدے وچ احتجاج کرنا بہوں اوکھا کم ہائی پر مڑ وی ساڈے کالج ہڑتالاں ہویاں نعرے لگے۔“ (12)

محسن مکھیانہ ہوراں دی ایس آپ بیتی وچ سانوں سیاسی جبر تے مذہب دے نال اتے سیاست کرن والیاں دے خلاف مزاحمت دارنگ ملدا اے۔

پروفیسر غلام رسول شوق ہوراں دی آپ بیتی ”سفر جاری اے“ وچ دیس دی ونڈ وچ حصہ لین والے لوکاں دی مزاحمت ملدی اے۔ پروفیسر غلام رسول شوق ہوراں دا تعلق ضلع گورداسپور، تحصیل بنالہ، ڈاکخانہ جوڑا سنگھا دے اک نکلے ججے گراں کوٹ کرم چند نال سی۔ ابتدائی تعلیم اوہناں نے اپنے پنڈ لاگے خالصہ ہائی سکول بھاگوال توں حاصل کیتی۔ جدوں پروفیسر غلام رسول شوق ستویں جماعت وچ سن اوہدوں ای ونڈ دے دوران لڑائی جھگڑے ہون لگے۔ سکولاں وچ چھٹیاں ہون کارن اوہ اپنے تائے کول وٹالے شہر گئے۔ اوس دوران شہر وچ ہون والی مزاحمت نوں بیان کردیاں ہویاں پروفیسر غلام رسول شوق ہوری لکھدے نیں:

”وٹالے وچ نکلن والے جلوساں وچ حصہ لینا شروع کردتا سی۔ ایہ جلوس زیادہ تر شیخ بہاء الدین جیہڑی اوس ویلے اک نوجوان قیادت سی اوس دی سربراہی وچ نکلدے سن..... تے نعرے لگدے سن۔ ”پاکستان..... زندہ باد..... قائد اعظم..... زندہ باد..... خضر حیات مردہ باد“ اوس سے پلس دیاں ڈانگن دی کھادیاں تے ایدھر اودھر دیاں کندھاں وی ٹپیاں۔ انج اوہدوں تیک ایہہ وی پک سی پئی وٹالے ضلع گورداسپور پاکستان دا حصہ اے۔ ایہ ہندوستان دا حصہ بننا بعد دی لچ

کھرج سی۔ جیہدا پتا اخیر تے لگاسی۔“ (13)

وڈ ویلے ہندو تے سکھ جیہدے رل کے مسلماناں نال رہندے سن اوہناں دے رویے بدل گئے۔ اوہناں نے ہتھاں وچ کرپاناں پھڑلنیاں۔ آخر جدوں وڈھنگ دی لال ہنیری جھلی تے لکھاری نے اپنیاں اکھاں نال ایس نوں ویکھیا۔ اوس دے گھر والے تے دو بے کئی وٹالے دے لوک بھکھے بھانے تے چھوڑاں دا پانی پیندے پاکستان دی دھرتی آتے اپڑے۔ کئی لوک راہ وچ مارے گئے تے کئی سوانیاں نے عرت بچاؤن لئی نہراں وچ چھالاں مار دتیاں۔

امین ملک ہوراں اپنی آپ بیتی ”راوی توں ٹیڑ تیکر“ وچ اپنے بال سپنے وچ دیس دی وڈ ویلے فسادات تے لوکاں دی مزاحمت نوں بیان کیتا اے۔ امین ملک امرتسر دے نکلے جیہ پنڈ گجرانوالی وچ 1942ء نوں جمے۔ اوہناں نے انبالہ ضلع امرتسر دے اک چھوٹے جیہ سکول وچوں اپنی مڈھلی تعلیم حاصل کیتی۔ ابے تھی جماعت وچ سن پئی 1947ء وچ وڈ ویلے فسادات ہون لگے۔ امین ملک ہوراں دے والد کیوں بے لاہور وچ ملازم سن ایس پاروں باقی سارے بھین بھراوی لہور سن۔ امین ملک اپنی ماں نال امرتسر رہندے سن۔ آخر فسادات تے وڈھنگ توں بچ کے امین ملک تے اوہناں دی ماں جتھے نال رلے تاں بے پاکستان جاسکن۔ پر حالات دی مجبوری تے وڈھنگ پاروں اوہناں دی ماں نے اپنے پنڈ دے ماشکی نوں تن سو روپے دتے پئی بال نوں پار لنگھا دیوے۔ ایس طرح امین ملک پہلاں ای پاکستان اپڑ گئے تے اوہناں دی ماں بعد وچ پاکستان اپڑی۔ جدوں امین ملک اپنی ماں نوں پچھدے نیں پئی تیں کس طرح پاکستان اپڑیاں تاں اوس ویلے مزاحمتی رنگ کجھ انج اگھڑا اے:

”اوسنے دسیا کہ راوی وچ ہڑھ آیا سی۔ اوتھے پل تے بے نہیں سی۔ پل ڈیرا بابا نانک ول سی اوتھے جا نہیں ساں سکدے۔ راہ وچ سکھ بیٹھے سن۔ اتھے وی اوہ حملے کر رہے سن۔ میرے پار لنگھن توں پنج ست دن یا پتا نہیں کئے دن ایہ یاد نہیں رہیا کسے بندے نوں ترس آیا اوسنے بیڑیاں منگو اتیاں اوسنے لوکاں نوں انج لنگھایا کہ پتہنول لے کے اوس پار کھڑا ہو گیا تے آکھن لگا کہ جیہڈا مرد یا جوان آدمی بہوے گا گولی مار دیاں گا پہلے عورتاں تے بڈھے بندے جان گے۔ پہلاں اوہناں عورتاں لنگھائیاں فیر بڈھے تے فیر ہولی ہولی سارے لنگھ آئے۔“ (14)

شریف انجم ”انج گزرے پنہدھیاتی دا“ وچ اپنے جیون دی کتھا سناؤندے نیں۔ اوہناں دا آکھنا اے پئی اوہناں دے ماں پیو ضلع امرتسر دے اک نکلے جیہ پنڈ کاکا کنڈیالہ توں 1947ء وچ ہجرت کر کے بابا بلھے شاہ دی بگری شہر قصور وچ آوے۔ جدوں دیس دی وڈھ ہونئی تے مکان دی

الائمنٹ دے مسئلے نے جنم لیا۔ شریف انجم ہوراں دے والد سرکاری دفتران دے چکر لاؤندے نیں تال اوہناں نوں رشوت ورگی اوکڑ دا ساہمننا کرنا پیندا اے۔ پر اوہناں دے والد رشوت دے خلاف مزاحمت کردے نیں:

”میرے والد اپنی اوس سکی وچھڑی ہوئی بھین نوں لہمن واسطے روز مہاجر کیمپاں دے چکر لاؤندے جیہڑی سکھاں دے اک جتھے دے حملے پاروں قافلے توں وچھڑ کے ایس انھ ہنیری دنیا اندر گواچ گئی سی۔ تے نالے مکان دی الائمنٹ واسطے روز دیہاڑی سرکاری دفتران دے چکر وی کڈھدے۔ جتھے کسے سرکاری بابو نے ”مٹھی گرم“ کرن لئی مطالبہ کیتا تے میرے بزرگ نے غصے وچ کلیم دے کاغذات ای پاڑ دتے کہ اوہ ملک جیہدے واسطے اسال اپنا سب کجھ قربان کر دتا اے، او تھے اپنے سرکاوے واسطے مکان لین لئی وی وڈھی تارن پئے گی۔“ (15)

دراصل مزاحمت دا تعلق بندے دی اپنی ذات دے شعور توں بن دا اے جیہڑا پورے سماج نوں بدلن دا چاہیوان ہوندا اے۔ پاکستانی پنجابی لکھاریاں نے نہ صرف اپنی ذات توں گل ٹوری سگوں اوہناں نے دو بے ملکاں دے سفر کر کے اپنے مشاہدے تے تجربے راہیں انسانیت دی گل کیتی۔ ایہو کارن اے پئی پاکستانی پنجابی نثری ادب وچ آپ بیتی دے نال نال سفر نامے وی لکھے گئے جیہناں وچ مزاحمت دا عنصر بھرواں ملدا اے۔ اعجاز الحق ہوراں دا سفر نامہ ”یورپ توں جیونگم نال“ پنجابی دا پہلا سفر نامہ اے جس وچ اوہناں ایران، ترکی، یونان، جرمنی، اوسٹریا تے یوگوسلاویہ ورگے ملکاں دے حالات تے حقائق نوں بیان کیتا اے۔ اعجاز الحق ہوریں افغانستان داویزہ حاصل کرن لئی لاہور ریلوے سٹیشن توں پنڈی تے فیر اسلام آباد جاندے نیں۔ اتھے اوہناں دی ملاقات گجرات دے اک بندے نال ہوندی اے۔ اعجاز الحق اوس نال پنجابی وچ گل کردے نیں تے اوہ بندہ جیہڑا ڈپٹی سیکرٹری دے عہدے توں ریٹائرڈ سی اوہ اردو وچ گل کردا اے۔ اتھے اعجاز الحق ہوراں ولوں اپنی ماں بولی بارے مزاحمت ملدی اے:

”اوہ تے بوہتا اردو بولن دی کوشش کردے سن پر میرے ولوں ہرواری پنجابی سُن کے اوہناں نوں وی پنجابی وچ گل کرنی پیندی کھی کھی منٹ تے انج ہوندا پئی اوہ اردو وچ گل کردے نیں میں پنجابی وچ گل کر رہیا آل۔

آخر اوہناں نے آکھیا۔

”قومی زبان وچ گل کرنی چائی دی اے۔“

میں عرض کیتی

”پنجابی پہلے۔“ (16)

اعجاز الحق ہوراں دا ایہ سفر نامہ نہ صرف حال دیاں گلاں تے معلومات دیندا اے سگوں تاریخ دے حقائق نوں وی سامھنے لیاؤندا اے۔ اوہناں نے اک پاسے ترکی دی عظمت نوں بیانیا اے جتھوں دا شہر استنبول صدیاں تیک سارے یورپ، ایشیا تے افریقہ دی سیاست دا گڑھ رہیاسی تے دوجے پاسے استنبول وچ رہن والے پاکستانیاں دیاں زندگیاں اُتے چانن پایا اے۔ جیہڑے اپنے گھر والیاں دا پیٹ پالن لئی انگلینڈ، جرمنی یاں دوجے ممالکاں وچ جانڈے نیں پر او تھے غلط لوکاں دے ہتھیں چڑھ کے ڈپورٹ ہو کے استنبول آجانڈے نیں۔ ایتھے ایہ سمگلنگ کردے نیں تے مین رنگ دا کاروبار کردے نیں۔ درحقیقت سفر نامہ نگار نے اوہناں پاکستانیاں دی اخلاقی مزاحمت نوں بیان کیتا اے جیہڑے اپنے گھر والیاں دیاں بنیادی لوڑاں پوریاں کرن لئی اچھا پیشہ اپناؤندے نیں جیہڑا بعد وچوں معاشی تے سیاسی مسئلہ بن جاندا اے۔ ایس طرح معاشی توں اخلاقی تے فیر سیاسی مزاحمت ول سفر شروع ہو جاندا اے۔ اعجاز الحق ہوراں نے پیرس دے سفر وچ پاکستانیاں دے رویاں بارے جو کجھ دیکھیا اوس نوں حقائق دے چانن وچ بیان کیتا اے جس وچ لکھاری دا ترش رویہ تے مزاحمت دا عنصر ملدا اے۔

اعجاز الحق ہوراں نے اپنے سفر دے دوران لوکاں دے قومی تے بین الاقوامی پدھر دے غلط رویاں دے خلاف مزاحمت دے معاشی، سماجی، سیاسی تے اخلاقی پکھاں نوں بیان کیتا اے۔

سلیم خاں گئی ہوراں اپنے سفر نامے ”دیس پردیس“ وچ لندن دے بی بی سی دفتر وچ اپنی ٹریننگ دے حالات نوں بیان کیتا اے۔ ایس ریڈیو ٹریننگ کورس دے منظم جارج میسری دے مختلف ممالکاں دے بندیاں کولوں اوہناں دے ریڈیو سٹیشن بارے جانکاری حاصل کرن اُتے سلیم خاں گئی ریڈیو پاکستان دی تاریخ اُتے چانن پاؤندے نیں۔ ایس حوالے نال سلیم خاں گئی تحریک پاکستان دے پچھو کڑ بارے دس پاؤندے نیں پئی لارڈ مونٹ بیٹن، مہاتما گاندھی تے پنڈت نہرو دے رویاں دے برخلاف قائد اعظم، تحریک پاکستان راہیں اپنا دکھرا ملک حاصل کرن وچ کامیاب ہو گئے جیویں کہ سلیم خاں گئی قائد اعظم ہوراں دی مزاحمت بارے لکھدے نیں:

”تحریک پاکستان بارے میں پچھو کڑ دسدیاں ہویاں آکھیا کہ قائد اعظم نے اکلے

ہوندے ہوئے وی سکھاں ہندوواں تے انگریزاں دا مقابلہ کیتا۔ ماسٹر تارا سنگھ

دی کرپان، مہاتما گاندھی دی سیانف، پنڈت نہرو دی ذہانت تے لارڈ مونٹ بیٹن

دی قوت نوں قائد اعظم نے مات دتی تے پاکستان بنایا۔“ (17)

محمد اسماعیل احمدانی دا سفرنامہ ”پیت دے پنہ“ سراینکی وسبب تے بولی دی سخان دی اک داستان اے جس وچ ایران دے انقلاب، سراینکی وسبب تے ادب اُتے چانن پایا گیا اے۔ سفرنامہ نگار نے مشاہداتی تے تصوراتی انداز اختیار کردے ہوئے عشقیہ داستاناں بارے وی گل کیتی تے مسلماناں دی آزادی تے اک دکھرے ملک دے مطالبے دیاں کوششاں کرن والے تے انگریزاں دے راہ وچ مزاحم ہون والے سورمیاں (نواب مظفرخان، اسلم ملغانی، احمد خان کھرل، میر شیر محمد ٹالپور تے ہوش محمد شیدی) دا ذکر کیتا اے جیہڑے سامراج دیاں غلط پالیسیاں دے خلاف لڑے۔ ایسے طرح محمد اسماعیل احمدانی ہوراں نے حریت فکر تے عمل لئی لڑن والے لوکاں دا تاریخ دے جھروکے وچوں ذکر کیتا اے جس وچوں مزاحمتی رنگ ملدا اے:

”شہداد پور دے پاسے کنوں بیا مہدی مجاہد (سید احمد بریلوی) وی لنگھیا ہا۔ جیں کنگری (پیر جو گوٹھ وچ آہوون رادھا ہا۔ جیرھا انگریزاں کوں سیھہ دا کنڈا تھی لگا۔ اوں حریت دے ون دی پگرا شاخ ہک صدی وچ ڈو دفعہ (مکھی ڈھنڈ ساکھڑ شہداد پور کنوں 25 میل پوادھ تے) (1892ء تے 1942ء) توواراں دی راند اتے رانقلاں دا اہوکھیڈ ڈکھلایا جو انگریز داساہ ماندا تھی گیا۔ ایں حریت عمل دے مرکزی کردار سرائی سردار نظر مائی بلوچ۔ سراینکی بولن والے ہن۔ جیرھے نو تک کوٹ چھٹہ۔ ڈیرہ غازی خان کنوں آئے ہن۔ اتے ڈوجھی جھنڈا شاخ (پیر جھنڈا گوٹھ شہداد پور کنوں چوڈاں میل پچادھ تے) حریت فکر دی ابا بھا بھڑکائی۔ جیندے وچوں عبید اللہ سندھی سراینکی سپوت جا پور ڈیرہ غازی خان داربا کو جیہہناں فریڈم فائٹرز تے ریشمی رومالیں دی سازش دا چچا نکھتا جنھناں انگریز راج کوں بٹھی دے بل وانگر بال تے کیری کر چھوڑیا۔“ (18)

درحقیقت سفرنامہ نگار نے تاریخی شعور دی اکھ نال آزادی لئی لڑن والے لوکاں بارے جانکاری دتی اے جیہہناں پاروں اج اسمیں آزاد فضا وچ ساہ لے رہے آں۔

نعیم حاقب ہوراں دے سفرنامے ”بھار مسافراں“ وچ سڑک راہیں افغانستان توں تری، بلغاریہ، یوگوسلاویہ، اٹلی، فرانس، جرمنی تے کئی ہور ملکاں دے سفر نوں بیان کیتا گیا اے۔ سفرنامہ نگار ایہہناں ملکاں دے حالات بیان کردیاں ہونیاں ایہہناں دا اپنے ملک پاکستان نال موازنہ کردے نیں۔ اوہناں نے یورپ دے کمیونسٹ ملکاں وچ جنسی آزادی تے برائی نوں بیان کیتا اے جیہڑی کسے وی سماج دیاں اخلاقی قدراں نوں تباہ کر دیندی اے۔ سفرنامہ نگار افغانستان دی سیر کرن مگروں جدوں ترکی

لئی روانہ ہوندا اے تے جہاز وچ اپنے ملک دی اک نشے وچ دھت سوانی تے کچھ مرداں دے رُوے دے خلاف مزاحمت کر دیاں لکھدے نیں:

”شراب دے نشے وچ جو اوہدے مونہہ آیا بکدی گئی تے ساڈے بھراواں نے اوہدا پورا پورا ساتھ دتا۔ اوہ ہر طرح دی شرم حیا لہ کے واہیتیاں کر دے پئے سن میرا دل کینا بے اپنے وطن دے متھے تے لگے ایہناں کالیاں دا ناں نوں چک کے جہاز توں تھلے سٹ دیاں جیہڑے میرے سونے دیس دا ناں بدنام پئے کر دے سن۔“ (19)

احمد سلیم ہوراں دا سفر نامہ ”جھوک رانجمن دی“ ہندوستان دے سفر دیاں یاداں تے ونوون اہم لکھاریاں تے لکھارناں نال ملاقاتاں دی اک کتھا اے۔ احمد سلیم ہوراں نے امرتا پرتیم نال اپنی خط و کتابت تے پاکستان دے لوکاں دے رُوے نوں وی بیان کینا اے۔ جیہناں وچوں کچھ لوک اجیہے نیں جیہڑے دو جیاں لکھاریاں دے کردار اُتے کچھ اچھا لہدے رہندے نیں۔ امرتا پرتیم نے اپنی کتاب رسیدی ٹکٹ وچ سجاد حیدر بارے بڑے احترام نال گل کیتی ہوئی اے جس نوں اک لکھاری نے سنسہ کر دتا تے جدوں امرتا پرتیم نے احتجاج کینا تے اوس دی ذات تے کچھ اچھا لہا گیا۔ جیویں کہ لکھاری امرتا پرتیم دے رُوے نوں بیان کر دیاں:

”کئی سال بعد امرتا جی نے سجاد حیدر ہوراں نال اپنی دوستی بارے ”رسیدی ٹکٹ“ تے ”میں جمع توں“ وچ بڑے احترام نال گل کیتی اے۔ افسوس کہ ”رسیدی ٹکٹ“ دے پاکستانی اردو ایڈیشن وچ سجاد حیدر ہوراں بارے اوہ سارا ذکر سنسہ کر دتا گیا۔ ایس گھٹیا تے غیر اخلاقی حرکت تے جدوں امرتا جی نے پروٹیسٹ کینا تاں پبلشر تھال تھال اوہناں دے خلاف ایہر او دھر دیاں ہانکن لگ پیا۔“ (20)

احمد سلیم ہوراں نے اپنی ادبی حیاتی دے خلاف سازشاں کرن والیاں نوں وی بے نقاب کینا اے تے فیر اوہناں نے پنجاب یونیورسٹی وچ بابا لکھے شاہ دا کلام کورس وچ شامل نہ کرن دے خلاف لوکاں دی مزاحمت نوں وی بیانیا اے لکھدے نیں:

”جدوں پنجاب یونیورسٹی لہور وچ ایم اے پنجابی دیاں کلاساں شروع ہونیاں ڈیپارٹمنٹ دے پہلے چیمبر مین ڈاکٹر وحید قریشی نے لکھے شاہ نوں کورس وچ نہیں سی لایا۔ جدوں پنجابی دے کچھ سیانے لکھاریاں ایس بارے پروٹیسٹ کینا۔ تاں اوہناں نوں دسیا گیا کہ جے لکھے شاہ نوں کورس وچ رکھیا تاں نوجوان منڈیاں

کڑیاں وچ فحاشی پھیلے گی۔ تے ڈر اے کہ کتے اوہ بے دین تے ملحد نہ
ہوجان.....“ (21)

احمد سلیم ہوراں نے اجیت کورتے اوس دی دھی نال اپنی ملاقات دے دوران Feminism
تے عورت دی آزادی اُتے پورے نظام وچ بدلا راہیں لوکائی وچ چانن تے شعور لیاؤن اُتے زور دتا
اے۔ جیویں کہ اوہ اجیت کور نال ہندوستان وچ جنم لین والے ردعمل تے Anti-Male شاعری
بارے جانکاری حاصل کرن لئی گل کردے نیں تاں اوس ویلے دی مزاحمت دا عمل ملدا اے:
”..... پوری انسان ذات دی جدوجہد چل رہی اے تے ایہہ جدوجہد اوس ویلے
کامیاب ہو سکدی اے جدوں عورت دی آزادی ممکن ہووے۔ یعنی مردوی اودوں
ہی آزاد ہو سکدا اے جدوں عورت آزاد ہووے گی۔“ (22)

کسے وی غلط رویے دے خلاف بولنا ای مزاحمت دے پکھنوں ظاہر کردا اے پر جے کور سماج
دے اصل نوں اُگھیزن دی گل ہووے تاں سماج اودوں ای چنگے راہواں اُتے چلدا اے جدوں مرد
دی مخالفت دی بجائے سارے غلط سسٹم دی مخالفت کیتی جائے جیویں کہ اجیت کور، من جیت کور دی
شاعری بارے گل کردی اے تے اوس وچ وی مزاحمت دا پکھ ملدا اے۔

ایس سفر نامے وچ اجیت کور دی دھی ار پنانے سماج وچ مرد تے سوانی دونوں وچ اکو جیہے
بوجھ نوں وٹنن دی گل کیتی اے تاں بے سماج سدھ ول چل سکے تے دوجے پاسے تعلیم انج دتی
جاوے پئی سماج وچ چانن ہووے ناں کہ ڈگریاں لئی پڑھیا جاوے۔ سفر نامے وچ آرٹ دی قدرونوں
ودھاؤن لئی روزگار، صحت، تعلیم تے رہائش مہیا کرن اُتے زور دتا گیا اے۔

عبدالباسط بھٹی ہوراں دے سفر نامے ”کو کہے پنہ گرانندے پاندھی“ احمد پورتوں چنن پیر
تیک دے میلے تے جاؤن تے سفر دے حالات نوں بیان کردا اے جس وچ سرانیکی تہذیب، ثقافت
تے سخاں دی گل کیتی گئی اے۔ سفر نامہ نگار نے ریاست بہاوپور وچ انگریزاں دے آؤن تے
جاگیرداری دماغ دے ابھرن تے دوجے پاسے تعلیم دی کمی تے سماجی ناہمواریاں پاروں جنم لین
والے مسئلیاں نوں سامنے لیاؤندا اے۔ جس ویلے سفر نامہ نگار اپنے سرانیکی وسبب دی اصل سخاں بگڑاؤں
والا ڈاہرتے اپڑدا اے تے لوکاں نوں گھوڑیاں تے نندا، مقابلے کردا تے خوش ہوندا دیکھدا اے تے
اوس ویلے اوس دی مزاحمت وین دی صورت ملدی اے:

”ساڈی ایہہ سخاں۔ اساڈا ایہہ تزکے سدا ویندے۔ سنگڑ دا ویندے۔ قلم تے
نانصافی دی ڈین اینکوں نگلی ویندی ہے۔ اوتے دھرتی واسیو کوئی ہے جیڑھا ایں

ڈاہر کوں بچا گھنے۔ کوئی ہے جیڑھا ساڈی فریاد سُنے۔ اُو گنگے باتے حکمرانو! ظلم ظلم
ہے ودھدے تال مٹ و بندے۔ تہاڈے کول پارک ہن۔ چھا گنگے مانگے وے
جنگل ہن۔ جلو پارک دیاں جھیلاں ہن۔ پترياء اچ بجلی دے پٹنگھے ہن۔

اُو چھا گنگے مانگے دے عیش ماٹرن والیو

اُو جلو پارک دیاں مصنوعی جھیلاں نال دل وندلاون والیو

اُو پترياء اچ بجلی دے پٹنگھے جھوٹن والیو

شاہی قلعے تے شالا ماراچ دعوتال کھاون والیو

نڈا واسطے ساڈی سخان چھوڑ ڈیو۔ اسال کجھ نی منگدے

نہ دھن دولت نہ داری نہ رہن کیتے کوئی چک منگدوں

اسال ایس دھرتی دے واسی ہیں اسال جیون داسئیں حق منگدوں۔“ (23)

درحقیقت سفرنامہ نگار اپنی ثقافت تے تہذیب نوں بچاؤن دا چاہیوان اے جس طرح ہڑپے تے

موہن جوڈو دے قومی ورثے نوں اچ بچایا جا رہیا اے۔

ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں دا سفرنامہ ”میریاں بھارت پھیریاں“ خواجہ نظام الدین اولیاء دے

عس تے فیر اک ادبی اکٹھ بارے جانکاری دیندا اے۔ ڈاکٹر شہباز ملک ہوری ڈاکٹر کرنیل سنگھ تھمد

ہوراں نال مولائش کشتہ ہوراں دی کتاباں دی دکان تے جلیانوالہ باغ وکھن جاندے نیں۔ جلیانوالہ

باغ ساڈی قوم دے مزاحمتی رویے دی اک کڑی اے کیوں جے ایس باغ وچ ہندوستان دے سارے

مذہباں دے لوک اپنے خلاف بنائے گئے انگریز دے غلط قانون تے بل دے خلاف اکٹھے ہوتے سن۔

ڈاکٹر شہباز ملک جدوں دوجی واری اک ادبی اکٹھ وچ رلت لئی ہندوستان جاندے نیں تاں

اوتھے پنجابی یونیورسٹی پیٹالہ دے مکھی ڈاکٹر پریم پرکاش سنگھ نال پنجابی زبان دے اصل سومے بارے

مزاحمت کردے نیں ملاحظہ ہووے:

”میں اوہناں دیاں کتاباں وی پڑھیاں ہونیاں سن۔ اوہ لسانیات دے بندے

نیں۔ ایہہ دکھری گل اے کہ مینوں اوہناں دے نقطہ نظر نال اتفاق نہیں سی۔ میں

اپنی کتاب ”پنجابی لسانیات“ (1977ء) وچ اوہناں نال دستاویزی حوالے نال

بحث کر کے اختلاف کیتا سی۔ جیہڑا ایس نوعیت دا اے کہ اوہ پنجابی زبان دیاں

جڑھاں نوں سنسکرت نال جوڑ دے نیں۔ جدوں کہ میرے نقطہ نظر نال نویاں حقیقتاں

نوں مکھ رکھیتے تے پنجابی زبان دیاں جڑھاں دراوڑی منڈا گروہ دیاں زباناں

نال جا رلدیاں نیں۔ ایہہ نقطہ نظر عین الحق فرید کوٹی نے اپنی کتاب ”اردو زبان کی قدیم تاریخ“ وچ مقبول کہیا اے۔“ (24)

استھے زبانناں بارے اصل حقائق تے اوہناں دے سومیاں بارے مزاحمتی روڈیہ ملدا اے۔ ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں نے ہر ہر نکلے واقعے نوں بیان کرن دی کوشش کیتی اے تے ہندوستان دیاں سماجی ناہمواریاں تے چنگے پکھاں اُتے جان پایا اے۔

سفر نامہ ”لندن لاہور و رگا اے“ عالمی پنجابی کانفرنس، جیہڑی ۱۷ توں ۱۹ مئی ۲۰۰۲ء وچ ہوئی اوہدے وچ جمیل احمد پال ہوراں دی رلت پاروں لکھیا گیا۔ جمیل احمد پال نے اپنے ایس سفر نامے وچ لندن نوں دیکھن واپن توں بعد ایس نوں تن لفظاں وچ بیان کہیا۔ پئی لندن وچ ہریاول، صفائی تے عمارتاں بوہت زیادہ نیں۔ ایس دوران اوہناں نے پہلے شاعران دی لندن بارے رائے نوں وی بیان کہیا تے فیہر خود اوس دے خلاف مزاحمت وی کردے نیں۔ لکھدے نیں:

”پراوس ویلے مینوں اردو پرچا کار ”زمیندار“ دے ایڈیٹر ظفر علی خان دا شعر یاد آ رہیا سی جیہڑا اوہنے لندن توں واپسی تے نظم دا پہلا شعر بنایا تے ”زمیندار“ وچ چھاپیا سی۔“

چہار چیز است در تحفہ لندن

خمر و خنزیر و روزنامہ و زن

(چار چیزاں لندن دا تحفہ نیں، شراب، سور، روزوار اخبار تے سوانیاں۔) پتا نہیں اردو دے لکھاریاں نوں ہر شے دا مندا پہلو بھالن دی عادت کیوں اے۔ نفسیات والے کہندے نیں کہ ایہ نکلیانی کجھل دی علامت ہوندی اے۔ حقیقت ایہ اے کہ میر تقی میر توں لے کے اکبر الہ آبادی تیکر، کسے وی زندگی دا کوئی چنگا پہلو گھٹ ای وٹا بنایا ہووے گا انگریزاں دی وکالت میرا مقصد نہیں پر اکبر الہ آبادی تے علامہ اقبال توں لے کے ظفر علی خان تک، سبھ نے انگریزاں تے اوہناں دی تہذیب نوں مندا وی آکھیا تے اپنی اولاد نوں او تھے شرابیاں تے سور کھان والیاں وچ بڑے آہر نال گل کے اعلیٰ تعلیم وی دوائی۔“ (25)

جمیل احمد پال ہوراں نوں لندن دے سفر وچ تھان تھان تے لوکاں دے قانون دے دائرے وچ کم کرن دی گل جتھے پسند آندی اے او تھے لاشعوری طور تے اوہ لندن دا موازنہ اپنے ملک نال کردے نیں تے ایس موازنے وچ مزاحمت نظر آندی اے جیویں:

”کسے دیس وچ دستور، قانون ساز اسمبلی تے قانون دا احترام کوئیں تے کنا کیتا جاندا اے، اوس دیس دے عام لوکاں دے ویہار وچ نظر آجاندا اے۔ قانون دا احترام کرن والے دیساں وچ لوک ٹریفک اصولاں تے ارج دے ہور نکلے نکلے معاملات وچ وی قانون دی پابندی کردے نیں۔ جیہڑے دیساں دے فوجی آمر ایہ فرماون کہ ”آئین ہے کمیہ؟ اٹھ صفحے دا کتابچا جہنوں میں جیہڑے ویلے چاہواں پاڑ کے سٹ دیاں“ اوتھے ایہ توقع کرنی کہ عام لوک کسے وی قانون دا احترام کرن گے، بے معنی گل اے۔“ (26)

جمیل احمد پال ہوراں نے پنجابی زبان توں گل چھو کے تے مقامی مسئلیاں توں لے کے بین الاقوامی مسئلیاں راہیں مزاحمت دے ونوون روپاں نوں بیان کیتا اے۔ مکدی گل پاکستانی پنجابی لکھاریاں نے اپنیاں آپ بیتیاں تے سفر نامیاں وچ سماج اندر ہون والے دھرو دے خلاف غیر جانبدارانہ انداز وچ لکھیا۔ اوہناں نے 1947ء دے آجاڑے، سامراجی ذہنیت، معاشی تے سماجی ناانصافی، سیاسی جبر، مذہبی فکرو دی اصل روح نوں مسخ کرن، ذات پات تے جنسی تفاوت تے کمتری دے خلاف لوکائی دے مزاحمتی روایاں نوں اصل حقائق دے چانن وچ بیانیا اے۔ ایس توں اڈ پاکستانی پنجابی آپ بیتیاں تے سفر نامیاں وچ مغللاں، انگریزاں تے ملک اندر پنجابی زبان دا حق مارن والیاں دے خلاف بھرویں مزاحمت ملدی اے۔

References:

- * Assistant Professor Punjabi, Govt. Islamia Graduate College, Railway Road, Lahore
- 1. Anwar Ali-Gwachian Galan(Lahore:Pakistan Punjabi Adabi Board,1998)42
- 2. Afzal Tauseef, Man diyan Wastian(Lahore:Adara Punjabi Zaban te Saqafat, 1999)68
- 3. As Above, 75-76
- 4. Sharif Kunjahi, Sahwan da visa(Gujrat: Almeer Trust Liberary Markaz e Tahqeeq o Taleef Bhimbar, 2005)167
- 5. Raja Rasaloo, La Preet Ajaihi Muhammad(Lahore: Pakistan Punjabi Adabi Board, 2008) 32
- 6. As Above, 108
- 7. Sardar Ali Naseem, Kujh Haddbiti kujh jag beeti(Lahore:Gulshan e Adab Publications, 2013)5

8. As Above, 8
9. As Above, 49
10. As Above, 73
11. Muhson Maghyana, "Main Namana" Mashmoola Haddbitee Number, Mahnama Likhari Iqbal Zahmi(Lahore:Adara Punjabi Likharian Jild 12 Shumara 3-4, March -April 2000)12
12. As Above, 12
13. Ghulam Rasool, Prof. Safar Jari Aye,Mashmoola Haddbitee Number, Mahnama Likhari Iqbal Zahmi(Lahore:Adara Punjabi Likharian Jild 12 Shumara 3-4, March -April 2000)31
14. Amin Malik, Ravi ton Teams tekar (Mashmoola Haddbitee Number, Mahnama Likhari Iqbal Zahmi(Lahore:Adara Punjabi Likharian Jild 12 Shumara 3-4, March -April 2000)73
15. Sharif Anjum, Inj Guzrey Pundh Hiyati da (Mashmoola Haddbitee Number, Mahnama Likhari Iqbal Zahmi(Lahore:Adara Punjabi Likharian Jild 12 Shumara 3-4, March -April 2000)105
16. Ijaz ul Haq, Europe ton Chewingum dey Nal(Lahore: Tariq Publishers, 1975)11-12
17. Saleem Khan Ghimi, Dais Perdais(Lahore:Pakistan Punjabi Adabi Board, 1978)49
18. Muhammad Ismail Ahmadani, Peet dey Pundh(Daira Ghazi Khan:Saraiki Publications, 1980)23-24
19. Naeem Saqib, Banhey Bhar Musafaran(Faisalabad:Muslim Punjabi Majlis, 1987)32-33
20. Ahmad Saleem,Jhok Ranjhan Di(Lahore:Nigarshat, 1989)19
21. As Above, 19
22. As Above, 58
23. Abdul Basit Bhatti, Kookdey Pundh Kurlandey Pandhi(Muzafar Ghar: jhok Publishers Khan Pure, 1992)61-62
24. Shebaz Malik, Dr, Marian Bharat Pharian(Lahore: Taj Book Depot,1996)22
25. Jamil Ahmad Pal, London Lahore warga aye(Lahore:Punjabi Markaz,2012)22
26. As Above, 62

* ڈاکٹر زینب النسا
** ڈاکٹر محمد صدیق ملک

برہا برہا آکھیے، برہا توں سلطان

ABSTRACT:

Classical Punjabi Poetry is replete with romantic themes such as love, devotion, and separation etc. as well as themes of mysticism, religion and morality. These themes mingle mutually when there is depiction of Birha. The pulsation of separation represents love of mystic for Allah and His creature. These classical poets have presented different angles of separation. Hazrat Baba Farid called separation a king which is an essential motive to find a destination. Moreover, these classical poets have depicted the condition of separated souls in a very pathetic manner. The pulsation of a lover is sometimes for human love and very often for Divinity and sometimes for ‘Murshid’. This research article will evaluate different aspects of separation with suitable examples from the verses from classical Punjabi poetry.

Keywords: Classical Punjabi Poetry, separation, condition, Pulsation, Divinity, Mysticism, Murshid, aspects, verses

کلاسیکی پنجابی شاعری دے موضوعاں اتے جھاتی پائیے تے تصوف، حیاتی دی ناپائنداری، اخلاقیات تے عشق حقیقی دے نال نال ہجرت تے وصال دارنگ وی اگڑواں دکھالی دیندا اے۔ عشق حقیقی وچ بتلا صوفیائے کرام وصل دی آرزو وچ تڑفدے نیں تے ایہ تڑف اوہناں دے کلام دی روح اے۔ ایہناں صوفی شاعراں برہا دیاں کلفتناں نوں اپنے مزاج دے مطابق دکھو دکھ زوایاں نال الیکیا اے۔ ہجر، برہا یا جدائی دا کرب کدے تے بندے دی اندرونی کیفیت تے نفسیات دا آئینہ دار بن جاندا اے تے کدی فلسفی دے نظریات دی دس پاؤندا اے جیویں کہ بابا فرید ہوراں برہا نوں سلطان آکھیا اے تے

منزل دے حصول واسطے جدائی نوں لازمی قرار دتا ہے۔

برہا برہا آکھیے برہا توں سلطان

جت تن برہوں نہ اُتجیے سوتن جان مسان (1)

بابا فرید ہوراں برہا نوں بادشاہ قرار دتا ہے۔ جس بندے نوں برہاناں واء نیں پیا اوہ مردہ جتے دی مانند اے۔ جیہڑا منکھ ہجر دیاں اوکڑاں چوں لنگھدا اے، اوہ وصال دی جد و جہد کردا اے یعنی ہجر اک بے پناہ قوت محرکہ اے۔

عاشق سارے جذبیات توں اڈ وصال یار دا متمنی تے ہجر توں شاکھی ہوندا اے پر ہجر دے بغیر وصال دے ویلے لطف دی کیفیت دا اندازہ کرنا ناگزیر اے۔ وصل عاشق دی منزل ہوندی اے تے منزل تے اپڑ کے جو خوشی راہی نوں ہوندی اے عاشق اوہدے توں ودھ اطمینان محسوس کردا اے۔ برہادا ویلا بھاویں نکا وی ہونے پر عاشق تے اوہ بھارا لنگھدا اے تے اوہدا حال کوئی نہیں جان سکدا، وچھوڑے دی حالت شاہ حسین ہوراں ایس طرح بیان کیتی اے:

مائے نی میں کیلنہوں آکھاں، درد وچھوڑے دا حال

دھواں ڈھکھے میرے مرشد والا جاں پھولاں تاں لال

سولاں مار دیوانی کیتی، برہوں پیا خیال

دکھاں دی روٹی، سولاں دا سالن، آہیں دا بالن بال

جنگل پیلے پھراں ڈھونڈیندی، اے نہ پایو لال

کہے حسین فقیر نما نا شوہ ملے تاں تھیواں نہال (2)

وچھوڑے دادکھ عاشق نوں ادھ مویا کر دیندا اے تے اوہ ہر ویلے ملن دی سک وچ تڑفدا رہندا اے، اوہدا تن من وچھوڑے دی اک وچ سز دا بلدا رہندا اے۔ ملن دی تاں گھ وچ عاشق دی حالت دا بیان شاہ حسین ہوراں اک ہور تھاں ایج کیتا اے:

نی سیو! مینوں ڈھول ملے تاں جا پے

برہوں بلائے گھتی تن اندر، میں آپے ہوئی آپے

بال پنا میں کھیڈ گویا، جو بن مان پیا پے

شوہ راون دی ریت نہ جاتی، اس سنجے ترنا پے

عشق وچھوڑے بائی ڈھاڈی، ہر دم مینوں تا پے

کہے حسین سہاگن سوا، جاں شوہ آپ سجا پے (3)

وچھوڑا آفت تے قیامت وانگ عاشق اپر وارد ہوندا اے تے اوہدا دل محبوب دے دیدار واسطے سردا رہندا اے تے اوہدی ساڑ اودوں ای ٹھنڈی ہو سکدی اے جدوں محبوب دا دیدار نصیب ہووے، وچھوڑے وچ محبوب دا دیدار میجائی دی حیثیت رکھدا اے جو عاشق نوں نویں حیاتی بخش دیندا اے۔

حضرت سلطان باہواک کامل صوفی تے درویش سن۔ اوہناں دا نظریہ اے کہ محبوب حقیقی تیک اپڑن دے سفر دی پہلی پوڑھی مرشد دی محبت اے تے جتاں چراک مرید اپنے مرشد نوں اپنا سب کچھ نہیں من لیندا اوئی دیر تیکر کوئی وی عشق حقیقی دے رستے تے کامیابی حاصل نہیں کر سکدا۔ اوہ مرشد دے دیدار نوں مرید دا حج آکھدے نیں تے کدھرے مرشد نوں مکہ تے عشق نوں کعبہ آکھدے نیں:

مرشد مکہ تے طالب حاجی کعبہ عشق بنایا ہو
 وچ حضوری سدا ہر ویلے کرئیے حج سوا یا ہو
 ہک دم بیٹھوں جدا نہ ہووے دل ملنے تے آیا ہو
 مرشد عین حیاتی باہو، لوں لوں وچ سما یا ہو (4)

تصوف دے پاندھیال دی پہلی پوڑھی فنا فی الشیخ اے تے اپنے آپ نوں فنا کر کے مرشد نوں اپنا سب کچھ من لینا صوفیائے کرام دا شیوہ اے۔ مرشد دی یاد تے ہجر وچ شاہ حسین ہون، سلطان باہو ہون یا بلھے شاہ، سب ہجو کیر دے نظر آوندے نیں تے اوہناں نوں ہر پاسے مرشد ہی دسا اے تے لوں لوں وچ سما یا ہو یا مرشد لیہنا صوفیاں لئی عین حیاتی اے۔ صوفیائے کرام کول ہجرت تے وصال دا احساس لازم و ملزوم اے۔ جدوں وصال دا احساس ہوندا اے ہجر دی ساڑ ودھنا شروع ہو جاندی اے۔ ایہ ساڑ منزل لاں دا پتہ دیندی اے تے نال ای پارس وی بنا دیندی اے۔ ہجر دی ترف عشق دی نشانی اے تے ایہ عشق دی شدت نوں وی ودھاندی اے۔ جس من اندر برہادی ترف نہیں اوہ وصال دی تانگ نہیں کردا۔ سچا عاشق جدائی دی پیڑ دا دار و وصال سمجھدا اے تے ایس واسطے جان تیکر وارن توں نہیں جھکدا۔ ایہ خیال بلھے شاہ کول تھاں تھاں دکھالی دیندا اے۔ اوہ محبوب دی اک گھڑی دی جدائی وی برداشت نہیں کردے تے ملن لئی ہر ممکن کوشش کر دے نیں۔ ڈاکٹر سید اختر جعفری اوہناں دی شاعری دے موضوعات بارے گل کردیاں آہندے نیں:

”بابا بلھے شاہ دے من وچ عشق دا بھانبر ہر ویلے مچداتے بلدا رہندا اے جیہڑا
 اوہناں نوں ہر ویلے بے چین تے بے قرار رکھدا اے۔ ایس لئی اوہناں دے
 کلام وچ ہجر دی ترف تے جدائی دی پیڑ ڈاڈی اے۔“ (5)

مرشد دے ہجروچ توفدے بلھے شاہ ہوریں پکار اٹھدے نیں:

اب لگن لگی کمیہ کر کرئیے

نہ جی سکئیے تے نہ مرئیے

تم سنو ہمارے بیناں موہے رات دنے نہیں چیناں

ہن پی بن پلک نہ سرئیے اب لگن لگی کمیہ کر کرئیے

ایہ اگن برہوں دی جاری کوئی ہمیری پریت نواری

بن درشن کیسے ترئیے لگن لگی کمیہ کر کرئیے

بلھے پئی مصیبت بھاری کوئی کرو ہماری کاری

ایہ اجھے دکھ کیسے جریئے اب لگن لگی کمیہ کر کرئیے (6)

ایس کافی وچ بلھے شاہ ہوراں من دی بے چینی بڑے موثر انداز نال بیان کیتی اے ”نہ جی سکئیے

تے نہ مرئیے“ ورگے شہد اوہناں دے اندر دے کرب دی گواہی دیندے نیں، ایس حالت وچ جینا محال

اے تے مرنا وی۔ دل بار بار محبوب نوں ملن دی سدھ وچ توفدا اے۔ جیویں کہ آہندے نیں:

حاجی لوک مکے نوں جاندے

میرا رانجھا ماہی مکہ

میں تے منگ رانجھے دی ہونیاں

میرا بابل کردادھکا

حاجی لوک مکے نوں جاندے

میرے گھر وچ نوشوہ مکہ

وچے حاجی وچے غازی

حاجی لوک مکے نوں جاندے

اساں جانا تخت ہزارے

جت دل یاراوتے ول کعبہ

بھانویں پھول تھاباں چارے

نی میں کملی ہاں (7)

ایتھے بلھے شاہ رانجھے دی تمثیل راہیں اپنے جذبے نوں پیش کر دے نیں تے محبوب نوں ملن

دی سدھ بارے آہندے نیں کہ ”حاجی لوک مکے نوں جاندے، اساں جانا تخت ہزارے“ ایس فکر نوں

سلطان باہو ہوراں ”مرشد دادیدار ہے مینوں لکھ کروڑاں حجاں ہو“ آکھ کے سی حرفی راہیں بیان کیتا اے۔ بلھے شاہ ہوراں دے کلام وچ تھال تھال اُتے برہادیاں کلفتناں موجود نیں۔ دیدار دی سک اوہناں نوں بے قرار رکھدی اے۔

بلھے شاہ دے سمکالی تے اتاد بھرا وارث شاہ دی ”ہیر“ دا شمار ادبیات عالم وچ کیتا جاندا اے۔ اوہناں دی ایہ بے مثال تخلیق فنی و فکری پکھوں نہایت اعلیٰ اے۔ مجازی عشق دی ایس داستان وچ ہجرتے وصال دی عکاسی کردیاں وارث شاہ آکھدے نیں:

مرد باجھ مہری پانی باجھ دھرتی عاشق ڈٹھرے باجھ نہ رچھ دے نیں
لکھ سریں اول سول آون یار یاراں تھول مول نہ بھج دے نیں
پھڑاں پوندیاں رنگ وٹائے دیندے پردے عاشقاں دے مرد کج دے نیں

دا چورتے یار اک ساعت نہیں سدے مینہ جو گجے نیں (8)

وارث شاہ آکھدے نیں کہ جیویں سوانیاں مرداں باجھتے زمین پانی دے بغیر بخرائے اُج ای عاشق محبوب دے دیدار بغیر نہیں رہ سکدے۔ وارث شاہ ہوراں عشق مجازی دی ایس داستان راہیں جدوجہد دالازوال درس دتا اے۔ محبوب نوں ملن دی خاطر ہیرتے رانجھا اوکڑاں جھلدے نیں اوہ دراصل منزل نوں پاون لئی راہ وچ آون والیاں مشکلاں نیں پر ایہ مشکلاں عاشقاں نوں جدوجہد توں نہیں ڈک سکیاں۔ مولوی غلام رسول عالم پوری سکھی دور دے مشہور پنجابی شاعر نیں۔ اوہناں دا اصل کارنامہ آسن اقص (قصہ یوسف زلیخا) اے۔ ایس قصے وچ مولوی صاحب نے وچھوڑے دی ترف نوں وی موضوع بنایا اے۔ صنعت سوال و جواب دے راہیں ہجرتی پیر ایس طرح الیکدے نیں:

یوسف تچھے دس زلیخا، باغ کتھے گلزاراں

کجے زلیخاں خزاں فرات، جھاڑ گئی گل خاراں (9)

ہجرتے حسن دووڈیاں طاقتاں نیں تے جے دونوں نوں تولیا جائے تے ہجر دا پلہ بھاری محسوس ہوندا اے۔ ہجر حسن نوں اداس کر دیندا اے تے ایہدی ترف حسن نوں کھا جاندا اے۔ جدائی داروگ جو بن دی بہار نوں خزاں وچ بدل دیندا اے۔ ایس خیال نوں اک ہور تھال تے مولوی صاحب انج بیان کیتا اے:

برہوں پھوک دتا، سولا نبو، کجھ سر پیر نہ آیا

سینہ چور، کلیجہ ٹکڑے، شور دماغ رچایا (10)

انج تے بے شمار دکھ بندے نوں ساڑ دے نیں پر برہوں دا سامنا کرن والا ریزہ ریزہ ہو

جاندا اے۔ محبوب دی جدائی وچ معشوق دی حالت مرغ بسمل ورگی ہو جانندی اے تے اوہ ملن دی آس تے جیوندا اے۔ اوس نوں حیاتی دے دوجے کمال دی کوئی پرواہ نہیں ہوندی تے نہ ای اوہنوں پتہ لگدا اے کہ اوہ کمیہ کر رہے نیں۔

عشق نوں کمال قرار دین والے حضرت سچل سرمست ہوراں دے کلام وچ برہوں دی سختی دا بیاناں ایہناں اکھراں وچ ملدا اے:

آمیاناں رانجھا سائیں ساڈرے نیڑے

کیتوئی بیراگن ساکوں آوس ویہڑے (11)

ہاشم شاہ دے کلام وچ ہجر دے درد بھرے جذبیاناں دا بیان بڑے پر اثر انداز نال جھاتیاناں ماردا اے۔ ہاشم شاہ دی تخلیق کردہ ”سسی پنوں“ وچ جدوں بلوچ پنوں نوں دھوکے نال بھنجنجھورتوں لے جاندا اے، اوس سسے سسی دا اچھوڑے دے خوف نال حال ویکھو:

توڑ سنگار سسی اٹھ دوڑی کھول لٹاں گھر باہروں

گھریا آن گروہ شابی چند چھٹا پرواروں

ڈردی ساتھ پنوں داتلدی تیغ ہجر دی ماروں

ہاشم سہن مجال جدائی سخت بری تلواروں (12)

صح جدوں سسی نیند توں جاگی تے اوہنے ویکھیا کہ پنوں، قافلے والے تے اوہناں دے اونٹھ غائب سی، جام تے صراحی نہ پا کہ اوہ سمجھ گئی کہ پنوں نوں قافلے والے اپنے نال لے گئے۔ سسی نے ہارسنگار ختم کر کے باہر دوڑا لاتی، جدائی دا خوف اوہدی رگ رگ وچ بھر گیا تے ایتھے ہاشم شاہ آکھدے نیں کہ جدائی دی تلوار دے گھاؤ توں ہجر دی پیڑ سہنی اٹھی اے۔ ہاشم شاہ نے سسی دی داستان نوں دوہڑیا وچ وی لکھیا تے اوہدے وچ جدائی دے کرب نوں سموندیاں تے قصہ سوہنی مہینوال دی تلمیح ورتدیاں آکھدے نیں:

آتش ہون برہوں دی آتش وچ تیزی بہت پچھاتی

سوہنی روز ملے ترندیاں پر سرد نہ ہووس چھاتی

اوڑک ایس ہجر دے سوزوں اوہ بیٹھ لہو وچ نہاتی

ہاشم باجھ مویاں نہیں ملدا اسان خوب صحیح کر جاتی (13)

ہاشم شاہ سسی دے مونہوں اکھواندے نیں کہ برہادی آگ دی تمازت ہر طرحاں دی آگ توں ودھ ہوندی اے کیوں جے سوہنی وی ایسے آگ وچ سردی روز دریا پار کر دی سی تے ایس جدائی

نے اوہنوں مار دتا۔ تے سچ ایہ ہے کہ عشق دی راہ وچ جان دتے بغیر وصل مقدر نہیں بن دا۔
میاں محمد بخش دے کلام وچ اخلاقیات دا درس جا بجا ملدا اے پر اوہ ہجرتے فراق دیاں
سختیاں وی کئی تھاواں تے بیان کر جاندے نیں۔ قصہ ”سوہنی مہینوال“ وچ ہجرتے دیاں اوکڑاں نوں
اکھیڑ دے لکھدے نیں:

تلے دا گھر چھڈ جاں مہینوال گیا سوہنی درد فراق دا سینے سول پیا
کالا ہو یا پٹ دیاں اوہ چہرہ رنگ لال زلفاں پٹ محمد خاک رلاوے وال
پتھر سینے مار دی سچی سرتے ڈال درد فراق محمد کینتا برا حال
زلفاں او تے مار دی دونویں ہتھ اوٹھا میرے جی محمد کس پرو ہڑی قضا (14)
میاں محمد بخش اپنی مثنوی ”سیت الملوک“ وچ آکھدے نیں کہ پریمی وصال دے باہج خوش
نہیں ہو سکدے بھاویں دنیا جہان دیاں نعمتاں اوہناں دے پیراں وچ ڈھیر کردتیاں جاوے۔ پریمی
دی خوشی تے اطمینان محض ملاپ وچ پنہاں اے:

باغ، بہاراں تے گلزاراں، بن یاراں کس کاری
یار ملے دکھ جان ہزاراں، شکر کراں لکھ واری (15)
دیدار یار ہزار دکھاں دا دارو اے پر وصل دے لھے وچھڑن دے اندیشیاں نال بھرے
ہوندے نیں تے پریمی دیاں اکھیاں اوہناں لھیاں وچ وی اتھرواں دی جھڑی لا چھڈ دیاں نیں کہ
رونا دھونا عاشقاں دا مقدر ہوندا اے، میاں صاحب ایس حوالے نال لکھدے نیں:
جیہناں دے دل عشق سماناں، روون کم اناہاں
وچھڑے رووندے، ملدے رووندے، رووندے ٹردے راہاں (16)
حافظ برخوردار رانجھا دے تخلیق کیتے قصے ”مرزا صاحبان“ وچ برہایا وچھوڑے ویلے منکھ دے
من دی اندرلی کیفیت دا بیان انج ملدا اے:

برہوں پیائی سی گھول کے صاحبان نوں پریم جوی
باہجوں مرزے کھول دے کو کے سڑی سڑی (17)
وچھوڑا ایہو جیہا جان لیواروگ اے جو بندے نوں گھائل کر جاند اے، اوہدی روح نوں تار
تار کر کے حیاتی نوں غم ناک بنا دیندا اے تے برہادے لے عاشق محبوب دے وصال واسطے لکھاں جتن
کرداے۔ وچھوڑا عاشق دی مت مار دیندا اے تے مریض عشق دا وصل توں سوا کوئی دارو نہیں۔
حافظ برخوردار نیم حکیمان نوں بے نقاب کرن دے نال صاحبان دی جدائی پاروں کیفیت وی

الیکدے نیں۔ اوہ آہندے نیں کہ ایہ نیم حکیم صاحبان دا علاج کرن لئی اوہدے نک وچ بتیاں دھخاندے نیں پر برہادا جن یا بلا ایہناں حربیاں نال نہیں نکل سکدا اوہدا واحد علاج وصال اے۔

ہفت زبان شاعر حضرت خواجہ غلام فریدؒ پنجابی کلاسیکی روایت دے آخری نمائندے نیں، اوہناں دے کلام وچ تصوف، عشق حقیقی تے سماجی و سیاسی شعور جا بجا ملدا اے۔ اوہ وحدت الوجود دے منن والے سن تے ایس فلسفے راہیں لکھدے نیں:

ہر صورت وچ دیدار ڈھم کل یا اغیار کوں یار ڈھم
کتھ پھل گل باغ بہار ڈھم کتھ بلبل زار زار ڈھم
کتھ خس ناشاک تے خار ڈھم ہک نور دے سبھ اطوار ڈھم (18)

خواجہ غلام فریدؒ آکھدے نیں کہ محبوب دے بنا میرا ویلا نہیں لنگھداتے ایس وچھوڑے نے میرا برا حال کیتا اے تے ایس توں ودھ ظالم دنیا تے کوئی شے نہیں۔ اک ہورتھاں ہجر ویلے عاشقاں دی حالت نوں بیان کردیاں آہندے نیں کہ عاشق لوگ محبوب نوں ملن دی سدھر وچ تڑدے نیں تے اوہناں دی حالت قابل رحم ہوندی اے:

ہر ویلے تا ہنگھ دلبر دی، رو رو کانگ اڈاراں
فالان پاواں قاصد بھیجاں، تھی گیا حال بیماراں
یار ہانجھوں ہن جیون کوڑے، اندر درد ہزاراں
غلام فرید میں روواں ایویں، جیویں وچھڑی کوچ قطاراں (19)

خواجہ صاحب دے کلام وچ عشق وچ اپنا آپ مار کے وصل دے سے لطیف جذبیاں دارنگ گورھا سد اے۔ اوہ محبوب دے کول رہنا چاؤندے نیں تے دہائی دیندے نیں:

وطن پیگانے ول نہیں آونا یا دیکتیم دلدار
کولے رہساں مول نہ سہساں، ہجر دا بھاری بار (20)

خواجہ غلام فرید دے کلام وچ ہجرت وصال دا بیان کئی جہتاں وچ ملدا اے پر اوہ کسے وی جہت دا ذکر کرن نتیجہ ایہی اے کہ ”باجھ دیدار وصال دلبر دے، نیناں ندر حرامے“ (21)

قصہ مختصر کہ حیاتی بے شمار رنگاں دا مجموعہ اے تے ایہناں وچ عشق اک انوکھاتے بے مثال رنگ اے جہدے کئی شیڈ نیں۔ ایہ عشق اک کلا جذبہ نہیں، ایہدے نال حسن، وارفتگی تے ہجر وصال وی جوڑے نیں۔ ہجر وصال نوں عشق توں نکھیڑ یا نہیں جاسکدا تے ہجر دا سامنا خواہ عشق مجازی دے توسط نال ہووے یا عشق حقیقی دے واسطے نال، ایہدی شدت نوں اکھراں دا روپ دینا مشکل اے کہ عاشق اپر

گزر ن والی واردات نون هو بهو بیان کر دینا سوکھا مر تلہ نہیں۔ پر ساڈے کلاسیکی شاعران برہا دیاں کیفیتیاں نون مختلف زاویاں نال الیک کے تے کھی طرح دیاں تشبیہاں تے استعارے ورت کے روح نون چھیدن والیاں رتاں دا بیان اثر انگریز بنایا اے۔ کدے اوہناں مقصد نون پاون لئی ایہد اوجود ناگزیر تے کھی تھاواں تے دیدار یارتوں بنا حیاتی بے مقصد قرار دتی اے تے ایہناں صوفی شاعران اکثر تھاواں تے ہجر دی توف تے محبوب نون ملن دی سدھر جد و بہد دی علامت بنا کے پیش کیتی اے۔

References:

- * Lecturer in Punjabi, Department of Pakistani Languages, Allama Iqbal Open University, Islamabad
- ** Lecturer in Arabic, Department of Pakistani Languages, Allama Iqbal Open University, Islamabad
- 1. Baba Fareed, Aakhia Baba Fareed ne, edited by Muhammad Asif Khan, (Lahore, Pakistani Punjabi Adabi Board, 2001) 191
- 2. Muhammad Asif Khan, Kafian Shah Hussain (Lahore, Pakistan Punjabi Adabi Board, 5th Edition, 2002) P-109
- 3. As above P-65
- 4. Sultan Altaf Ali, Abeeat-e-Bahu (Lahore, Maktabah Jadeed Press, 1975) P-99
- 5. Sayeed Akhtar Jaffari, Doctor, Nawein Zawiye, (Lahore, Aaleen printers, 2nd Edition, 1989) P-83
- 6. Faqeer Muhammad Faqeer, Doctor, Kulliate Bhulleh Shah (Lahore, Punjabi Adabi Academy, 1960) Kaffi 3
- 7. As above Kaffi 52
- 8. Waris Shah, Heer, Translator Amjad Ali Bhatti and Ahsan Ullah Tahir (Lahore, Fiction House, 2007) P-263,264
- 9. Movli Ghulam Rasool Alampuri, Ahsanal Qasis Edited by Sajjid Chaudhry (North America, Punjabi Academy) P-21
- 10. As above P-15
- 11. Aslam Rana, Doctor, Dr. Shahbaz Malik etc chonwa Punjabi Adab (Lahore,, Manzoor Press, 1993) P-293
- 14. Hashim Shah, Kalam Hashim Shah, translation by Ahsan ullah Tahir, Amjad Ali Bhatti (Lahore, Aziz Publishers, 2006) P-107

13. As above P-405
14. Mian Muhammad Baksh, Sohni Mahiwal, (Jehlum Malik Ghulam Noor and Son's) P-43,44
15. Mian Muhammad Baksh, Saif-ul-Malaook edited by Arif Latif (Lahore, Hameed Book Depot) P-201
16. As above P-216
17. Hafiz Barkhurdar Ranjha, Mirza Sahibh edited by Doctor Faqeer Muhammad Faqeer (Lahore, Zahid Bashir Printers) P-7
18. Khawaja Ghulam Fareed, Kalam Khawaja Fareed edited by Chaudhry Sajid (North America, Punjabi Academy) P-37
19. As Above P-102
20. As Above P-95
21. As Above P-274

* ڈاکٹر صائمہ بتول

** ڈاکٹر عائشہ رحمان

*** ڈاکٹر مریم سرفراز

اُستاد دامن دی شاعری وچ صوفیانہ سبھا

Abstract:

Sufism is a school of thought that emphasizes on the purity of soul and it refers to spend life for others. All punjabi sufi poets gave the message of love and humanity. The name of Ustad Daman is also counted in the list of these sufies because there are many signs of mysticism in his poetry as well as many scholars declared him as a mystic and dervash poet. Ustad Daman wrote poetry for the rights of deprived people and gave the message to love respect and live for others. Sufi is a man who consider himself as the man of Allah and he helps all the mankind equally. He dont mind if people disrespect or call him mad. If we look at the poetry of Ustad Daman their are many references which prove him a true mystic. In this research article it has been tried to explain the mystic colours of Ustad Daman,s poetry.

Keywords: *Ustad Daman, Sufism, School of Thought, Poetry, Mankind, Explain, Punjabi Sufi Poets, Mankind.*

پنجابی شاعری دی تخلیقی جہت بڑی تنگدلی تے جانداراے۔ اچ ای پنجابی شاعری دی نینہہ پیار، امن تے انسان دوستی تے کھی گئی اے۔ ہر صوفی نے اپنے اپنے دور وچ امن پیار، سماج دی طبقتی وڈ، نا انصافی تے بنیادی انسانی حقان دی پاسداری نہ ہوون تے کھل کے لکھیا تے اوہناں سارے نظاماں دی نندیا کیتی جیہڑے انساناں وچکار نفرت حمد تے ویکرے دی آگ نول ہوا دیون۔ بندے دی بنیادی سدھراک پُر امن سماج دا قیام اے۔ تے ایہہ سدھراوس صورت وچ ای پوری ہوسکدی اے جدوں ہر بندہ اپنے حق دے نال اپنے فرض تے وی نظر رکھے تے دو جیاں نول وی اوہ سب کجھ دیون دا اپنے آپ نول پابند سمجھے جیس دے حصول دا اوہ آپ چاہیوان ہووے۔ اُستاد دامن عوامی سوجھ میانی تے سبھا دے آگوشاعریں۔ اوہناں دی شاعری وچ امن، پیار، برابری، آزادی، آس، ہمت، حوصلے،

حریت، جدوجہد تہ تصوف دارنگ گوڑھا نظر آوند اے۔ ایس حوالے نال ڈاکٹر امجد علی بھٹی لکھدے نیں:

”دیگر ہم عصر مسائل اور موضوعات پر لکھنے کے علاوہ اُستاد دامن کی شاعری میں صوفیانہ رنگ بھی دیکھا جاسکتا ہے۔ اگرچہ عوام نے انہیں کبھی اس صفت میں شامل نہیں کیا پر کسی نہ کسی سطح پر اُستاد دامن بھی اسی صوفیانہ روایت کے امین ہیں جس کا آغاز بابا فرید گنج شکر سے ہوتا ہے۔“⁽¹⁾

اُستاد دامن علی تے ادبی حوالے نال اک جاندار متحرک، بھرویں تے نویگی حثیت دے مالک انسان سن۔ اللہ سوہنے ولوں اوہناں نون سوہنا دل تے زرخیز دماغ عطاء ہو یا سی تے رب ولوں نوازیں گتیاں لہہناں خوبیاں پاروں اوہناں پنجابی زبان وچ کئی موضوعاں تے شاعری کیتی۔ اوہ کلاسیکی ریت، لوک شعری رنگ، سیاسیات، علم و دانش، صوفیانہ سوچ تے جدت نون اک مک کر کے شعر لکھن وچ کمال رکھدے سن۔ اُستاد دامن دی تحریر دی ایس خوبی تے چان پاؤندیاں فرزند علی لکھدے نیں:

”اُستاد دامن بارے فیض احمد فیض ہوراں دا آکھنا سی، میں پنجابی وچ ایس کر کے نہیں آکھدا پئی پنجابی وچ شاہ حسین، وارث شاہ تے بلھے شاہ دے بعد اُستاد دامن دامن ہوریں، بہت چگا آکھدے نیں۔ حبیب جالب ہوریں وی اُستاد دامن بارے ایہو جتھے وچار رکھدے نیں۔“⁽²⁾

شاعر عام بندے نالوں بوہتا حساس ہوند اے۔ سماج دی ٹٹ مچج نون بوہتا نیڑیوں محسوس اے۔ یا ایہہ کہہ سکے آں کہ شاعر ہوندا ای اوہ اے جیہڑا دو جیاں دے دکھاں نون اپنا دکھ من کے دو جیاں دی پیڑھ نون اپنے درد دا بانا پوا کے جذبیاں نال بھرے اکھراں دا ہڑھ وگا دیوے تے اوس ہڑھ وچ ہر اوہ بندہ بھجدا تے ڈبا چلا جاوے جیہڑا اوس پیڑھ نون سہان لوے تے اوس جذبے نون پرکھ لوے۔ اُستاد دامن وی جتھے شاعر درویش تے صوفی داناں اے۔ اوہناں بارے سیف علی اعوان نے لکھیا:

”میں تے سمجھنا واں کہ شاعر سارے ای درویش ہوندے نیں پر پنجابی بولی دے شاعر وڈے درویش ہوندے نیں۔ درویش مدرسے وچ پڑھن پڑھاون والے نہیں سگوں لوکائی دا دکھ درد عام لوکاں توں زیادہ محسوس کرن والے تے کسے دشمن دے دکھ چار سانجھے کردیاں روپین والے ہوندے نیں۔ لہہناں درویشاں وچ اک چن ورگی لو دیون والا نال اُستاد دامن دا اے جیہڑے آپ سچے تے کسے جابرتوں نہ ڈرن والے صوفی سن۔“⁽³⁾

صوفی تے اللہ والے کدیں وی تنگ دلی تے تعصب دے مالک نہیں ہوندے۔ اوہ کسے اک مذہب فرقتے نسل یا قوم دی نمائندگی نہیں کردے سگوں اوہ خدا دی ساری خدائی نون او جیہا

جاننے میں۔ اوہناں دے نیڑے سب توں وڈا دھرم انسانیت ہوندا اے تے جدوں کوئی بندہ انسانیت دی معراج توں تھلے ڈگ جاندا اے تے اوہ اوس نوں انسان ای نہیں سمجھدے۔ بابا فرید ہون تے بھاویں شاہ حسین، وارث شاہ تے بھاویں بلھے شاہ، خواجہ فرید، بابا گرو نانک تے بھاویں میاں محمد بخش، سارے صوفی شاعراں نے اکو ای راگ الاپیا اے کہ انسان نال پیار کرو، رب دی مخلوق دا احساس تے خیال رکھو۔ رب دے نیڑے ہون لئی رب دے بندیاں دیاں دلاں وچ تھان بناو کیوں ہے رب نے بغض کینے تے نفرتاں وئٹن لئی انسان نوں پیدا نہیں کیتا تے نہ ہی صرف اپنی عبادت کرن لئی۔ سگوں عبادت لئی تاں اوس ذات کول اپنے فرشتے ای بہت نیں، جیہڑے دن رات اوہدی بندگی پئے کردے نیں۔ انسان نوں تے بوجتا کر کے رب نے درد دل لئی پیدا کیتا۔ صوفی شاعراں نے رب دی عبادت دے نال نال اپنے مالک ولوں سوچنے گئے ایس منصب دی وی چنگی طرح پاسداری کیتی اے۔ ایس لین تے ٹردیاں اُتاد دامن ہوئیں وی اپنے من وچوں ایس فرقہ وارانہ تعصب نوں کڈھن دی گل کردے نیں۔

اوہ دو جیاں کئی ہو رحو الیاں دے نال نال اک ودھیا صوفی شاعر دے طور تے وی جانے جاننے میں۔ کیوں کہ اوہناں ہر اوس نقطے نوں اپنا موضوع سخن بنایا اے جس تے ساڈے سارے صوفی شاعراں وچاراں دی سانجھ پائی اے۔ انٹرنیٹ تے اُتاد دامن دے تعارف وچ وی اوہناں نوں (mystic) صوفی آکھیا گیا اے جیویں:

Ustad Daman (real name Chirag Deen - Sep.1911- Dec.3, 1984) was a punjabi poet and mystic; Atailor by profession, he was the most celebrated punjabi poet at the time of the partition of British India in 1947.⁽⁴⁾

اُتاد دامن دا بیان سبھا بڑا بے باک اے اوہناں دے جذبے قنڈر انہ نیں۔ اوہ ہر دم نڈر تے بے دھڑک ہو کے سیاسی معاملیاں تے انگل پکدے نیں۔ اوہناں دی شاعری وچ جتن تے آس دی گل ودھیری اے۔ اوہ وڈے پنجابی صوفی شاعراں توں مگروں پنجابی زبان دے سچے شاعر نیں۔ جنہاں کول صوفیانہ رنگ وی اُگھڑواں اے۔ صوفی لوک اپنی دھن وچ لگے چلے جانے نیں۔ اوہناں نوں کوئی بھیڑا آکھے چنگا آکھے مندا آکھے کافر آکھے اوہ ہر گل تے آمین کردے جانے نیں۔ اوہ ملاں تے قاضیاں وانگ واعظ تے درس نہیں دیندے سگوں جو آکھدے نیں اوہ اپنے عمل نال کر کے وی دکھاوندے نیں۔ نہ اوہ ریاضتاں تے فیاضیاں کردے نیں تے نہ ہی کسے جھگڑے جھمیلے وچ پیندے نیں بس اپنے کم نال کم رکھدے نیں۔ اوہ اندروں باہروں اکو جیہی ہوندے نیں۔ اوہناں دا باطن ظاہر تے ظاہر باطن ہوندا اے۔ اوہناں دا ایمان پختہ ہوندا اے اوہ ایویں ای ڈکو ڈولے نہیں کھاندے۔ کوئی

ابہناں نوں پاگل آکھے جھلا یا دیوانہ آکھے اوہ جھلن نوں تیار ہوندے نیں۔ ایس حوالے نال صوفیانہ رنگ وچ ڈب کے استاد دامن لکھدے نیں:

میں نہیں سکھیا علم ریاضی
 نہ میں پنڈت، مٹلاں، قاضی
 نہ میں جھکڑے کر کر راضی
 نہ میں منشی، عالم فاضل
 نہ میں رند تے نہ ہشیار
 مینوں پاگل پن درکار (5)

صوفی تے درویش لوک ہمیشہ اپنے آپ نوں ماڑا نیواں تے ماہتر من دے نیں تے من تے یقین کردے نیں۔ اوہ دنیاوی نمود نمائش توں دور ہو کے باطنی حن دے متلاشی ہوندے نیں۔ جد کہ عام بندہ دو جیاں دیاں عیبیاں تے نظر رکھدا اے۔ اوہناں تے انگل چک کے خوشی محسوس کردا اے۔ صوفی لوک انسان نوں اپنے اندر جھات پاون دادرس دیندے نیں تے اپنی ہستی تے حیثیت نوں سیان دی گل کردے نیں تے ہمیش انسان نوں سدھے راہ پاون لئی جتن کردے نیں اوہ انسان نوں سمجھاندے نیں کہ دو دلاں وچ پھونک پاون اوڈا پاپ اے۔ انسان ایس گل توں جانوں وی اے پرفیروں اپنی عادت توں مجبور ایس کالے کرتوت توں ہٹکلیدہ نہیں۔ استاد دامن وی انسان نوں ایس عیب توں دور رہن دی تلقین کردے نیں۔ دنیاوی ساک مطلب دے نیں ویری تاں ویری ہوندا ای اے پر جتن وی کدیں ویریاں والا سلوک کردے نیں واحد اوہ رب دی ذات اے جیہڑی بندے وچ ویکرے نہیں کڈھاسگوں ہر حال وچ اوس نوں سینے نال لاؤندا اے۔ صوفی اپنے من اند جھاتی پاؤندے نیں بابا فرید وی انسان نوں مت دیندیاں آکھدے نیں کہ جو توں عقل لطیف ہوویں تے کالے لیکھ نہ لکھیں اوہ وی بندے نوں اپنی میں مارن دادرس دیندے نیں ایس نقطے نوں استاد دامن ہوراں ایس ڈھنگ نال اگھیریا اے:

عیب جگ دے پھول کے خوشی کرنا ایس
 اپنے من چے جھاتی کیوں ماردا نہیں
 ہر تھاں پھوٹکاں دے تن بوتاننا ایس
 کدی اپنی ہٹھ توں پاردا نہیں (6)

صوفی اللہ والے ہوندے نیں تے اللہ والیاں نال محبت کردے نیں۔ اوہناں نال ہونوں والے دھرونوں اپنے نال زیادتی ہونوں دے برابر من دے نیں تاں ای تاں اوہ اپنے آل دوالے ہونوں والے مسلیاں نوں اپنیاں شعراں وچ کھلم کھلا بیان کرن توں نہیں جھکدے۔ ایس حوالے نال ڈاکٹر

اجد علی بھٹی ڈاکٹر مبارک علی دے و چاراں نال سانجھ پاؤندیاں لکھدے نیں:

”صوفیاں اپنے ویلے دیاں جامد رسماں دے خلافت نابری کیتی سی۔“ (7)

اللہ سوہنا رب العالمین اے سارے عالماں دارب۔ اوہ اپنی ساری مخلوق نوں بناں کسے وٹ
وٹکرے دے نوازدا اے۔ اوس نوں اپنے بندے بڑے پیارے نیں۔ اوہ اپنیاں بندیاں نوں ستر
ماواں توں ودھ پیار کردا اے تے بندے دی شاہ رگ توں وی چوکھا نیڑے اے۔ ایس لئی ایہہ وی سچ
اے کہ اوس نوں ایہہ چگا نہیں لگدا کہ اوہدے بندیاں نوں کوئی بھیرا چگا آکھے یا کوئی اوہدے بندیاں
نال بد سلوکی کرے۔ رب دے نیڑے ہون لئی رب نوں راضی کرن لئی، رب دے بندیاں نال بھلیائی
کرنی ضروری اے۔ کیوں بے اوہدے لئی کوئی غیر نہیں سارے اوہدے نیں عرش فرش دنیا دی ہر تھاں
اوہدی ملکیت تے ہر بندہ اوہدا اے اوہ اپنے سارے بندیاں نوں نوازدا اے۔ صوفیانہ ڈھنگ نال لکھے
ایہناں شعراں وچ اتنا دامن وی کجھ ایس طرح دے ای و چار سانجھے کردیاں دسدے نیں:

اوہ تے عرش تے فرش دا ہے وارث

کبھی جگہ دی کردا اوہ سیر کوئی نہیں

مالک بھرے جھولی سارے بندیاں دی

دامن اوسدا کسے نال ویر کوئی نہیں (8)

ہدایت منگن والیاں نوں رب سوہنا ہدایت دیندا اے۔ صوفی تے درویش ہمیش آپ اپنے لئی
وی تے لوکاں لئی وی ہدایت دے چاہی وان رہندے نیں۔ کیوں بے جدوں تائیں رب دی کرم نوازی
نہ ہووے اوہدا فضل شامل حال نہ ہووے بندہ کجھ وی نہیں کر سکدا۔ بندے نوں سچ جھوٹ کفر تے اسلام
سدھی ڈنگی تے حق نہ حق دی جانکاری رب دی ای عنایت ہوندی اے۔ اوہ ای اپنے بندیاں نوں اپنے
نور نال اکھیں دیندا اے اپنی واحدانیت تے یکتائی دی پکیائی تے یقین نوں بندے اندر پنکر اندا تے
توحید دی حویلی اُساں لئی ایمان دیاں ڈھیمان دیندا اے۔ ہر صوفی ایس منزل تے ایس مقام دا طلب
گار ہوندا اے پر ہدایت تے سدھی راہ منگن تے لبھن والیاں نوں ای ملدی اے۔ اتنا دامن ایس طلب
نوں انج بیان کردے نیں:

مینوں کفر اسلام دا پتہ لگے

اپنے نور تھیں روشن نگاہ کردے

تیسرے ول تے آون نوں جی کردا

مینوں پکڑ کے اپنی راہ کر دے

میں مقام توحید نوں چاہن والا

باخبر تے نالے آگاہ کردے (9)

تکبر و ڈیائی تے آکڑ صرف رب دی ذات نوں پھبدی اے۔ وڈا بول بولن تے وڈیائی کرنا انسان نوں زیب نہیں دیندا۔ رب نوں اپنے بندے دی عاجزی بڑی پسند اے۔ جدوں مر کے مٹی وچ مٹی ہو جانا ای ساڈی حقیقت اے تے فیرمان کس گل دا۔ سارے صوفی شاعران ایس تکبر ورگی بڑائی توں بچن دی تلقین کیتی اے۔ کیوں کہ تکبر انسان نوں ساڑ کے سواہ کر دیندا اے۔ جس وی انسان تکبر کیتا اوہ ہلاک ہو گیا۔ نمود فرعون تے شداد ورگے وڈے بادشاہواں اپنے ہتھوں جدوں رب دا پلاچھڈ یا تے اپنے آپ نوں ڈھیر طاقت والے سمجھنا شروع کیتا تاں رب نے اوہناں دے غرور دا سر نیواں کر دتا تے اوہ تباہ و برباد ہو گئے۔ ایہہ ساڈے کول عبرت لین لئی مثالوں موجود نیں۔ ایس لئی تکبر ورگی لعنت توں بچے رہن وچ ای بھلیائی اے۔ امن پیار محبت تے اخلاق نال دنیا فتح کیتی جاسکدی اے۔ تلوار دے زور نال بندہ تخت تے تاں حکومت کر سکدا اے پر لوکاں دیاں دالاں تے راج کرن لئی ودھیا اخلاق تے چنگے کردار تے رویے دی لوڑ ہوندی اے۔ رب سوہنا تاں اپنے بندیاں وچ کوئی فرق نہیں کردا۔ سب نوں چنگیاں جاندا اے پر پتہ نہیں ساڈی انساناں دی مت کیوں کھڑگی اے کہ ایس لوکاں نوں ملن دے میعار بنالے نیں۔ اُتاد دامن لکھدے نیں:

گارا ڈھو کے تے کردا شکر کوئی

تے کوئی حکم چلائے ہنکار دے نال

مت بسندیاں دی گھی کیوں ماری

اوہ تے سہناں نوں ملدا اے پیار دے نال (10)

مذہب اسلام دے معاشرتی نظام دی نیہہ ایس گل تے کھی گئی اے کہ دنیا دے سارے انسان اک نیں اک رب دے بندے تے اک بابا آدم دی اولاد نیں۔ ایس مذہب مطابق جدوں سارے انسان برابر نیں تاں رنگ نسل قبیلے تے دولت دی بنیاد تے کوئی اک دو بے توں آچا نیواں نہیں تے جیکر انساناں وچ کار کوئی فرق ہو سکدا اے تاں اوہ اعلیٰ کردار، خیالاں، ودھیا اصولاں تے اخلاقی قدراں و جہوں ہو سکدا اے۔ نبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ہوراں ایہہ فرمایا کہ تہاڈے وچوں سب توں چنگا اوہ اے جیہدا اخلاق چنگا ہووے۔ اخلاق دی اہمیت تے مقام تے چائن پاوندیاں سید ابوالاعلیٰ مودودی آکھدے نیں:

”پس جب اصل جوہر انسانیت اخلاق ہے تو محالا یہ ماننا پڑے گا کہ اخلاقیات ہی

کو انسانی زندگی کے بناؤ اور بگاڑ میں فیصلہ کن مقام حاصل ہے اور اخلاقی قوانین

ہی انسان کے عروج و زوال پر فرماں روا ہیں۔“ (11)

صوفی شاعران اپنے اخلاق والے ہتھیار نال ای لوکاں دیاں دلاں تے راج کیتا۔ سارے صوفی شاعران دیاں بیٹھکاں وچ سارے انسان آکے بیٹھدے سن۔ کسے تے کوئی پابندی نہیں سی کہ کوئی کس مذہب یا کس فرقے نال تعلق رکھدا اے۔ ایس ای نقطے تے زور دیندیاں اُتاد دامن جی وی لکھدے نیں:

کردا خسلق ہے راج، جہاں اُتے
بجکم چلے نہ سدا تلوار دے نال (12)

اک ودھیا تے درد مند انسان ای آپا شاعر بن دے میعار تے پورا تمہدا اے اُتاد دامن جتھے آپے طبقے دے ہتھوں ماڑے لوکاں نال ہون والے دھرتے نا انصافی دے خلاف سن او تھے ای بندے نوں صرف انسانی سطح تے رکھ کے دیکھن دے چاہیوان وی سن اک صوفی درویش تے اکھاں والا انسان ای ایہہ سدھر رکھدا اے کہ اک اچھا سماج اُسے جیہدے وچ دھن دولت عہدے تے قبیلے دی تھاں اخلاق تے کردار دی بنیاد تے انسان نوں پرکھیا جاوے۔ اقتصادی پسماندگی تے غریبی بندے نوں روحانی تے اخلاقی حوالے نال ڈیگی اے۔ ایس لئی اچھے سماج دا پساہووے جتھے سب نوں ودھیا انسان ہون پاروں عرت ملے۔ دھن دولت دی غیر منصفانہ ونڈ تے سماجی پستی دے ایس گھن چکرتے رونا روئیاں اُتاد دامن فرماوندے نیں:

دھن دولت دھرم ایمان اتھے
گیتا انجیل قرآن اتھے
ایس دولت بدلے ہر کوئی
ہس ہس کے ٹولی چوہدا اے
کچھ کہن نوں جی پیا کردا اے
کچھ کہن نوں جی پیا کردا اے (13)

اُتاد دامن دی شاعری مستی، سیاسی رنگ، لوک بھاء، قصہ ادب دے نال نال صوفیانہ رنگ نال چوکھی شنگاری ہوئی اے۔ اوہناں ودھیا قدراں دے ودھائی اک نولیکے کارکن دا کردار ادا کیتا اے۔ اوہناں دی شاعری تے شخصیت دیاں ایہناں خوبیاں ای اوہناں نوں لوکاں دے دلاں وچ جیوند رکھیا ہو یا اے۔ اُنج وی اک صوفی ای ہر کسے دے دل وچ وسدا اے۔ جیویں عصمت اللہ شاہ لکھدے نیں:

”ایک عام بادشاہ اور صوفی میں فرق یہ ہے کہ بادشاہ ملکوں اور علاقوں پر حکومت کرتے ہیں جبکہ صوفی دلوں پر حکومت کرتے ہیں۔ وہ عشق کے دیئے جلاتے ہیں اس لیے اُن کے مزارات پر ہمیشہ چراغ روشن رہتے ہیں۔“ (14)

برصغیر وچ دو جیاں قومیں خاص کر انگریزاں دے آون مگروں ہندوستان دی لوکائی دی سوچ وچ بڑا بدلاء آیا۔ ایس دور دیاں شاعراں مذہبی شاعری توں اڈ دو جیاں موضوعاں نوں وی اپنے اظہار دا حصہ بنایا۔ استاد دامن وی کیوں جے اوس دور دے ای شاعر نیں ایس لئی ایہناں دی شاعری وچ وی صوفیانہ رنگ دے نال نال انسانی اخلاقی قدراں دے ودھا اقتصادی تے معاشی بد حالی دے خلاف نعرے تے سیاسی حوالے اگھڑویں لہجہ دے نیں۔ استاد دامن اک ودھیا صوفی شاعر تے قلندر سن تے اوہناں کول اک تنگڑی علمی ادبی فکری تے شرعی ریت موجود سی۔ ایس لئی اوہناں ایس روایت نوں اپنے شعور دی پکیائی نال تے تخلیقی قوتاں نال سجا سنوار کے اگے ٹوریا تے پنجابی صوفی شاعراں وچ اپنا نال گتوایا۔

References:

- * Assistant Professor, Lahore College for Women University, Lahore
- ** Assistant Professor, Lahore College for Women University, Lahore
- *** Assistant Professor, Lahore College for Women University, Lahore
- 1- Amjad Ali Bhatti, Dr.- Tanqidi Fikriy (Lahore: Fiction House, 2018)191.
- 2- Sain Akhtar Hussain, Waheed Mirza, Muhammad Iqbal, (Sodhan Har) Daman De Moti (Lahore: Feroze Sons Limited, 1993)20.
- 3- Saif Ali Awan, Bhalikha Akhbar (Daily), Dervish Poet Ustad Daman, (Editor: Mudassar Butt, February 12, 2019) 6
- 4- Ustad daman.Lahore from.city.history.com.
- 5- Daman De Moti, 34
- 6- As Above, 36
- 7- Amjad Ali Bhatti, Dr.- Insaan Dosti ty Punjabi Sh a i r i (Lahore: AH Publishers, 2008)273.
- 8- Daman De Moti, 32
- 9- As Above, 33
- 10- As Above, 32
- 11. Syed Abu Alamodudi. Islami Nizam-e-Zindgi aur os ky Bunyadi Taswrat (Lahore: Islamic Publications, 1989)288.
- 12- Daman De Moti, 32
- 13- As Above, 29
- 14- Ismatullah Shah. Prem Nagar (Lahore: Fiction House, 2016)9.

* ڈاکٹر کلیان سنگھ کلیان
** ستونٹ کور

ہندوستانی پراکرتی وچ وحدانیت داسوما: جپ جی صاحب

Abstract:

In Indus valley civilization the existence of god remains in every age in different forms. One of the main reason is the Bhagti movement in this particular area. On certain areas some different sources of power and animals assumed as gods / creators. But this myth ended in itself very soon. On the land of Punjab Guru Nanak created Jap Ji (a poem on the oneness of God), stopped these type of floating thoughts. The Bani Jap Ji was an inspiration for people to read, write, think and evaluate the things. For future Guru Nanak guided about oneness of God and the way how to spend the life. Basic human rights, knowledge and wisdom was also discussed very powerfully in Jap ji. This is only one way to acknowledge God that is identified and the second way is to serve the humanity.

Keywords: Indus Valley, Civilization, Existence, Remains, Hindustani, Guru Nanak, Jap Ji, Thoughts, Bani.

ہندوستانی دھرتی پراکرتیاں دی اوہ دھرتی اے۔ جس وچ ودیا دے رنگ بھرے ہوئے
نیں۔ ایسے کر کے ای پراکرتیاں دے پتنگرن نال ویدک سوچاں نے جنم لیا۔ ہندوستان دے ہر دور وچ
ایس سوچ دا جنم تے وکاس ہوندا رہیا۔ ایس دی مثال ہندوستانی دھرتی تے بھگتی لہر دا موجود ہونا اے۔
ساڈے اجوکے دور دے ویدوان ایس گل تے اک ہن کہ ہندوستان دی دھرتی تے بھگتی لہر نے ہمیش
توں ای ودیا نون وکاس دا موقع دتا اے۔ ایس کر کے ای ہندوستانی پراکرتیاں نون ودیا توں بھر پور
آکھیا جاندا اے۔ ایہناں وچ خاص طور تے گنگا جمنائے تے سرسوتی تے سپت سندھو دی وسوں نے وید
دے چانن جگ دے ونڈے رہیے۔ پر بعد وچ بہت ساریاں پراکرتیاں پنجاب دے سوہنی دھرتی دے

وسیب وچ شامل ہونا پیا۔ کیوں جے دو جیاں دھرتیاں برہمن وادی سوچ نے اوہناں نوں پنگرن دا موقع نہیں دتا۔ بھگتی لہریچ آب دی دھرتی ایس وچوں آئے کیوں جے اوہناں سماج وچ وید بھرپور سوچ نوں جنم دینا سی تے پنج آب دی دھرتی شروع توں ای اک شعوری تے لبرل سوچ نوں جنم دین والی دھرتی آکھی جاندی سی۔ ایس کر کے بعد وچ پراکرتی سوچاں نے جتھے ودیا نوں ماں بخشیا او تھے آلوچنا نوں وی موقع دتا۔ پندرھویں صدی وچ گورو نانک صاحب دے پرکاش نال پراکرتاں اتے ودیا دی سوچ نوں نویکلا ڈھنگ دتا۔ اوہناں ایس وچ گوشاں نوں شامل کیتا (موجود دور وچ ایس نوں اظہارِ رائے دا نال دتا گیا اے) گورو صاحب دیاں گوشاں (دو جے دھرماں نال گل بات) جتھے ایس دھرتی تے نثری روپ وچ انمول نثری نمونے ملدے ہن سگوں ایس دھرتی نوں کلاسیکی شاعری وی اوہناں دی دین اے۔

گورو نانک جی دیاں بانیاں (کلام) دی دکھو دکھو راگاں وچ گنتی بہت وڈی اے۔ آپ جی نے بہت کجھ رچیا تے بخشیا ہو یا اے۔ جو ہر پکھوں مہان تے منکھتا لئی اک ایجہا سبق دینا اے جس تے چل کے بندے نوں رب اتے انسانیت دی پیچھاں ہوندی اے۔ گورو صاحب ہوراں دی بانی وچ کرت کرن، ونڈ چھکن تے نام پین نوں حیاتی دا نچوڑ دیا اے۔

”جپ جی صاحب“ رب ولوں گورو نانک صاحب جی راہیں منکھ نوں بخشیا ہو یا مہان شاہکار اتے اک ماسٹر پیس اے۔ ایس رچنا وچ سارے دھرماں دے منڈھے اصولاں نوں بہت چنگی طرح مکمل روپ وچ پیش کیتا گیا اے۔ اتہاس کار، ویدوان، کھوج کار ایس گل تے وی متفق ہن کہ سارے گورو گرنٹھ صاحب وچوں ”جپ جی صاحب“ اوہ بانی ہے جس وچ پنجابی زہتل راہیں دھرم دے اصولاں نوں سماجی طور تے بیان کیتا گیا اے۔ جس کر کے جپ جی صاحب نوں سری گورو گرنٹھ صاحب دا مفہوم تے وچار دھارا آکھیا گیا اے۔ خواجہ دل محمد ہوراں جپ جی صاحب بارے اپنے وچار ایس پرکار سانجھے کیتے ہن تے ایس نوں سانجھاں کلام آکھیا اے۔ جیہڑی سموچی انسانیت وچ شعوری سوچ دے نال نال سانجھیاں التا دا درس وی دینا اے۔

”جپ جی وہ مقدس عرفانی اور روحانی پاک کلام ہے جسے لاکھوں انسان صبح کے سہانے وقت اپنے خالق کے حضور میں توجہ اور شوق سے پڑھتے ہیں۔ اور اس کے سامنے اپنے عجز کا اظہار کر کے عبد اور معبود کا رشتہ استوار کرتے ہیں۔ یہ مناجات پنجاب کے مصلح اعظم خدا رسیدہ بزرگ بابا گورو نانک صاحب کے مبارک زبان سے نکلی ہے۔“⁽¹⁾

اس عظیم بانی دا اُتھ نال ”جپ“ اے۔ جس دا مطلب ”چینا“ مُڑ مُڑ کے اُچارن، وچارن جاں دل توں پڑھن، پاٹھ کرن لئی رچے جان دا سُوچک اے۔
 ”جپ“ اک بہت پرانا اکھراے سنسکرت وچ اس دا مطلب ”بولنا“ اے (پدایس طریقے نال بولنا کہ کوئی سُن نہ سکے) گورو گرنٹھ صاحب وچ اک تھاں ایہہ شبد براجمان اے جیہڑا چوتھے پاتشاہ گورو رام داس جی دا اُچار یا ہو یا اے۔

”سری گورو گرنٹھ کوش“ وچ اس دا مطلب ”جو پڑھیا جاوے سو جپ“⁽²⁾ دیا گیا اے۔ ایس طرح سکھ دھرم دے اتے مہان کوش وچ ”منتر پاٹھ“⁽³⁾ جس دی پُستی لئی گورو رام داس دی جی پیٹھ لکھی تگ وری اے۔

سبھ گھنیرے ہر پدب تیرے تو کرتا سبھ تھائی

انہں ”جپی“ سدا صلاحی ساچ شبد لپیو لائی⁽⁴⁾

لفظی مطلب توں جپ صاحب نوں سموچے روپ وچ ویکھئے تاں رب تعالیٰ انسان دی روحانی زندگی عظیم توں عظیم تر کرنا، رب ولوں آیا حکم، اتے انسان وچ پیدا ہوئی ”میں“ ہوس دی نوں ختم کرنا اتے بھگتی بارے مڈھلے وچار بیان کیتے نیں۔ جیہناں دا ذکر پہلے دے گرتھاں وچ نہیں ملدا۔ ایہہ گل بہت سارے کھوج کاراں نے کیتی اے کہ جو جپ جی صاحب دا الاپ ویداں جاں دھارمک گرتھاں وچ اس پرکار نہیں اُچار یا گیا۔

گورو رام داس صاحب جی دا ایہہ شبد راگ سولہادی چھنت وچوں ہے ایس وچ اوہناں دا فرمان ”جپ“ بارے صاف دیا گیا ہے کہ اوس سوامی دی صفت صلاحی تے بندگی اُن ای کردا اے۔ ہر انسان نوں ایس گل دا تصور نہیں کرنا چاہیدا اے کیوں جے اوس دی نال چلن والے بہت زیادہ ہن اتے ساریاں وچ اوہ ذات ویا پک ہے۔ سچا انسان ہی ایس دے نال نال پریم پاوند ا ہے۔

راگ آسا محلہ 4

جپ، تپ، سنجم، دھرم نہ کمایا

سیوا سادھ ن جانیا ہر رایا

کہو نانک ہم نیچ کرما

سرن پرہے کی راکھہہ سرما⁽⁵⁾

اتہاس وچ دنیا دے بولیاں دے ہر مشہور مغربی سکالر تے لغتال دا ماہر سر مونیرو ولیمز گورو

صاحب دی ایس مہاں شاہکاروں دی ایس پرکاروڈیا اے کہ:

"Jap: to utter in a low voice, whisper, mutter (especially prayer or incantation): to pray to anyone in low voice, to invoke or call upon in low voice." (6)

سنار بھر دے اک ہور جہان دیدوان سر ریفٹل ٹرنے وی اپنی لغت وچ اس دا مطلب:

"Mutter:Jap گن گاؤ نا جاں مونہہ وچ بولنا داناں دتا اے۔" (7)

”مشہور بھارتی مفکر رادھا کرشنن (Radhakrishnan) نے اس نوں ہندوستانی پراکرت نال جوڑیا اے۔ اتے ایس بارے کہیا جاندا اے کہ عام لوکاں اپنے سکون اتے گورو جی دی بخشش صدقہ ارداس کردے ہن اس لئی ایس نوں کروڑاں لوک سنڈیا ویلے اُس دا جاپ کردے ہن تے ایہہ 15 صدی نوں اجوکے ویلے تک ہور ہیا اے۔

”ہندوستانی پراکرت وچ ایس نوں بھتوں مشہور تے مقبول رچنا اے۔“ (8)

مہان مغربی سکالرتے اگھے ودیشی دیدوان گرین لینز Greenlees نے ایس نوں بھتوں پیاری تے مہان کرکیرت سمجھیا اے۔ اتے ایس نوں وڈیاں دیاں ایہہ آکھیا اے کہ لوکاں ایس روحانی گیت دی تلاش وچ سن۔ اوہناں دی روح دی ایہہ تلاش اس نوں پڑھ کے، سُن کے تے عمل کر کے ختم ہو جاندی اے:

"The most loved of all the Guru's hymns" (9)

جپ جی صاحب گورو صاحب دی بھتوں اہم تے سرکڈھویں رچنا اے۔ بھتوں انہونی تے انمول خوشی دین والی رچنا اے۔ ایہہ رچنا زندگی نوں بہتر کرن والی اے۔ ڈاکٹر کے۔ ایم منشی جی دا ایہہ فرمان اس فکر دی اہمیت دسدی اے:

"Of all his work, Jap ji has been most popular and the most inspiring. It has been a source of strength to the various Gurus and to millions of their followers." (10)

جپ جی گورو صاحب سمو بانیاں وچوں بھتوں ودھ من نوں شانتی اتے رب تعالیٰ دے نال لین والیاں لئی اس نال پیار پادیندی اے۔ اس توں بعد آون والیاں گوروواں تے اوہناں دے نال نال بڑیاں ہوئیاں سگتیاں لئی شکتی دا سوما منیا اے۔ اس دے موضوع مفہوم، پیار وڈاپن تے سانجھ وان اس دا نیار روپ، زبان دی سادگی تے پڑھن والیاں لئی اک لائن نال دو جی دا میل، اس وچ بیان کرن دا ڈھنگ اتے اس وچ روحانی پیار نے انسان نوں جیون گزارن دا ڈھنگ دس کے اس نوں

اک وڈا تے اہم شاہکار بنا دتا اے۔ ایہہ اک اچھا شاہکار اے جس نوں پورن سنگھ اس پرکارن بیان کردے نیں:

"Jap ji is one song, Jap ji, marks him a creator whose genius puts its seed on the ages." (11)

اوہناں نوں اک اچھا رچہ ہمار دس دتا اے کہ جس دی لٹک دو بے جہاناں تک دس پیندی اے۔ اوہناں دے چلا تے دھرم دے اصول دا مڈھلا بنیادی نقطہ اے۔ دھرماں دی فلاسفی دے ماہر سر آچر ایس نوں اپنے طریقے نال بیان کردے ہن:

"Fundamental substance of his massage." (12)

اوہناں دے پیغام وچ بنیادی نقطہ ہر انسان دی حفاظت اے۔ اوہ جس مرضی دھرم، فرقتے دے منن والا جاں بے دین ہووے ”شیش دھاری“ وی ایس وچار (فکر) نال سمہت ہن اتے مندے ہن کہ ”جب جی“ گورو نانک صاحب دی بانی دا خلاصہ اے:

"The Jap ji presents a gist of the Guru's teachings." (13)

بے دھرم دی بنیادی فکرنوں اک کوزے وچ بند کرنا ہووے تاں اوہ گورو نانک صاحب دی مہان بکرت ”جپ جی“ اے۔

جگ دے مہان انٹرفیٹھ سکالر اتے ساوتھ ایشیا وچ دھرماں تے بھگتی لہر دے سوچ نوں اکال پڑکھ کالی وچ پرون والے سٹروپ Stroup دا ایہہ فکر ’جپ دی صاحب‘ اچھی اعلیٰ تے وکھری ہوند دی ساکھ بھردا اے:

"In the respect, he is distinctive, the other founders of religions originaliting in India, Mahavira and the Budha, so far as is known, did not write any part of the sacred of their faith." (14)

اوہناں دے مان تے سمنان وچ اوہ ایہناں گلاں توں اُچے تے وکھرے ہن کہ ہندوستان وچ جے ہور مذہباں دے بانیاں دی جتھوں تک جانکاری ملی اے، آپو اپنے مذہب ہی گرتھیاں دا کوئی وی حصہ آپ نہیں لکھیا۔ انڈس دھرتی تے خاص طور تے پنجاب تے پنجابیت بارے ماہر سمجھے جان والے مہان ودوان میکالیف ایس الہی دی سرب اچتم بانی نوں اپنے شیداں وچ ایس پرکار بیان کردے ہن:

“The Sikh religion differs as regards the authenticity of its dogmas from most other great theological system. Many of the great teachers the world has known have not left a line

of their own composition, and we only know what they taught through tradition or second-hand information.”⁽¹⁵⁾

ایسے ”جپ جی“ دیاں صرف 383 لائناں وچ 2090 لفظاں دا پیغام؛ کھیا تے اصول، اک مکمل روپ وچ اپنے ہتھی لکھیا ہو یا انمول خزانہ اے۔ پانتی اپنی کتاب ”سکھاں دی مختصر تاریخ“ وچ ”جپ جی“ بارے ایہہ لکھیا اے:

"The Japji is in itself, a complete exposition of the Sikh faith." (16)

جپ جی سری گورو گرنٹھ صاحب دے پہلے اٹھ پنیاں وچ براجمان اے تے اہم بانی منی جانندی اے۔ ایس بارے جگ دے دھر مک سوچ نوں اک نوں دشا دین والے مہان ودوان میکلوڈ اپنی کتاب ”گورو نانک تے سکھ پنٹھ“ وچ ایہہ لکھدے ہن:

"Of all Sikh scriptures, none is more important then Guru Nanak, Japji." (17)

چیلہ رام دے مطابق سکھاں توں علاوہ غیر سکھ وی ایس دا جاپ کر دے ہن۔ اُس ویلے دے لوک ایس نوں مونہہ زبانی یاد کر کے رب دے حضور اپن کر دے تے بار بار ایس نوں وڈیا بندے۔ اوہ ایس بارے اپنے وچار ایس پرکار سانجھے کر دے ہن:

"It is remebered by heart by every Sikh and other devoted to the Guru its recital is enjoined for their daily moring prayer." (18)

رادھا کرشنن نے اک ہور تھاں ”جپ جی“ بارے ایس پرکار لکھیا اے:

"It is the basic religious text of the Sikhs." (19)

سری گورو نانک صاحب جی مہاراج دی انمول رچنا ”سری جپ جی صاحب“ دے لکھن، پرکھن، دا کوئی سماتے استھان (ویلاتے تھاں) نہیں ملدا پر ایہہ اندازہ لایا جا سکدا اے کہ جس ویلے گورو صاحب نے اپنیاں اڈاسیاں (سفر) مکمل کر لئیاں تے کرتار پور تک گئے تے ایہہ نملی رچنا رچی ایس دا قیاس اے کہ کیوں بے ایس طرح دیاں رچناواں متھیاں دناں تاریخاں دا پتا نہیں دیندیاں۔ نہ ہی اوہ کسے خاص تھاں تے ہوندیاں ہن۔

ایہہ شاہکار جس روپ وچ ساڈے تک پہنچیا اے۔ ہن تک او سے روپ وچ اے۔ اُس اتے 1604ء دی مہر لگی ہوئی اے۔ ایہہ روپ اوہ اے جو ”سری گورو گرنٹھ صاحب“ دے مہان سنپادک (Editor) سری گورو ارجن صاحب جی مہاراج (1606-1563ء) تے مہان لکھاری، بھائی گورداس

(1629-1551ء) سمت 1661ء وچ امرتسر رام سردے کنڈے دتاسی۔

اس توں اڈ بھائی گورداس جی (1929-1551ء) داوی بھر پور یوگ دان اے۔ پرواہ
تاں کیول ایہناں کجھ ہی دن تک رہے کہ ”جپ جی“ گورو صاحب دے کرتار پور رہن دے سے
(1539-1522ء) نت نیم دامگھ بنایا اے۔

سودر، آرتی، گاوینی

امرت ویلے ”جپ“ اچارا

گورمکھ بھارا تھر بن تارا

بھیر بابا آیا کرتار پور

بھیکھ اُداسی سگل آتارا

پہر سناری کپڑے، منجی بیٹھا کیا اوتار

بانی مکھیو اچار نیے ہوتے روشنائی مٹیے اندھیارا (20)

اس توں اس گل د اپنا لگدا اے کہ اودوں ایہہ بانی رچی ہوئی سی۔ سگوں شخصی تے سماجی
(Individual and corporate) پاٹھ (عبادت) اتے سکھ نت نیم (پورے دن دی عبادت) دا
حصہ وی بن گیا سی۔ تاں بھائی گورداس جی اک ہور تھاں ایہہ پیغام دیندے نیں:

گور بانی تیناں گور سکھاں، پچھلی راتی اٹھ بہندے

گور بانی تیناں گور سکھاں، امرت ویلے سر نہاوندے

گور بانی تیناں گور سکھاں، ہووے اک من گورو ”جاپ“ چمپندے

گور بانی تیناں گور سکھاں، سادھ سنگت چل جائے بڑندے (21)

اوہناں دی ہر بانی وچ ساٹھجیو اتا دے درس نظر آوندے نیں۔ اوہ سنگتی روپ وچ ایس دا
پرچار کردے ہن۔ ایس دا اثر ایہہ ہو یا کہ ہر دھرم دا کیرتی اوہناں دے ایس بانی دا جاپ جپ دے
ہن۔ بھائی گورداس جی ایس بارے فرمان کردے ہوئے آکھدے ہن کہ:

امرت ویلے اٹھ کے، جائے اندر دریا تے نہاوندے

سچ سمدھ گادھ وچ، اک من ہوتے گور جاپ جاندے

متھے ٹیکے لائے، سادھ سنگت چل جائے بہندے

شد سرت تولین ہوتے، سنگور بانی گائے سندنے (22)

اس دی اک ہور گواہی دے طور تے سانوں جنم ساکھیاں وی ملدیاں ہن جیہڑیاں پچھلی

صدی وچ کول برک (23) تے مکالیت (24) نے وی اپنیاں کتاباں لئی ورتیاں۔ جو 1635ء دے لاگے تاگے دیاں ہن۔ اوہناں مطابق گورو صاحب نے ایہہ انمول رچنا سلطان پور وکھے 1500ء دے قریب اُچاری اے۔ اس توں علاوہ سوڈھی مہربان (1640-1581ء) ہوراں اس نوں ایہہ ملئی 1507ء وچ ہوئی جد کہ آپ جی دے سپتر ”ہرجی“ دی لکھی لکھائی پوتھی (1650ء دے قریب) دے صفحہ 69 توں شروع ہوندا اے تے 296 صفحیاں تک گورو جی تے جپ جی صاحب بارے دیا گیا اے۔

”جپ جی“ سبھ تو پرانا ٹیکا (ترجمہ و تشریح) کدوں تے کتھے ہو یا اے۔ ڈاکٹر موہن سنگھ دے مطابق ”جپ جی“ دا سبھ تو پرانا ٹیکا 1701ء وچ ”سیبھو ناتھ برہمن“ (25) لکھناں دے مطابق گورو جی جدوں مکہ دا سفر مکایا تے کرتاپور براجمان ہوئے تاں جپ جی اُچارن کیتی، بھائی بالا جی نال جڑی ہوئی جنم ساکھی وی کرتار پور ہی دسدی اے۔

”سری گورو انگد کو اُپدیش دیا“ دے سر لیکھ پیٹھ لکھیا اے اک دن گورو نانک انگد صاحب جی دیا لگیری دے گھر آئے تے انگد جی کو سدواتے کے بہت اُپدیش سمیا تے پرسن ہو کر بانی کا خزانہ گورو دے حوالے کیتا تے سنسار کو تارن کو ”اٹھتی پوڑیاں“، ”جپ جی“ اُچارن کیتا۔ اتے انگد جی ”جپ صاحب“ سُنیا تاں سری بابا سُنیا۔“ (26)

منگدی گل ایہہ کہ اُتے دسے ہوتے ”جپ جی صاحب“ دے اُچارن، رچنا جاں سوڈھن دی تھاں سماچار وکھو وکھ جا پدے ہن۔ ایس نوں ہر نام سنگھ شان ہوراں ایس دا سما ایس پرکار بیان کیتا ہو یا اے۔ ایس وچ وڈی تعداد وچ کھوج سے نوں ای بیان کردے ہن۔

1. سلطان پور: رب تعالیٰ نال میل سے 1500ء

2. سُمیر پریت: سادھوں نال ہوئے وچار و ناند رے سے سن 1515ء

3. کرتار پور (راوی): اُداسیاں توں بعد 1532ء

4. اچل وٹالے: سدھال نال ہوئی چرچا 1539ء (27)

پنج صدیاں توں سکھ دھرم توں وکھ دنیا دے ہور دھرماں نے وی جپ جی صاحب تے نہ صرف کھوج پکھوں کم ہو یا اے سگوں روحانی طور نے وی ایس توں فیض حاصل کردے ہن۔ عبد اللہ گیانی ہوراں بہت ساریاں تھاواں تے ایہہ دسیا اے کہ دوجے دھرماں دے آگو وی اپنی سویر دی شروعات ”جپ جی صاحب“ توں کردے ہن۔ گورو گرتھ صاحب دی شروعات وی ایس مہان بانی توں ہوندی اے۔ ایس کر کے ای ایس بانی نوں دنیا دی بہت ساریاں زباناں وچ پڑھیا تے پڑھایا جاندا اے۔ کھوج کاراں دی کھوج ایس وچ نویں پکھوں نوں تلاش کردی رہندی اے۔

گورو نانک صاحب جی دی بانی دامقصد انسان نون روحانی تے سماجی طور تے بھلائی ول آتہا
 پیدا کرنا اے۔ اوہناں دی بانی نے اک پاسے لوکاں نون ست مارگ تون مکتی کروا کے، روحانی مذہبی،
 سداچارک طور اکٹھا کیتا۔ دوجے پاسے عام لوکاں دی غاہشاں تے جذباتاں نون زبان دے کے اوہناں
 دے کردار تے ویہار لئی نون منزل دی پرینا کیتی۔ اُس ویلے دی نام نہاد مذہبی تے راجسی ٹھیکیداراں
 نون نیگا کر کے لوکاں نون وہماں بھرماں تے ذات پات دے نظام وچول کڈھن لئی جیون جاج دے
 اصولاں وچ لے کے آئے۔ جس ویلے گورو دی بانی عام لوکاں لئی آئی تے عام لوکاں ایس نون واروار
 جپدی اے۔ تاں اوہناں دامن اثانت تون شانت ہونا شروع ہوندا اے۔ ایس لئی جپ صاحب جی
 صاحب وچ ہر اوہ کچھ شامل اے۔ جیہڑی منکھ دی آتما نون شانتی ول پریردا اے تے اوہ تن، من،
 دھن نال کائنات وچ بھلائی دے کم کردا اے۔

References:

- * Assistant Professor, GC University, Lahore.
- ** Lecturer, Kinnaird College for Women, Lahore
- 1- Khwaja Dil Muhammad- Jap Ji aor Sukh Mani Sahib (Amritsar: Prakashik Bhai Chitar Singh, Bhai Jeevan Singh, 1945)7.
- 2- Khalsa Trust Society, Amritsar Willon Pakashka “Sri Guru Granth Kosh” Bhag 2, Fourth Edition (Amritsar: 1954)532.
- 3- Kahan Singh Nabha, S-B.Bhai- Guru Shabad Ratnakar Mahan Kosh, (Patiala: 1930)379.
- 4- س گ گ ص انگ 775، راگ سوہی محلہ 8
- 5- س گ گ ص انگ 12۔
- 6- Monier Williams, Sir- Sanskrit English Dictionary (New Edition, Oxford 1899)411.
- 7- Turner, Sir R.L.- A Comparative Dictionary of the Indo – Aryan Languages (London: 1966)282.
- 8- Radhakrishnan, S. Dr. Sir- In his Introduction to the Selection from the Sacred Writings of the Sikhs (London: 1960)19.
- 9- Greenlees, Duncan- The Gospal of the Guru-Granth Sahib (Madras: 1952)xiii.
- 10- Munshi, K. M. Dr.- In his Apprecciation of the Jap ji by Justice Harnam Singh (New Delhi: 1957)iv.
- 11- Puran Singh, Prof.- The books of Ten Masters (London: 1926)135.

- 12- Archer, J. C- The Sikhs Princeton, (1946)108.
- 13- Sheshadri, K.- Japji and Universal Mysticism (Madras: 1969)3.
- 14- Stroup, Herbert- Four Religions of Asia (New York: 1968)195.
- 15- MacAuliffe, M. A.- The Sikh Religion. Vol.I (Oxford: 1990)
Introduction-ii-iii
- 16- Payne, C. H.- A Short History of Sikhs (London: 1915)29.
- 17- Mcleod, W. H. Dr.- Guru Nanak and the Sikh Religion (Oxford: 1968)148.
- 18- Chellaram, Dada- Jap ji by Guru Nanak (New Delhi: 1955)Viii.
- 19- Radhakrishnan S. Dr.- In his Introduction to the Japji translated into English and explained by Justice Harnam Singh (New Delhi: 1857)xi.
- 20- Waran Bhai Gurdas Ji, War No. 1, Pauri No. 38.
- 21- Ukt, Bhai Gurdas Ji di War No. 12, Pauri No. 2.
- 22- War 6. Pauri, Bhai Gurdas Ji.
- 23- ایہہ اوہ جنم ساکھی اے جہہڑی (T Colebrocke.H) پنجاب توں حاصل کر کے 16-1815ء وچ انڈیا آفس لائبریری، لندن نوں دے دتی سی۔ B6. Punj. L Ms. O.I دے نمبر نال ہن تک حفاظت نال موجود اے۔ اس نوں ولایت والی جنم ساکھی وچ آکھیا جاندا اے۔ اس توں بعد بھائی ویرنگھ نے کجھ ہور ہتھ لکھتاں (مخطوطیاں) نوں اکٹھا کر کے 1926ء وچ ”پراتن جنم ساکھی“ دے نال نال شائع کروایا۔
- 24- ایہہ اوہ جنم ساکھی اے جس دا نسخہ 1848ء وچ بھائی گورمکھ سنگھ اوری اینٹل کالج، لاہور نوں حافظہ آباد توں ملیا سی، جس نوں ”سکھ لکھن“ دے مصنف مکالیف (M.A. Macauliffe) نے سودھ کے 1885ء وچ راولپنڈی توں ”جنم ساکھی بابے نانک جی کی“ دے نال توں شائع کیتا پر اس نوں مکالیف والی جنم ساکھی یا حافظہ آباد والی جنم ساکھی وی آکھیا جاندا اے۔
- 25- ایہہ گورو بابے دی بھتوں پر سدھ جنم ساکھی اے جو اس سوچنا نال شروع ہوندی اے۔ سمت 1597 (مطابق 1540ء) سلطان پور کھتریٹ نے پوچی لکھی۔ نال بھائی پیڑے موکھے جنم پریتی لکھی سری گورو انگد جی لکھوائی۔ پرکاشک منشی گلاب سنگھ اینڈ سنز، لاہور 1922ء۔
- 26- Janam Sakhi Sri Guru Nanak Sahibji "Bhai Balaji" (Amritsar: Bhai Chitar Singh, Bhai Jeevan Singh, 1945)269.
- 27- ایہہ چارٹکال گورو نانک دا شاہکار ”چپ جی“ ہر نام سنگھ شان 1975ء وچ چھاپک پنجاب یونیورسٹی پریس صفحہ 57-156۔

* ہادیہ اسلم

** پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

قصہ سیف الملوک از میاں محمد بخش وچ گلاب داورتا

Abstract:

The rose is the flower of a shrub. It is very beautiful to look at, but this flower is called the king of flowers because of its beautiful shape as well as its favorite fragrance. The rose flower is considered as symbol of love. Its bright colors are an effective way to express emotions. When the rose comes into the poet's poetry, the poets express it in the cord of love. When it touches the hand of a doctor, the doctor prepares medicine for the benefit of human beings by extracting it. This article will explain the views of Punjabi Sufi poet Mian Muhammad Bakhsh regarding the rose in the Punjabi classical story Saif-al-Muluk.

Keywords: Saif-al-Muluk, rose, King of Flowers, Shape, Fragrance, Symbol, Emotions, Medicine, Effective.

گلاب نول عربی وچ وردة، انگریزی تے جرمین وچ Rose، فرانسیسی وچ Rosier، لاطینی تے اطالوی وچ Rose یونانی وچ Rodon، فارسی، اردو، ہندی، گجراتی، بنگالی، پنجابی وچ گلاب، سنسکرت وچ ترونی، شتپتری، کرینکا، تامل زبان وچ اروجا پشیم، تیلگو وچ روجا، مراٹھی وچ گلاپا آکھیا جاندا اے۔ ایہدا سائنسی ناں Rosa indica Linn اے۔ گلاب جھاڑی دار بوٹے دا پھل اے۔ ایہ گھراں تے بانگاں وچ اگایا جان والا سب توں عام پھل اے۔ بوٹے دی نئی ڈنڈی اُتے اک تے موٹی شاخ اتے جھنڈ وچ پھل لگدے نیں۔ پھل والی ڈنڈی دے اخیر تے جتھے پھل لگتا ہوندا اے اک گول پیالہ بند اے جنہوں ہا پینٹیم آکھدے نیں۔ ایہ پھل دے طرف، پتیاں، پنکھڑیاں تے زردانیاں دیاں جڑاں دا مجموعہ ہوندا اے۔ ایہ سب اک پیالے وچ آپس وچ جڑے ہوندے نیں۔ پھل دا پیالہ چار حصیاں وچ ونڈیا ہوندا اے، جیہدے وچ دو حصے تولیدی تے دو غیر تولیدی ہوندے نیں۔ گلاب دے پھل دا پہلا چکر باہر

والیاں پنچ ہریاں پتیاں نال گھڑیا ہوندا اے جھہڑا پھل نول کھڑن توں پہلے تک اوہدی بھال کردا اے دوسرا چکر کرولا پھل دا مکھ اے ایہدے وچ اکہرے چکر وچ پنچ تے دوہرے چکر وچ دس پنکھڑیاں ہوندیاں نیں۔ بوتیاں پنکھڑیاں والے پھلاں نول ہاٹر ڈ فلاور آکھیا جاندا اے نکلے پھلاں دا قطر 25.1 سینٹی میٹر یعنی 5.0 انچ تے پھل دا گھیر 5.17 سینٹی میٹر یعنی 17 انچ توں ودھ ہوندا اے۔ پھل دے غیر تولیدی حصے پتیاں تے پنکھڑیاں نول ملا کے قبائے گل (Peranth) اکھواندے نیں۔ گلاب دے پھل دا ایجا چکر مردانہ حصے دا ہوندا اے۔ جیہدے وچ ڈھیر زرشے ہوندے نیں ہرز زرشے پتی لمبی ڈٹھلی دا، اُملا حصے پیلے زرد رنگ دا ہوندا اے جیہدے وچ زردانے بندے نیں۔ گلاب دے پھل وچ زرشیاں دی تعداد 12 توں ودھ ہوندی اے۔ گلاب دے پھل دے وچلے حصے اُتے مشتمل ہوندا اے ایہدے تن حصے ہوندے نیں زیرہ گیر، گردن بچھ تے بیضہ دانی، تولیدی عمل دے دوران بیضہ دانی ودھ جاندی اے جیہدے وچ گلاب دے تخم (بی) تیار ہوندے نیں۔ حکیم شکیب احمد ”افتخار المفردات“ حصہ دوم وچ لکھدے نیں:

”یہ ایک مشہور نبات کا پھول ہے جو خوشنما اور خوشبودار ہوتا ہے پھولوں کی رنگت کے

اعتبار سے اس کی کئی قسمیں ہیں جیسی زرد، سرخ، سفید اور سیاہ“۔⁽¹⁾

گلاب دی لمبی تے رنگین تاریخ اے۔ ایہ مجت، خوبصورتی، جنگ تے سیاست دی علامت رہے نیں۔ ایہ تقریباً 35 ملین سال پرانا پھل اے۔ رومن عہد وچ مشرق وسطیٰ گلاب دی کاشت لئی جانیجا جاندا سی۔ رومنوں نے روم دے جنوب وچ وڈے گلاب دے عوامی باغ بنائے۔ امیر زانیاں تے مرد گلاب دیاں پتیاں دی بیج وچھا کے سوندے سن۔ سلطنت روم دے ممکن نال اوس ویلے گلاب دی کاشت داوی ستیاناس ہو گیا۔ پندرھویں صدی وچ گلاب انگلینڈ تے قابو پاوون لئی لڑن والے بہادراں دی علامت تصور کیتا جاندا رہیا۔ تارھویں صدی وچ ایہدی مشہوری اپنی ہو گئی کہ ایہ حکومتاں دی ولگن وچ آ گیا۔ اٹھارویں صدی دے اخیر تے چین توں گلاب دی کاشت یورپ وچ اپڑی۔ مذہبی پکھواں گلاب دا ذکر قرآن کریم دی سورۃ الرحمن دی آیت نمبر 37 وچ اللہ پاک فرماندے نیں:

فَإِذَا انشَقَّتِ السَّمَاءُ فَكَانَتْ وَرْدَةً كَالدِّهَانِ

فیرجدول آسمان پھٹ کے تیل دی تلچھٹ وانگر گلابی (مانند گلاب) ہو جاوے گا،⁽²⁾

گلاب دا ذکر قرآن پاک وچ لال رنگ نول بیان کرن لئی کیتا گیا اے تے روز محشر چاراں پاسے گلاب ورگی لالی کھلری ہووے گی۔ گلاب دے کئی رنگ ہوندے نیں پر رنگ دی تشبیہ دین لئی ہمیشہ لال رنگ ورتیا جاندا اے۔ ادب وچ خوشی دے اظہار، سہین، مزاج دی شوخی، نرمی تے نازکی بیان کرن

لئی گلاب دے پھل نال تشبیہ دتی جاندی اے۔ گلاب دے پھل وچ اجنبی کھج اے کہ ایہ دنیا دے جس حصے وچ وی جاندا اے اپنے قدر دان پیدا کر لیندا اے۔ ایہ پھل اپنی رنگت، نزاکت تے مٹھی مٹھی خوشبو پاروں عام لوکائی تے خاص طور تے شاعراں وچ مشہور اے۔ انسان نے جدوں پھلاں دی وڈیائی بارے جان دا آہر کیتا اوہدوں ای گلاب دے پھل دارتہ سارے پھلاں وچ ودھ گیا۔ گلاب نوں پھلاں دا بادشاہ آکھیا جاندا اے ایس لئی طاقت تے جاہ و جلال دکھان لئی وی گلاب دا پھل ورتیا جاندا اے۔ میاں محمد بخش قصہ ”سیت الملوک“ وچ لکھدے نیں:

سبزہ وانگ پوشاک خضر دی پاک ہو یا جل نہا کے
پھل گلاب سکندر وانگوں بیٹھے تخت سہا کے (3)

ایس شعر وچ میاں محمد بخش ہوراں دو شخصیتاں دا ذکر کیتا اے جیہدے وچ اک مذہبی تے دو جی سیاسی اے۔ باغ دی منظر نگاری موجب باغ وچ موجود سبزہ بارش دے پانی نال نہا کے ہرا بھرا ہو گیا۔ خضر عربی زبان دا لفظ اے جیہدے معنی ہرے بھرے دے نیں۔ دوسرا پینمبر خدا دا ناں وی خضر اے اوہناں دا معجزہ سی کہ اوہ جدھر وں لنگھ دے اوہ تھماں سبز تے شاداب ہو جاندی۔ باغ ارم بارش دے پانی نال نہا کے انج سر سبز تے شاداب ہو گیا جیویں او تھوں حضرت خضر آپ لنگھے ہووے۔ انج ای گلاب دے پھل دی بادشاہت نوں سکندر اعظم دے تخت تے بیٹھن نال تشبیہ دے کے گلاب دے پھل نوں ناصرف پھلاں دا بادشاہ قرار دتا اے سگوں سکندر اعظم وانگوں پوری دنیا نوں فتح کر کے بادشاہت قائم کیتی او سے طراں گلاب وی پوری دنیا وچ اپنی کاشت پاروں سب توں ودھ اہمیت رکھدا اے۔ نوید احمد، شاہد اقبال، محمد سلیم اختر خان اپنی کتاب ”گلاب“ وچ لکھدے نیں:

”گلاب کا آبائی علاقہ نصف کرہ شمالی ہے، خاص طور پر ہمالیہ کے پہاڑی علاقے، مغربی ایشیا، چین، جاپان اور یورپ اس کی آماجگاہ ہیں۔ یہ اپنے پھولوں کی خوشبو کئی رنگوں اور اقسام کی وجہ سے پوری دنیا میں کاشت کیا جاتا ہے۔“ (4)

گلاب دے پھل نوں صرف خوبصورتی تے محبت دے اظہار لئی ہی نہیں ورتیا جاندا سگوں ایہ پھلاں نوں دوائیاں وچ اڈواڈ بیماریاں دے علاج واسطے ورتیا جاندا اے۔ گلاب دے پھلاں دی گلقتد تیار کیتی جاندی اے۔ جیہنوں لوک مٹھے دے طور تے کھاندے نیں۔ گلاب دا پھل دماغی بیماریاں، سینے دیاں بیماریاں، دل، معدہ، جگر دیاں بیماریاں، زنانیاں تے مرداں دیاں بیماریاں، جلدی بیماریاں، گرمی، کیڑا وڈن نال پھٹن والیاں بیماریاں لئی اکیر اے۔ حکیم عبدالرحمن اپنی کتاب وچ لکھدے نیں:

”گلاب کے پھولوں کا زیرہ جسے انگریزی میں پولین (Polen) کہتے ہیں تنفس ضعف

جگر، کمزوری بصارت اور درد شقیقہ یعنی آدھے سر کے درد میں مفید پایا گیا ہے۔“ (5)

گلاب دے پھلاں دا عرق وی کسے انمول تحفے توں گھٹ نہیں۔ مڈھ قدیم توں گلاب دے عرق دا شمار خوبصورتی نوں برقرار رکھن تے ودھان والیاں شیواں وچ کیتا جاندا اے۔ گلاب دے عرق دا کھاں وچ ورتا اکھاں دی چمک نوں ودھاندا اے۔ ایہ جلد وچ پانی دی لوڑ توں ودھ اخراج نوں روکدا اے تے جلد دیاں بیماریاں توں بچا کے رکھدا اے۔ گلاب دا عرق کئی بیماریاں توں بچن لئی ورتیا جاندا اے۔ میاں محمد بخش قصہ سیف الملوک وچ لکھدے نیں:

لے گلاب سریندا چھٹے سر مونہہ سینے تائیں
عرض کریندا بار خدایا اس نوں پھیر بجائیں (6)

شہزادے دے دوست صاعدنوں جدوں لوکاں مار مار بے ہوش کرتا اوس ویلے اوہنوں ہوش وچ لیاون لئی گلاب دے عرق دے چھٹے مارے گئے۔ پھلاں دی زبان وچ گلاب دے پھل نوں مجت، مٹھاس، طاقت تے راز داری دے معنیاں وچ ورتیا جاندا اے۔ ایس توں اڈ گناہ تے برائی توں بچن دی علامت دے طور تے وی ورتیا جاندا اے۔ سعیدہ غنی ”گل آرائی“ وچ گلاب دیاں علامتاں ظاہر کردیاں لکھدیاں نیں:

”گلاب Rose گناہ، بدی کے خلاف ٹونا، ٹوٹکا اور تحفظ۔“ (7)

گلاب دے پھلاں دی کاشت کاروباری لحاظ نال وی ڈھیر اہمیت رکھدی اے۔ گلاب دی کاشت تقریباً ہر ملک وچ کیتی جاندی اے۔ ازل توں گلاب نوں گل بانی تے چمن آرائی وچ منفرد تے اعلیٰ مقام حاصل اے۔ گلاب دا دنیا دے قدیم تے خوبصورت، موہنی خوشبو رکھن والے پھلاں وچ شمار ہوندا اے۔ ایہدیاں پتیاں تے ہار خوشی تے غمی دے موقعیاں اُتے ورتے جاندے نیں۔ ایہدے پھلاں دا عطر بطور خاص دنیا دی بہترین خوشبو دے طور تے ورتیا جاندا اے۔ ایہ پھل دنیا بھر وچ شادی بویاہ دے موقعیاں تے ورتے جاون والے سب توں اہم پھل نیں۔ پنجاب دی ثقافت اُتے جھات پاندیاں میاں محمد بخش نے گلاب دے پھل نوں لاڑے دے سہرے وچ سجایا۔ میاں محمد بخش شہزادے سیف الملوک تے پری بدیع الجمال نال ویاہ دی تیاری دی رسم نوں بیان کردیاں لکھدے نیں:

سرمہ مہندی تے تل وٹنا عطر پھیل لیا تیاں
پھل گلاب پروتے سہرا گنڈھ رویل لیا تیاں (8)

ادب وچ کسے دے جسم دی نازکی، خوبصورتی یا اوہدی گلابی رنگت دا اکثر گلاب نال موازنہ کیتا جاندا اے۔ ادب دیاں مرکب صنعتاں وچ گول اندام بدن نوں گلاب ورگا جسم، گول چہرے نوں گلاب

چہرہ عبارت کینتا جاندا اے۔ ادب وچ گلاب نون خوبصورتی دے معنیاں وچ ورتیا جاندا اے۔ زنانیاں دی خوبصورتی اوہناں دی جوانی تے دلکشی نون بیان کردا اے۔ قصہ سیف الملوک وچ چین دا بادشاہ فغفور جدوں شہزادے نون ملن لئی آیا، شہزادے اوس نون اپنے نال تخت تے بٹھا کے اوہدی عرت آدر کیتی۔ اتھے بادشاہ فغفور دی خدمت وچ شربت پیش کرن والیاں زنانیاں دی خوبصورتی نون بیان کردیاں میاں محمد بخش لکھدے نیں:

صورت نازک وانگ گلاباں لالے وانگ پیالے

قد چنبے دی بوٹی وانگر پھل لگے گل لالے (9)

بائبل دے بعض نسخیاں وچ لکھیا ملدا اے کہ فلسطین تے مصر وچ گلاب ودھیر مقدار وچ پایا جاندا اسی لوک ایہدی خوشبو تے رنگت دی قدر کردے سن۔ سرانمیب دے بادشاہ دی دھی ملکہ خاتون جھڑی اسفند باش دیو دی قید وچ سی۔ شہزادہ سیف الملوک جنگ کرن توں بعد ملکہ خاتون نون دیو دی قید وچوں آزاد کروان وچ کامیاب ہو گیا۔ اتھے میاں محمد بخش نے ملکہ خاتون دے حسن دی تعریف کردیاں اوہدے بدن دی کوتلتا تے پھرے دی رنگت تے تازگی نون گلاب دے رنگ نال استعارہ کینتا اے:

دل آمیزی عشق انگیزی آن ادا بھری سی

نازک انگ تے رنگ گلانی سینہ سنگ پری سی (10)

مجت دی علامت ایہ پھل ادب وچ شوق، نرمی، قربت، پیار، عقیدت، عبادت، جذبہ، جوش، خواہش، توف، سحر، ہمدردی، مہربانی، نیک نیتی، بے نفسی، بے غرضی، بھائی چارگی، احسان، احساس تے انسانیت دے معنیاں وچ ورتیا جاندا اے۔ بادشاہ عاصم بن صفوان نے جدوں اپنے پترنوں اوہدی سالگرہ تے تحفے گلے، شہزادہ مہراں اتے بنی پری بدیع الجمال دی تصویرنوں ویکھ کے اپنا دل ہار بیٹھا۔ بادشاہ نون جدوں شہزادے دی حالت دا پتا لگاتے اوہ ویکھ کے پریشان ہو گیا۔ بادشاہ نے شہزادے دی حالت ویکھ کے پچھیا کہ تیرا چہرا تے گلاب دے پھل وانگ تازہ، ولولے، جوش تے جذبے نال بھریا ہو یا سی، توں کبھرا روگ سینے وچ پالیا اے۔ تیری اجہبی حالت دا ذمہ دار کون اے۔ میاں صاحب لکھدے نیں:

تینوں کبہہ ہو یا فرزند داغ لگائی جانی

سدا بہار گلاب حسن دا تیری نویں جوانی (11)

قید توں رہائی دے بعد شہزادہ سیف الملوک ملکہ خاتون نون اوہدے ماں پیو دے گھر ٹھکانے دا پتہ پچھیا۔ اتھے شہزادے تے ملکہ خاتون دے وچکار مکالمے راہیں ملکہ خاتون دے پھرے دی شانتی

تے تازگی نوں میاں محمد بخش ایس طراں بیان کردے نیں:

سدا گلاب تیرا مکھ تازہ کھٹیا سی کس باغوں؟

کس دا خانہ روشن آیا تیرے روپ پرائوں (12)

ملکہ خاتون نوں جدوں شہزادے سیف الملوک نے اپنی کہانی سنائی تے ملکہ خاتون نے شہزادے نوں دسیا کہ پری بدیع الجمال اوہدی دودھ شریک بھین اے۔ ملکہ خاتون نے ایہ وی دسیا کہ پری بدیع الجمال ہر ہفتے سراندیپ ملن لئی آندی اے۔ ایہ سن کے شہزادہ بوہت خوش ہويا ملکہ خاتون نے شہزادے نوں پری نال ملاون دا وعدہ کیتا۔ پری جدوں سراندیپ وچ ملکہ خاتون نال باغ دی سیر کرن آئی اتھتے پری بدیع الجمال دی خوبصورتی نوں ویکھ کے شہزادے دی تعریف نوں میاں محمد بخش گلاب رائیں ایس طراں بیان کردے نیں:

نازک سوہنا بدن گلابوں رنگ رس بھریا بنا

حسن جمال کمال اوہدے دا نہ کوئی جد نہ بنا (13)

انسان نے جدوں پھلاں دی قدر قیمت نوں سمجھنا شروع کیتا اوہدوں ای گلاب دے پھل دا رتبہ سارے پھلاں وچ ودھ گیا۔ چن جدوں چودھویں رات چڑھا اے تے پورا گول ہوندا اے۔ جیویں گلاب دا پھل کھڑے تے گول شکل دا ہوندا اے۔ پری بدیع الجمال دے چہرے نوں چودھویں دے چن تے گلاب دے پھل نال مشابہت دیندیاں میاں محمد بخش لکھدے نیں:

جاں اس روز شہزادے ڈٹھی صورت شکل پری دی

حسن جمال کمال اوہدے دانہ کوئی جد نہ بنا (14)

ایشیا وچ تاریخ نویسی دا فن ڈھیر قدیم نہیں فیروہ جیہڑے مخطوطے، نوادرات، عمارتاں تے آثار قدیمہ سامنے آئے اوہناں توں ماہراں نے گوڑ لایا اے کہ گلاب ایس خطے وچ ہزاراں ورہیاں توں موجود اے۔ برصغیر وچ پھلاں دی نقش نگاری داکم دسویں صدی وچ مسلمان حکمراناں دے آون تے شروع ہويا۔ مسلمان حکمران کیوں بے بتاں تے جنوراں دی نقش نگاری نوں اسلام دے خلاف جانے سن ایس لئی اوہناں پھلاں تے نیل بوٹیاں نوں نقش نگاری دے فن توں جانو کروایا۔ سیف الملوک وچ میاں محمد بخش ہوراں باغاں وچ پھلاں دی بہار تے خوبصورتی نوں بیان کرن لئی گلاب واسطے گل سوری دا اکھر ورتدیاں بادشاہاں دے باغاں دی خوبصورتی تے فنکاری نوں بیان کیتا اے:

گل عباسی سب سوری کردے ناز بہاراں

مملل پیچھے کھول چناراں کرن مصافحہ باراں (15)

میاں محمد بخش قصہ سیف الملوک وچ گلاب دے پھلاں توں عطر تے خوشبوواں تیار ہون دی وی دس پاندے نیں۔ جیہڑیاں دل تے دماغ نوں تروتازگی تے قوت مہیا کردیاں نیں۔ قصہ سیف الملوک وچ شہزادے دے دوست صاعد نوں لوکاں انجانے وچ مار مار کے بے ہوش کردتا او تھے صاعد نوں ہوش وچ لیاو لئی میاں محمد بخش ہوراں گلاب دے پھلاں دا عرق تے عطر ورتیا اے۔ میاں محمد بخش لکھدے نیں:

سیف الملوک اتے چھنکائے عطر گلاب امیراں
کچھے جھلے تلیاں ملیاں وانگن سکیاں ویراں (16)

میاں محمد بخش ہوراں گلاب دے بوٹے راہیں اظہار کیتا اے پئی ہر مشکل توں بعد آسانی تے ہر تکلیف توں بعد راحت ضرور میسر آندی اے۔ اوہناں گلاب دے کنڈیاں نوں مشکاں نال تے پھلاں نوں آسانیاں نال استعارہ بنایا اے۔ اوہ لکھدے نیں:

کنڈے سخت گلاباں والے دوروں ویکھ نہ ڈریے
چو بھال جھلینے رت چو ایے جھول پھلین تہ بھریے (17)

گلاب دی خوش شکلی، خوبصورتی تے من بھاونی خوشبو پاروں پھلاں دا بادشاہ اکھواندا اے۔ ایہدا شوخ رنگ محبت تے بندیاں دے اظہار دا بہترین ذریعہ اے۔ ایہ کدے گلے دا ہار بن دا اے تے کدھرے بانہہ دا چوڑا تے کدے پتیاں دی صورت وچ لوگ ایہنوں قبراں تے میتاں اُتے پاندے نیں، ایہدا عطر میت نوں لایا جاندا اے جیہڑا پاپی دی علامت اے۔ میاں محمد بخش شہزادے سیف الملوک دے مرن تے گلاب دا عطر چھنکاؤن بارے گل کردیاں لکھدے نیں کہ:

نال ادب دے کفن پہنایا بند سوہنے بنکائے
کیسر عطر عنبر گلابوں پھر شیشے چھنکائے (18)

محبت، امن تے دوستی دی علامت متھیا جاؤن والا ایہ پھل صفت، راز داری، درجہ بندی، حد بندی، چالاکئی، ہوشیاری، طاقت تے اعتماد نوں بیان کرن واسطے ورتیا جاندا اے۔ شہزادہ جدوں ملکہ خاتون نوں لے کے سرانڈیپ اپڑایا۔ ملکہ خاتون دا خاندان اوہنوں ویکھ کے بہوں خوش ہو یا تے شہزادے دی احسان مندی کارن خوب آدر کیتی۔ اوہدے لئی کئی قسم دے مشروبات تیار کیتے گئے۔ خاص طور تے گلاب عطر نال بھریاں شیشیاں تے لذت بھرے مشروباں دے پیالے شہزادے دے سامنے پیش کیتے گئے۔ میاں محمد بخش لکھدے نیں۔

شیشی نال پروتی شیشی بھریاں عطر گلابوں
کئی طرح دے شربت مٹھے ناپیں کئی شرابوں (19)

مکدی گل ایہ کہ میاں محمد بخش ہوراں دا قصہ سیف الملوک جیہڑا بظاہر عشقیہ داستان اے اصلوں پنجاب دے ویسب، ریتاں، روایتاں، تاریخ، فلسفے، علم تے حکمت نال گدھیا ہویا اے۔ میاں محمد بخش نے گلاب دے پھل راہیں سماج دی نیویائی، اچپائی تے فطرت دے مظہراں توں اڈمجبوب تے سخن دی سراپا نگاری کیتی اے، اوہناں گلاب دے پھل نوں قصے دے دکھو وکھ کر داراں دی خوبصورتی بیان کرن، گلاب دے عرق تے عطرنوں طبی پکھوں اپنی شاعری وچ ورت کے گلاب دے گناں دا پرچار کیتا اے۔ جیہدے توں پک ہوندا اے کہ اوہ کوئی عام انسان نہیں سگوں بڑے اڑے ہوئے عالم، فاضل تے فلسفی سن جیہہناں حیاتی دے پکھاں نوں پھل راہیں بیان کر کے دکھایا۔ جیہڑا اوہناں دے علم، حکمت، سمجھ، سیانف، مشاہدے، تجربے تے ڈوگھی سوچ دامنہ بولدا ثبوت اے۔

References:

- * Ph.D Scholar, Lahore College for Women University, Lahore
- ** Chairperson, Lahore College for Women University, Lahore
- 1- Hakeem Shakeeb Ahmad- Iftikhar-al-Mufardaat, Part-II, (Calcutta: The Calcutta Unani Medical College and Hospital, S.N.)199.
- 2- Al-Qur'an, Surat al-Rahman, Ayat-37
- 3- Mian Muhammad Bakhsh- Saif-al-Muluk (Lahore: Aziz Publishers, 1996) 236.
- 4- Naveed Ahmed, Shahid Iqbal, Muhammad Saleem Akhtar Khan- Gulab (Lahore: Combined Publishers, 2018)7.
- 5- Abdul Rehman- Phoolon Phaloon Sabziyoun aor Jari Bootiyoun sy Elaaj (Lahore: Mushtaq Book Corner, 2012)13.
- 6- Mian Muhammad Bakhsh- Saif-al-Muluk, 192.
- 7- Saida Ghani- Gul Arai (Lahore: Urdu Science Board, 2005)138.
- 8- As Above, 337.
- 9- Mian Muhammad Bakhsh- Saif-al-Muluk, 91.
- 10- As Above, 134.
- 11- As Above, 139.
- 12- As Above, 247.
- 13- As Above, 286.
- 14- As Above, 152.
- 15- Mian Muhammad Bakhsh- Saif-al-Muluk, 188.
- 16- As Above, 126.
- 17- As Above, 436.
- 18- As Above, 445.
- 19- As Above, 128.

* فرح وسیم

مولوی محمد حسین احمد آبادی دی حیاتی تے ادبی خدمتیں

Abstract:

This monographical research is about moulvi Muhammad Husain Ahmadabadi and his writings in punjabi literature. Muhammad Husain Ahmadabadi has left a deep impression on the people of his time through his asceticism and piety. He received religious education in Arabic and Persian languages and completed his studies in Islamic jurisprudence. He wrote and translated many books from Arabic and Persian in Punjabi like Dewan-e-Hafiz, Gulzaar e Adam, Ahwalul Akhlat and Mojizat Muhammadi. He has placed religious scholar, poet and writer in punjabi literature.

Keywords: Moulvi Muhammad Husain Ahmadabadi, religious knowledge, teaching, Dewan e Hafiz, Mojizat Muhammadi

مولوی محمد حسین احمد آبادی پنجابی ادب دی پھلواڑی وچ اکھراں دے سدا مہکویں پھل کھڑان والے لکھاری ہو گئے نیں۔ جیہناں دہاکیاں دے حساب نال پنجابی ادب تخلیق کیتا۔ ایس وچ اسلامی مہاندے دا ادب سب توں اہم اے علمی، ادبی تے دینی خدمتیں تے اپنے زہد و تقویٰ پاروں مولوی محمد حسین احمد آبادی نے اپنے دور دے لوکاں تے گہرے نقش چھڈے نیں۔

فخر درویشاں مولوی محمد حسین احمد آبادی اک باکمال تے بے مثال انسان سن جیہناں اپنی بہوں پکھی شخصیت دے فیض نال اک زمانے نوں فائدہ پہنچایا اوہ جتھے اک عالم فاضل بزرگ سن او تھے آج پدھر دے شاعر وی سن۔

مولوی محمد حسین 1858ء وچ احمد آباد، پنڈ دادنجان ضلع بہلم وچ پیدا ہوئے آپ دے والد مولانا قادر بخش اپنے زمانے دے اک منے پرمنے حکیم تے ادیب سن۔ اوہناں دی والدہ شب زندہ دار خاتون سن اوہناں دی برکت والی گود دا مولوی محمد حسین صاحب دی شخصیت بناون وچ بہت ہتھی۔ آپ دا شروع توں رحمان دین ول سی۔ آپ نے نئی عمر وچ ای قرآن پاک حفظ کیتا۔ عربی تے فارسی زبانیں وچ دینی تعلیم حاصل کیتی۔ مسائل فقہ تے عبور حاصل کیتا ایس دے نال نال تاریخ اسلام دی تعلیم وی

مکمل کیتی۔ اوہناں اشاعت دین واسطے کئی اوکڑاں جھیلیاں۔ مولوی محمد حسین دا گھرانہ جدی پشتی ولیاں دا گھرانہ اے۔ ایس خاندان وچ ہر سو یا دو سو سال بعد اک ولی پیدا ہوندا چلا آرہیا۔ اوہناں دے والد مولانا قادر بخش اپنے زمانے دے وڈے عالم سن۔ اوہناں دے والد نے اورنگزیب عالمگیر دے زمانے وچ فقہ دے مسائل تے لکھی جان والیاں کتاباں وچوں مشہور کتاب ”مٹھی روٹی“ لکھی۔ جیہڑی اوس زمانے وچ دینی مدرسیاں وچ نصاب دے طور تے پڑھائی جاندی سی۔ آپ دے دادا مولوی فتح محمد ولی کامل سن۔⁽¹⁾

مولوی محمد حسین خاندان وچوں ناصر صرف مرداں وچ اللہ دی محبت تے اخلاص کٹ کٹ کے بھریا ہویا سی بلکہ ایس خاندان دیاں عورتاں وی زہد و تقویٰ وچ بے مثال سن۔ سیدہ کینز فاطمہ بنت سید فتح محمد اپنے ویلے دیاں ولیہ سن۔ کرامات دا ظہور ہون توں بعد وی اپنے حال وچ رہندیاں سن ایس طرح سیدہ راج بی بی بنت حکیم سید قادر بخش وی اپنے خاندان دیاں دو جیاں بزرگ عورتاں طرح انتہائی عبادت گزار تے صوم و صلوة دیاں پابند سن۔ مولوی محمد حسین احمد آبادی دی دھی سکینہ بی بی نوں اپنے بزرگاں توں ولایت توں بہت حصہ ملیا سی۔ پوری زندگی آخرت دی فکر وچ لگھائی۔⁽²⁾ آپ دا شجرہ نسب حضرت امام حسینؑ نال جاملدا اے۔ آپ دا شجرہ نسب کچھ ناخ اے۔

حضرت امام حسینؑ ..... حضرت امام حسنؑ ..... امام زین العابدینؑ ..... امام باقرؑ .....
 سید امام جعفرؑ ..... سید اسماعیلؑ ..... سید عبد اللہؑ ..... سید ابا بکرؑ ..... سید نور الدینؑ .....
 سید تقی الدینؑ ..... سید نجم الدینؑ ..... سید احمد صادق ثانیؑ ..... سید ابو بکر ابراہیمؑ ..... سید
 فرید الدین عطارؑ ..... سید اللہ بندہؑ ..... سید خدا بخشؑ ..... سید فتح محمدؑ ..... سید قادر بخشؑ
 ..... مولوی محمد حسین احمد آبادی⁽³⁾

مولوی محمد حسین احمد آبادی نے اپنی عملی زندگی دا آغاز قرآن پاک لکھن توں کیتا آپ ہر ویلے قلم دوات اپنے نال رکھدے تھوڑا جیہا ویلا ملدا تے قرآن پاک لکھن لگ پیندے۔ قرآن پاک دا اک نسخہ جیہڑا کے 1898ء دے لگ بھگ لکھیا گیا سی اوہناں دے نواسے سید عبد الطیف شاہ مرحوم دے پتر سید عثمان شاہ ہوراں کول حالی تیکر محفوظ اے۔

آپ نے حصول رزق واسطے حکمت دا پیشہ اپنایا اللہ رب العزت نے آپ دے ہتھ وچ بڑی شفا رکھی سی با نچھ پن دے علاج لئی اوہناں دی شہرت دور دور تیکر پھیل گئی سی۔ اوہناں نے کوئی تن کو درجن چھوٹیاں وڈیاں کتاباں لکھیاں تے اوہناں نوں ”ملک الشعراء“ دا خطاب ملیا۔⁽⁴⁾ مولوی محمد حسین دا ودڈا کارنامہ دیوان حافظ دا ترجمہ اے جیہڑا ”مذاق العاشقین“ دے نال توں 1889 وچ چھپیا۔ ایس توں بعد حافظ انتخاب تن مترجماں دا اکٹھا کر کے چھاپیا گیا۔ ایس مجموعے وچ مہناج العارفین (عبد اللہ

عبد) مذاق العاشقین (مولوی فضل حسن) تے سراج العاشقین (مولوی پارس علی) دے ترچے شامل نیں
 ایس کتاب دے دو ایڈیشن ملدے نیں پہلا 1914ء وچ تے دو جا 1922ء وچ ایس مجموعے وچ
 مولوی فضل حسین احمد آبادی اصل وچ مولوی احمد حسین احمد آبادی ای نیں کیوں بے مایاں اوہناں دے
 ناں فضل حسین تے نظر حسین رکھے سن۔⁽⁵⁾ آپ نے اپنا نام احمد حسین رکھیا کیوں بے اوس زمانے وچ احمد
 ناں دے بہت سارے شاعر سن تے آپ نے اپنے ناں نال اپنے علاقے دی نسبت ناں احمد آبادی لا
 لیا۔ آپ دے کلام دی شہرت دا اندازہ ایس توں لایا جا سکدا اے کہ اوہناں دے ملن والیاں وچوں تے
 کجھ ضرورت منداں نے اوہناں دیاں کتاباں دے نسخے چوری کر کے اپنے ناں توں چھپوادتے۔⁽⁶⁾
 مولوی محمد حسین دی شادی اک صابر و شا کرنا توں غدیجہ بیگم نال ہوئی ایس بی بی وچوں اک
 پتر سید عبد القادر تے پنج دھیاں سیدہ سکینہ، سیدہ آمنہ، سیدہ رقیہ، سیدہ صابرہ تے سیدہ ہاجرہ پیدا ہوئیاں۔ اللہ
 تعالیٰ نے مولوی صاحب نوں اُوپر پٹھ پنج دھیاں دتیاں تے مولوی صاحب نوں زینہ اولاد دی شدید
 خواہش ہوئی۔ ایس موقع تے اوہناں نے ”مناجات قلب دعا المعروف وڈیاں مہراں والیاں سائیاں“
 لکھی۔ ایہ اک پنجابی نظم اے جیہنوں بے پناہ شہرت ملی۔ ونکی لئی شعر ویکھو:

کدی تاں پوری پا اساڈی روندیاں عمر دھائی
 کر قبول جناب اپنی تھیں اس روندے دی زاری

اک جگہ ہو لکھدے نیں:

صدقہ پیر شاہ عیسیٰ صاحب صدقہ اجمل سائیں
 یا رب سائیاں میں عاجز دیاں کریں قبول دعائیں

ایس نظم دے اکثر مصرعے ریڈیو۔ ٹی وی تے دو بے شاعران دے ناں توں نشر ہوندے
 رہندے نیں۔ اللہ نے بڑیاں متناں مراداں بعد اوہناں نوں پتر دتا جیہدا ناں سید عبد القادر رکھیا گیا۔
 دیوان حافظ بعنوان مذاق العاشقین صفحہ نمبر 144 اشاعت سوم وچ انج لکھدے نیں:

روز وچھوڑے والے لنگھ گئے گمیاں دین جدائیاں
 نیک تارہ چڑھیاں فالوں ہونیاں سب بھلیائیاں
 نور کھنڈاون وچ زمانے دل وچ خوشیاں آئیاں
 اللہ روشن ڈینہ دکھایا جگ ہویاں روشنائیاں

اپنے لاڈلے پتر دے ناں دعائیہ نظم انج لکھدے نیں:

عبد القادر اللہ تیری لمی کرے حیاتی وچ راہ شریعت تیرا پاوے قدم ثباتی

سید عبدالقادر دی شادی ملتان دے نواب احمد خان خاکوانی دی صاحبزادی سکینہ بی بی نال
ہوئی سی۔⁽⁷⁾

مولوی محمد حسین نے کچھ عرصہ راولپنڈی پرنٹنگ پریس وچ نوکری کیتی او تھے ایکسٹنٹ دی وجہ
توں اوہناں دی بانہہ ٹٹ گئی تے اوہ اک مہینہ گھر نہ جاسکے اوہناں خط وچ ایہہ شعر گھلایا:

وچ وطن گزراں نہ ہووے آکھ سجن کہیہ کرے
بخت لنگوٹا کر ہوشیاری چت پردیساں دھریے
جہہڑی سر آوے سرتے نبھائیے مرن توں مول نہ ڈریے

1906ء وچ جدوں ہندوستان دے مسلماناں نے ہندی نوں سرکاری زبان بنان دے خلاف
تحریک شروع کیتی تے اوہناں نے انگریز دی ملازمت توں استعفیٰ دے دتا۔⁽⁸⁾

مولوی محمد حسین کول دور دراز دے علاقیاں وچوں لوک پنہہ کر کے علاج لئی تے شاعری دی
اصلاح لئی آندے سن۔ مولوی صاحب نے طبی خدمت دے نال نال دینی تعلیم دا سلسلہ وی جاری رکھیا ہویا
سی۔ ایسے طرح کچھ ویلا شعر و شاعری دی اصلاح لئی مخصوص کیتا ہویا سی۔ آپ دے قابل ذکر شاگرداں
وچ مولوی دلپنڈی، بی بی محضی، مولوی عبدالجمید، منشی خادم حسین، سید پیر شاہ ناظم، فضل الہی فضل بھیروی نے
شہرت حاصل کیتی۔⁽⁹⁾

مولوی محمد حسین دی شخصیت اپنے مزاج دی سادگی، خوش اخلاقی، ملنساری تے ایثار و محبت
پاروں مرجع خلافت سی۔ قد چھ فٹ توں اچا، رنگ چٹا سفید، ککیاں اکھیاں سن، لباس بوہت سادہ تے پروقار
ہوند اسی، اوہ سفید دھوئی کرتا تے مہل دی سرگودھا سٹائل دی پگڑی بھدے سن۔⁽¹⁰⁾

مولوی محمد حسین نے اک بھر پور تے قابل فخر حیاتی گذاری اوہناں مسافراں دی طرح زندگی
لنگھائی۔ ساری عمر ذاتی مکان بنان دا خیال تیکر نہ آیا۔ اوہناں نوں مسائل فہم تے شرح تے مکمل عبور
حاصل سی۔ بہت عرصہ تیکر اوہناں دیاں کتاباں مدرسیاں وچ پڑھائیاں جاندیاں رہیاں۔ اخیر عمر وچ
اوہناں نوں ذیابیطس تے فیرتپ دق نے پھڑ لیا۔ 1920ء دی اک شام اوہ آفتاب قناعت اپنی تمام تر
روشنیاں سمیٹ دا ہویا بھیرہ شریف وچ غروب ہو گیا۔ اوہناں اپنے پچھلیاں نوں وصیت کیتی جے میرے
بعد میری قبر بے نشان کر دینا، خورے لوکی ایہنوں پوجنا شروع کر دین۔⁽¹¹⁾

مولوی محمد حسین لوکاں دیاں نظراں وچ:

مولوی محمد حسین دی من موہنی شخصیت بارے اوہناں دے اک مریض شاعر نے انج خراج تحسین

پیش کیا۔

مولوی محمد حسین احمد آبادی لئی از غادم الفقر افضل الہی فضل:

قوم اعوان ساکن بھیرہ

حضرت نکتہ داں شرع دے محمد حسین مصلے

ملک الشعرا لقب اوہناں دے مشہور جہاناں

ارج کل اوہناں بھیرے اندر ڈیرے آن لگائے

شعر بناون والا دیوے سچی ایہہ گواہی

وچ پنجاب جیہناں مشہوری مکھ پر نور تھلے

تصنیفاں دا انت نہ کوئی ہو یا فضل ربانا

بے اولاد ہووے جو کوئی آن مرادال پائے

(12) میں بھی خود آزمایا نسخہ کبیا فضل الہی

اوہناں دے اک سمکالی شاعر مولوی محمد امین کجھ انج آکھدے نیں:

مولوی محمد حسین مصلی یار میرا دل جانی

بن تلواراں لوکاں تائیں کردا قتل ربانی

رنگ رنگ تصنیفاں آسداں ہویاں جگ عیانی

شعر بناوے سحر چلاوے کھولے راز حیاتی

کیوں نہ زھرہ شعر آسدے تھیں رقص کرے آسمانی

(13) وانگ بدر دے روشن ملکیں ہر ہر تھانوں مکا نی

مولوی محمد حسین دے پتنگے عملاں تے نیک نیتی دا فیض اللہ نے اوہناں دی آل اولاد دی

صورت وچ دتا۔ سارے نیک پدہیزگار سن تے اعلیٰ عہدیاں تے فائز سن۔ اوہناں دے پوتے بھٹو دے

وکیل رہے ناصر صرف مرداں نے ناں نمایاں سگول عورتاں وی طب دے شعبے وچ ناں کما رہیاں نیں۔⁽¹⁴⁾

مولوی محمد حسین احمد آبادی دیاں لکھتاں

دیوان حافظ منظوم پنجابی ترجمہ:

مولوی محمد حسین احمد آبادی نے حافظ شیرازی دے دیوان دا ترجمہ ”مذاق العاشقین“ دے

عنوان نال کبیتا۔ جہڑا پہلی وار 1307ھ بمطابق 1889ء وچ چھپیا جدکہ دوجی واری 1922ء تے تہجی

واری 2006 بمطابق 1427ھ وچ چھپیا۔ 231 صفحیاں دی ایس کتاب نوں ڈاکٹر سیدہ شہناز نسیم ہورال ترتیب دتا اے کتاب دے مڈھ وچ ”جی آیاں نوں“ دے سرنا نوں بیٹھ ڈاکٹر شہباز ملک دی پنج صفحیاں دی لکھت اے صفحہ نمبر 27 توں صفحہ 32 تیکر دیباچہ ”شرح خلاصہ دیوان حافظ حصہ اول“ دے عنوان نال شعراں وچ دیوان حافظ تے جہات پائی گئی اے جدوں کہ کتاب دے صفحہ 33 توں حافظ دی پہلی غزل دے ترجمے دا مڈھ بچھا اے۔ جیہڑا کتاب دے صفحہ 177 تیکر اے ایس حصے وچ کل 66 غزلاں دا منظوم پنجابی ترجمہ کیتا گیا اے ایس توں بعد صفحہ 219 تیکر مختلف شاعراں دے پنجابی تے فارسی کلام دے نمونے دتے گئے نیں۔ کتاب دے اخیر وچ صفحہ 220 توں لے کے 231 تیکر دیوان حافظ دیاں بعض اصطلاحات دا آسان ترجمہ تے ”مراد کئی اے“ شامل کر دتا گیا اے۔ ترجمے دی ونکی:

واعظان کان جلوہ بر محراب و منبرے کنند
چون بخاندہ می روند آن کار دیگری کنند
ترجمہ: واعظ ایہہ جو منبر چڑھ کے لوکاں متیں دیندے
گھر جاوون تے اوہناں گلاں دا آپے الٹ کریندے
گویا باور نئے دارند روز داورے
کاین ہمہ مکر و دغل درکار داور می کنند
ترجمہ: گویا نہیں یقین اوہناں نوں روز قیامت والا
ایہہ جو شرعی کماں اندر کر دے ٹھگی چالال (15)

گلزار آدم (منظوم پنجابی):

مولوی محمد حسین احمد آبادی دی منظوم پنجابی کتاب ”گلزار آدم“ دی چوتھی اشاعت مسعود کھدر پوش ٹرسٹ نے 1430ھ بمطابق 2009ء وچ کیتی۔ ایس کتاب دی اشاعت وچ پنجاب سرکار، محکمہ اطلاعات و ثقافت تے امور نوجواناں لاہور دامالی مل ورتن شامل سی۔

253 صفحیاں دی ایس کتاب وچ کل ست باب نیں۔ کلاسیکل شاعری دی روایت وانگ کتاب دا آغاز مناجات، حمد، نعت تے منقبت توں ہوندا اے ایس کتاب وچ حضرت آدم توں لے کے حضرت ابراہیم تک دے سچے قرآنی حالات و واقعات نظم کیتے گئے نیں۔ ایس کتاب وچ معلومات دے اوہ خزانے نیں جیہڑے کسی ہور کتاب وچ نہیں لہندے۔ ونکی لئی شعر ویکھو:

حالات نمرود مردود و ہزیمت ادا زپشہ
بابل تھیں نمرود نکالیا ابراہیم نبی نوں

قسم کرے جو ڈھونڈھاں جا کے رب اسماناں والا
 پچھے آن تکبر ودھیا کافر اس شقی نوں
 پھڑ کے قتل کراں اس تائیں کہندا اوہ موکالا (16)

احوال الآخرت (وعظ نصیحت):

مولوی محمد حسین دی ایس کتاب نوں محمدی پریس لاہور نے 1894ء وچ چھاپے چاڑھیا۔ کتاب
 دامڈھ سورۃ الحدید پارہ نمبر 28 دیاں کجھ آیتاں توں ہوندا اے فی رہبہناں آیتاں دا ای منظوم ترجمہ و تفسیر
 بیان کیتی گئی اے۔ ایسے صفحے دے اخیر تے حضرت ابو ہریرہؓ توں روایت حدیث جس وچ پیغمبر دیاں
 چھ فضیلتاں بیان کیتیاں گیاں نیں دا ترجمہ تے تشریح دتی گئی اے۔

احوال الآخرت وچ ایسی طرح تھاں تھاں تے کتھے آیتاں تے کتھے حدیثاں لکھ کے منظوم
 ترجمے و تفسیر بیان کیتی گئی اے۔ کتاب دے اخیر وچ کتاب لکھن دی وجہ کجھ انج بیان کر دے نیں۔

روز جمعہ تے فجری ویلاں پھلکن ماہ بہاری
 تن مہنیاں اندر ساری ایہہ کتاب بنائی
 سبے ہتھ ملے دن آخر عملاں والا نامہ
 شاعر بہتوں قلم رکھی پا فراغت ساری
 ایہہ کارن تساں نصیحت بہاری عبرت پکڑو بہائی
 ایہہ نامہ کرے شفاعت میری ہویاں تم کلاماں (17)

ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں دے کہن موجب ایہہ کتاب انڈیا آفس لائبریری لندن تے پنجاب
 پبلک لائبریری لاہور وچ موجود اے۔ (18)

گلزار حسین (ترجمہ اردو پنجابی):

مولوی محمد حسین ہوراں دی ایہہ کتاب مولانا عبدالعزیز دی مشہور کتاب ”سرا الشہادتین“ دا پنجابی و
 اردو ترجمہ اے۔ جھہڑی گلزار حسین دے نال نال محمدی پریس لاہور توں چھاپے چڑھی۔ جس وچ برصغیر
 پاک و ہند وچ واقعہ کر بلا بارے قصے کہانیاں نوں غلط ثابت کر کے سچائی نوں سامنے لیاندا گیا اے۔ کتاب
 دے سرورق تے ایہہ خوبصورت شعر درج اے:

حسب الحکم فقیر اللہ دی بنیا ایہہ رسالہ
 اللہ کری ایمان سلامت عمر ملی صدسالہ (19)

وجہ تصنیف کچھ انج بیان کر دے نیں کہ
عرب و عجم وچہ عالم فاضل گذری سے ابرارن
سے اسرار معانی ڈھونڈی عقولوں پہونچی بالا
تصنیفاں تعریفناں لائق کر کر گئے ہزاراں
امیراج تک کسی نہ لایا سر شہادت والا (20)

معجزات محمدی المشہور بہ تحفہ حسین:

مولوی محمد حسین دی ایہہ کتاب مصطفائے لاہورتوں 1328ء بمطابق 1910ء نوں چھاپے چڑھی
ایہہ کتاب 32 صفحیاں دی اے ایس دے سرورق تے اک سطر انج لکھی ہوئی اے۔
”بفرمائیش میاں چراغ الدین و سراج الدین تاجر کتب لاہور کشمیری بازار۔“
ایس کتاب وچ رب دی حمد بیان کرن توں بعد حضور نبی کریم دے چھتی (36) معجزے بیان
کیتے گئے نیں تے اخیر وچ لکھدے نیں۔
تاریخ تصنیف کتاب:

باراں سی تے بانوے ہجری معجز کچھ کونیں
باراں سی اٹھانوے اندر لکھو طرز کتابی
چہ نوین سنہ وچ ہوچی سی اسدی کل تیاری
اوہ اوراق پداگندہ جز دا ناوچہ پئی سن
حاصل ہووے اللہ کو لوں کچھ متاع ثوابی
احمد آباد شہر وچ لکھیا نال خدا دی یاری (21)

سیف السنۃ ردروافض:

ایس کتاب نوں مولوی محمد حسین ہوراں نے 1302ھ بمطابق 1884ء احمد آباد وچ لکھیا پر ایہہ
کتاب 1916ء وچ اسلامیہ سٹیٹ لاہورتوں چھاپے چڑھی کتاب دا مڈھ کلاسیکل روایت موجب حمد باری
تعالیٰ نال کر دے نیں۔ ونگی ویکھو:

لائق حمد ثنائیں خلقت پالن والا سائیں
جس ایمان عنایت کینا مٹھ مٹھی دے تائیں (22)
کتاب دے اخیر تے انج لکھدے نے

ختم کتاب و نذر مصنف دوبارہ اختصار
 لکھ لکھ حمد ثنا تعریفاں لائق شان خدائی
 بارہویں ماہ جمادی الثانی موسم پییز والا
 طول کرن دی نیت آہی لکھاں کر تفصیلاں
 جس کر کے مہر عنایت میری ختم کتاب کرائی
 فجری وقت سوار دہاڑی ہو یا ختم رسالہ
 قرآن حدیثوں کل فضائل شان اصحاب جمیلاں (23)

نماز کامل (ترجمہ):

نماز دا پنجابی وچ منظوم ترجمہ 27 رمضان 1341ھ نوں چھاپے چڑھیا۔ کتابچے دے مڈھ وچ
 حمد، نعت تے فیر ایس دے لکھن دا سبب انج بیان کر دے نیں:
 ایپر حمدوں نعتوں پیچھے عرض حسین گزارے
 مٹی باجھوں جیونکر دانہ اگدا نائیں سل تے
 جد تک سمجھے نائیں بندہ کی میں سنہ تھیں کہندا
 ہوئے عمل قبول نہ باجھ غلوص پیارے
 جد تک عجز نیاز نہ ہووے اثر نہ تھیدا دل تے
 تدوڑی دل وسدا بالکل غفلت اندر رہندا (24)
 ایس توں بعد نماز، ایمان دیاں صفتاں، اسلام دے ارکان تے کلیمیاں دا بڑے سوہنے ڈھنگ
 نال منظوم ترجمہ کیئا گیا اے۔

مناجات طلب اولاد المعروف وڈیاں مہراں والیاں ساتیاں (دعائیہ کلمات):
 مولوی محمد حسین دی ایس لکھت نے بہت شہرت پائی۔ ایہ 11 صفحیاں تے مشتمل کتابچہ اے جس
 وچ اللہ اگے گڑگڑا کے اولاد دی طلبی واس تے دعاواں منگیاں گئیاں نیں۔ مڈھ وچ لکھدے نیں:

وڈیاں مہراں والیا ساتیاں رب غریب نوازا
 اپنے فضل کرم تھیں کھولیں رحمت دا دروازہ
 رحمت دا دریا الہی ہر دم وگدا تیرا
 بے ہک قطرہ بخشیں مینوں کم ہو جاوے میرا (25)

اخیر تے لکھدے نیں:

کدی تاں پوری پاساڈی روندیاں عمر دھائی
 کر قبول جناب اپنی تھیں اس روندے دی زاری
 صدقہ پیر شاہ عیسیٰ صاحب صدقہ اجمل سائیں
 یارب سائیاں میں عاجز دیاں کریں قبول دعائیں (26)
 ایس نظم دی شہرت دا اندازہ ایتھوں لایا جاسکدا اے کہ ریڈیو تے ٹی وی تے اکثر اینہاں
 دے شعر دو بے شاعران دے نال نال نشر ہوندے نیں۔
 ایس توں اڈ مولوی محمد حسین دیاں گمشدہ کتاباں بارے گلزار آدم دے صفحہ 223 اُتے بابا جی
 دے نواسے سید عبداللطیف شاہ مرحوم دے پتر سید عثمان شاہ ہوراں نے لکھیا اے کہ:
 سیدنا مولوی محمد حسین احمد آبادی دیاں درج ذیل کتاباں دا کوئی قدیم نسخہ جے کسے
 کول محفوظ ہوے تے فراہم کر کے شکرے دا موقع دیو۔ مناسب ہدیہ پیش کیتا
 جائے گا۔

۱۔ شرح ترمذی	۲۔ شرح شمائل	۳۔ شرح فضائل
۴۔ شرح قصیدہ غوثیہ	۵۔ معجزات محمدی	۶۔ شرح قصیدہ مفریہ
۷۔ تفسیر سورۃ فاتحہ	۸۔ تفسیر سورۃ یسین	۹۔ کسب نامہ جگامال
۱۰۔ جہاں نما (اردو)	۱۱۔ قرابادین (پنجابی)	۱۲۔ اسرار الحاذقین
۱۳۔ علاج الاطفال	۱۴۔ شرح درود تاج	۱۵۔ حال امام ربانی
۱۶۔ حال امام کبریا	۱۷۔ خواب نامہ	۱۸۔ قصہ نونہالاں
۱۹۔ رسالہ جنین	۲۰۔ فیض عام	۲۱۔ تذکیر الناس (عربی)
۲۲۔ گلزار اسمعیل	۲۳۔ نماز کامل (27)	

مولانا محمد حسین دیاں کوئی ڈھائی تن درجن کتاباں نیں جیہناں وچوں کجھ ملیاں نیں تے کجھ
 ایثیاء دی سب توں وڈی پرائیویٹ لائبریری جھنڈی روج موجود نیں۔ لائبریری والے کیوں جے اونہاں
 کتاباں دی فوٹو کاپی دی اجازت نہیں دیندے ایسی لئی کیمرے دی اکھ نال اونہاں نوں محفوظ کر لیا گیا
 اے۔ (28)

مولوی محمد حسین احمد آبادی دی شاعری دا جائزہ:

مولوی محمد حسین حکمت دے نال شاعری وی کر دے تے دو جیاں دی اصلاح وی۔ اوہ اک عالم باعمل، دین شریعت دے جانو تے پابند سن۔ ایس چیز نے اوہناں نوں بھرواں اعتماد تے قادر الکلامی عطا کر دی۔ اوہناں دی شاعری نکتہ آفرینی، خیال اڈاری، خلوص دی نگہ، درد تے سوز پاروں سلاہن جوگ اے۔ وڈیاں وڈیاں حقیقتاں سادہ تے تھوڑے لفظاں راہین آلیکدے نیں۔ اوہناں دی شاعری وچ تشبیہاں، استعارے، حکمت تے دانائی دیاں گلاں دا بھرواں احساس ملدا اے۔ ایس دے نال نال اوہناں ہر شعری صنف وچ خیال تے جذبے دا من کچھواں اظہار کیتا اے تے کدھرے وی فن دے تقاضیاں توں مکھ نیں بھنویا۔

مکدی گل ایہ وے کہ اوہناں دا کلام پنجابی ادب دا انملا سرمایہ اے تے ساہنوں اوہناں تے بڑا فخر تے مان اے۔

References:

- * Assistant Professor, Emerson University, Multan
- 1- Maulvi Muhammad Hussain- Diwan-e-Hafiz (Jahaniyan: Maulvi Muhammad Hussain Memorial Foundation 2006) 21.
  - 2- گل بات ڈاکٹر سیدہ شہناز نسیم، زوجہ سید محمد عثمان شاہ ایڈووکیٹ صدر محمد حسین احمد آبادی فاؤنڈیشن جہانیاں ضلع خانیوال۔
  - 3- خاندانی شجرہ نسب، سید محمد عثمان شاہ مولوی محمد حسین احمد آبادی دے نواسے شاہ محمد عبد الطیف مرحوم دے پتر
  - 4- Maulvi Muhammad Hussain- Diwan-e-Hafiz, 21.
  - 5- As Above, 14.
  - 6- As Above, 21.
  - 7- گل بات ڈاکٹر سیدہ شہناز نسیم، زوجہ سید محمد عثمان شاہ ایڈووکیٹ
  - 8- Maulvi Muhammad Hussain- Diwan-e-Hafiz, 22.
  - 9- Mola Bakhsh Kushta- Punjabi Shairan da Tazkira (Lahore: Aziz Publisher, 1988)26.
  - 10- گل بات ڈاکٹر سیدہ شہناز نسیم، زوجہ سید محمد عثمان شاہ ایڈووکیٹ
  - 11- Maulvi Muhammad Hussain- Diwan-e-Hafiz, 26.
  - 12- As Above, 23.
  - 13- As Above, 24.
  - 14- گل بات ڈاکٹر سیدہ شہناز نسیم، زوجہ سید محمد عثمان شاہ ایڈووکیٹ

- 15- Maulvi Muhammad Hussain- Diwan-e-Hafiz, 115.
- 16- Maulvi Muhammad Hussain- Gulzar-e-Adam (Lahore: Saud Khader Posh Trust, 2009)164.
- 17- Maulvi Muhammad Hussain- Ahwal ul Akhrat (Lahore: Muhammadi Press, 1894)139.
- 18- گل بات ڈاکٹر سیدہ شہناز نسیم، زوجہ سید محمد عثمان شاہ ایڈووکیٹ۔
- 19- Maulvi Muhammad Hussain- Gulzar-e-Hussain (Lahore: Muhammadi Press, 1316AD) book cover.
- 20- Maulvi Muhammad Hussain- Gulzar-e-Hussain, 3.
- 21- Maulvi Muhammad Hussain- Mojzaat-e-Muhammadi almshoor bah Tohfa Hussain (Lahore: Mustafa Press) 32.
- 22- Maulvi Muhammad Hussain- Saif al Sanna Radd-e-Rwafiz (Lahore: Islamia System, 1966)2.
- 23- As Above, 96.
- 24- Maulvi Muhammad Hussain- Namaz Kamil (Lahore: Muhammadi Press, 1341ah)3.
- 25- Maulvi Muhammad Hussain- Minajat Talb Olad (Jahaniyan: Maulvi Muhammad Hussain Memorial Foundation, 2001)1.
- 26- As Above, 11.
- 27- Maulvi Muhammad Hussain- Diwan-e-Hafiz, 223.

28- گل بات ڈاکٹر سیدہ شہناز نسیم، زوجہ سید محمد عثمان شاہ ایڈووکیٹ

”ہومی کے۔ بھابھا“ دے مابعد نو آبادیاتی تصورات

Abstract:

Homi K. Bhabha (born 1949) is an Indian English scholar, literary and cultural critic and distinguished theorist of Postcolonial studies. Developing the work of psychoanalytic and post-structuralist philosophers, Bhabha has been considered a profoundly unique voice in the study of Colonial, Postcolonial, and Globalized cultures. The significant ideas and terms explored in his dissertations, such as Hybridity, Ambivalence, and Mimicry; are formative for Postcolonial theory. His work remains an important reference for anyone interested in the hybrid cultural perspectives associated with Colonialism and Globalization. In this article an introductory study of the concepts (Hybridity, Ambivalence, Mimicry) coined by Bhabha is presented.

Keywords: Homi K. Bhabha, Colonialism, Postcolonialism, Hybridity, Ambivalence, Mimicry, Third Space.

مابعد نو آبادیات، مابعد جدیدیت دی ذیلی تھیوری اے۔ ایہ تھیوری دنیا دے مختلف علاقیاں وچ وقوع پذیر ہون والی نو آبادیاتی صورت حال دا مطالعہ اوہناں سماجی تے ثقافتی رشتیاں دے سیاق وچ کردی اے جیہناں دی تشکیل نو آبادکار تے مقامی باشندیاں دے وچکار ہوندی اے۔ ڈاکٹر ناصر عباس نیئر دے بقول ”مابعد نو آبادیات اپنی ابتدائی اور عمومی صورت میں، یورپی نو آبادیات کے ثقافتی اثرات کا مطالعہ ہے۔ یہ اثرات تاریخ، معاشرت، ادب، فن، زبان اور ان سب کے مطالعات پر مرتب ہوئے۔“⁽¹⁾ سٹیفن سلیمن (Stephen Slemon) نے مابعد نو آبادیات دی تعریف اسراں کیتی اے:

“Definitions of the Post-Colonial, of course vary widely, but for me the concept proves most useful not when it is

used synonymously with a post-independence historical period in once colonized nations. But rather when it locates a specifically anti or post-colonial discursive purchase in culture, one which begins in the moment that colonial power inscribes itself on to the body and space of its others and which continues as an often occulted tradition into the modern theatre of neo-colonialist international relations”.⁽²⁾

”مابعد نوآبادیاتی مطالعہ، ثقافتی مطالعہ اے۔ ایہ ایک نظریے دی حد تک ای اہم نہیں بلکہ سابق نوآبادیاتی مملکاں تے موجودہ جدید نوآبادیاتی مملکاں دے ادب نوں مقامی شناخت دے اعتبار نال سمجھن لئی اک اہم تنقیدی تھیوری اے“⁽³⁾ 1978ء وچ ایڈورڈ سعید دی کتاب ”شرق شناسی“ (Orientalism) دی اشاعت توں بعد نوآبادیاتی بحثاں دی شروعات ہوئی جیہناں وچ مابعد نوآبادیات دی حدود تے دائرہ کار دے تعین لئی مختلف نقطہ ہائے نظر سامنے آئے۔ مابعد نوآبادیات دا دائرہ کار صرف نوآبادیاتی نظام دے خاتمے توں بعد ای شروع نہیں ہوندا، بلکہ بل اشرافت (Bill Ashcroft) دے مطابق مابعد نوآبادیات، نوآبادیاتی نظام دی شروعات توں لے کے آج تک دیاں سبھی استعمار زدہ ثقافتاں دا مطالعہ کردی اے۔ ایس دی شروعات او سے لھے ہو چکی سی جدوں پہلا نوآبادیاتی ربط قائم ہو یا سی:

“Post-Colonialism, rather, begins from the very first moment of colonial contact. It is the discourse of oppositionality which colonialism brings into being”.⁽⁴⁾

مابعد نوآبادیات دی شروعات نوآبادیاتی تسلط دے دوران تے بعد ازاں اس دے خلاف مزاحمت دے رویاں تے طریقیاں توں ہوندی اے۔ مابعد نوآبادیاتی رجحان کسے نہ کسے صورت وچ او سے تے شروع ہو یا جدوں محکوم باشندیاں نے نوآبادکاراں دے خلاف مزاحمت شروع کیتی۔ ایہ رجحان تاریخی، سیاسی، تہذیبی تے ادبی سطح اُتے تقریباً نال نال ای شروع ہو یا تے اوہ سارے ملک جیہناں دا شمار تیسری دنیا (Third World) وچ ہوندا اے، ایس دی ذیل وچ آندے نیں۔ مابعد نوآبادیات دا بنیادی مقصد صرف تہذیبی تے سیاسی سطح اُتے نوآبادیاتی نظام نوں الٹ دینا تے اس دی تھاوےں مقامی تے ذیلی تہذیبیاں دا احیا نہیں بلکہ اپنے ماضی دی شاندار قدراں دی بازیافت وی اس دے مقاصد دا حصہ اے۔ نوآبادیات، اصل وچ اجارہ داری، ظلم، جبر، استحصال داناں اے تے مابعد نوآبادیاتی مطالعے وچ نوآبادکار دے اجارے، ظلم، جبر تے استحصال دیاں پیدا کردہ تدبیراں تے اوہناں

وجہوں پیدا کردہ نتیجیاں دا پردہ چاک کیتا جاندا اے۔

ویہویں صدی دے دوجے ادھ وج مختلف دانشوراں نے استعمار کاراں طرفوں کیتے گئے انسانی اتصال دیاں صورتاں نوں اپنے اپنے فکری زاویے راہیں بے نقاب کرن دیاں کوششاں کیتیاں۔ ایہناں دانشوراں وج اک نال ”ہومی کے۔ بھابھا“ (Bhabha, Homi K) دا اے۔ ہومی بھابھا دا جنم یکم نومبر 1949ء نوں بھارت دے شہر ممبئی وج ہويا۔ اعلیٰ تعلیم برطانیہ وج حاصل کیتی تے یورپ دیاں مختلف یونیورسٹیاں وج تعلیم تے تعلم نال وابستہ رہے۔ مابعد نوآبادیاتی مطالعات دے حوالیوں اوہناں دا نال خاص اہمیت دا حامل اے۔ ہومی بھابھانے اپنے مطالعات وج آن گنت اصطلاحات تے تصورات نوں تشکیل دتا جسراں کہ نقل (Mimicry)، مخلوطیت (Hybridity)، دو جذبیت (Ambivalence) تے مقام ادغام (Third Space) وغیرہ۔ ہومی بھابھانے نوآبادکاراں تے اوہناں دی طاقت دے خلاف نوآبادیاتی باشندیاں دی مزاحمت دے سیاق وج ایہناں اصطلاحاں نوں ورتیا اے۔ ہومی بھابھا اک Theorist دے طور تے تسلیم کیتے جاندا اے۔ اوہناں نے تھیوری دی سیاسی معنویت نوں نہ صرف قبولیا بلکہ ایس دی سیاسی توجیہات پیش کرن دے نال ایہنوں ادب نال وی جوڑیا اے۔ بھابھانے تھیوری دے مخالفان دے وچاراں نوں نہ صرف تنقیدی نقطہ نگاہ نال ویکھیا بلکہ اوہناں نوں رد وی کیتا۔ ایس تناظر وج بھابھاساختیات دے اہم نظریہ دان بن کے سامنے آئے تے نوآبادیاتی مسائل دی تفہیم تے تشریح وج ایہنوں بڑی اچھتتا دتی۔ رامن سیلڈن تے پیٹر وڈون (Raman Selden and Peter Widdowson) دے بقول:

”برطانوی تناظر میں دیکھا جائے تو ہومی بھابھا کا طریقہ کار سامنے آتا ہے۔ وہ اپنے تجزیوں میں خاص طور پر ساختیاتی حربے بروئے کار لاتا ہے۔ مثال کے طور پر فوکو، دریدا اور جدید تحلیل نفسی کا طریقہ کار استعمال کرتے ہوئے اس نے استعماری ممالک کے طے شدہ ایجنڈوں پر تیسری دنیا کے ردعمل کے اثرات کا تجزیہ بھی کیا ہے۔ اس کے مضامین کا مجموعہ ”Nation and Narration“ 1990 میں شائع ہوا۔ اس کتاب میں اس نے معروف تنقیدی معیارات اور عظیم ناولوں میں قومی شناخت کی تعمیر، تجدید اور تخریب کے عمل کا مطالعہ کیا ہے۔ اس مطالعے کے دوران میں اس نے نئی اور پرانی عالمی طاقتوں یعنی برطانیہ، فرانس اور امریکا کو بھی پیش نظر رکھا ہے اور دوسری طرف لاطینی امریکا، افریقہ اور ایشیا کو بھی اور اس طرح رنگ، نسل، جنس اور معاشی تفاوت کے ان پہلوؤں کو واضح کیا ہے جو اس بے

ترتیب اور پیچیدہ صورت حال کو تشکیل دیتے ہیں۔⁽⁵⁾

ہومی بھابھانے متقدمین تے معاصرین دے کم نون نويس بہت وچ آگے ودھایاتے مابعد نوآبادیات وچ فکر انگیز تصورات متعارف کروائے۔ اوہناں نے ثقافتی مطالعات نون مابعد نوآبادیاتی تناظر وچ نویاں جہتیاں عطا کیتیاں۔ وہاب اشرفی دے بقول:

”بھابھاکے سلسلے میں مزید یہ بات کہی جاسکتی ہے کہ اس نے دریدہ کے رد تکمیل کے نظریے کو اپناتے ہوئے عمیق صورت پیدا کی اور اس میں نوآبادیاتی متون کے تجزیے میں دور رس نتائج اخذ کیے۔ اس کا ایک مشہور مضمون ”The Commitment of Theory“ 1989ء میں شائع ہوا۔ اس میں Hybrid ثقافتی تشکیلات وضع کرنے کی کوشش کی گئی ہے اور نئی تھیوری کی عظمت کو نشان زد کیا گیا ہے۔“⁽⁶⁾

مابعد نوآبادیاتی فکر وچ ”مخلوطیت“ (Hybridity) دا تصور ہومی بھابھانے متعارف کروایا اے۔ ایہ اصطلاح بنیادی طور تے حیاتیات (Biology) نال تعلق رکھدی اے جس وچ دو مختلف قسماں دیاں پودیاں یا جانوراں دے چیز ملا کے نويس جینیاتی ساخت تیار کیتی جاندی اے۔ ثقافتی مطالعات وچ مابعد نوآبادیاتی تھیوری دے حوالے نال ایہ اصطلاح بہت اہمیت رکھدی اے۔ اُردو وچ کجھ سوجھو اناں ”Hybridity“ واسطے دوغلیت یا دوغلاپن جیہہیاں اصطلاحاں وی استعمال کیتیاں نیں۔ تاہم، ”Cultural Hybridity“ واسطے ”مخلوطیت“ یا ”ثقافتی مخلوطیت“ زیادہ بامعنی جا پدی اے۔ بھابھانے ایہ اصطلاح اپنی کتاب ”The Location of Culture 1994“ وچ بیان کیتی اے۔ بھابھادے مطابق ثقافتاں جمود دا شکار نہیں ہوندیاں، ایہناں وچ تبدیلی رونما ہوندی رہندی اے۔ ثقافتاں نہ صرف اک دوسرے توں متاثر ہوندیاں نیں بلکہ اک دوسرے توں متاثر کردیاں وی نیں۔ بھابھاد ثقافتی مخلوطیت دا نظریہ ثقافتی لزومیت نون رد کر کے نوآبادکار دی تہذیبی برتری نون تنقید دا نشانہ بناند اے۔

نوآبادکار جدوں وی کسے نکل نون اپنی نوآبادی (Colony) بناند اے تے او تھے اپنی ثقافت وی مسلط کرن دی کوشش کردا اے۔ مسلط کیتی گئی نوآبادیاتی ثقافت پاروں مقامی باشندے دی شناخت آہستہ آہستہ مسخ ہون لگدی اے۔ مسلط کرن تے قبول کرن دا رجحان دوواں پاسے ہوندا اے۔ کجھ تے نوآبادکار اپنی ثقافت مسلط کردا اے تے کجھ مقامی باشندے خود نوآبادکار دی ثقافت نون قبول کردا اے۔ قبول کرن دا کارن ایہ اے کہ نوآبادیاتی ثقافت نون اعلیٰ تے ماڈل دے طور تے پیش کیتا جاندا اے۔ اوہنوں ہر حوالیوں برتر ثابت کیتا جاندا اے، جیہنوں مقامی باشندے تسلیم کردیاں ہونیاں اپناں دی کوشش کردا اے۔ صرف مقامی باشندے ای نوآبادیاتی ثقافت توں مرعوب نہیں ہوندا بلکہ نوآبادکار وی مقامی ثقافت

توں متاثر ہوندا اے۔ لیکن، نوآبادکار مقامی ثقافت نوں ایس طرح نہیں اپنندا جس طرح مقامی باشندہ نوآبادیاتی ثقافت نوں اپنندا اے۔ مقامی باشندہ اپنی ثقافت مکمل طور تے چھوڑ سکدا اے تے نہ ای نوآبادیاتی ثقافت مکمل طور تے اپنا سکدا اے۔ مقامی باشندے نوں اپنی زندگی وچ دو ثقافتاں نال نبرد آزمائی کرنی پیندی اے۔ دو ثقافتاں دی مخلوطیت داسامنا مقامی باشندے نوں شعوری یا لاشعوری طور تے کرنا پیندا اے۔ دو ثقافتاں دی ایسے تخلیط نوں بھابھانے ”Hybridity“ کا نال دتا اے۔⁽⁷⁾

مابعد نوآبادیاتی مطالعات وچ مخلوطیت سب توں زیادہ زیر بحث رہن والی اصطلاح اے جیہدے توں نوآبادیاتی دور وچ پیدا ہون والی ”مخلوط ثقافتی صورت“ (Transcultural Form) مراد لئی جاندی اے۔ مخلوطیت لسانی، ثقافتی، سیاسی تے نسلی؛ مختلف صورتاں وچ عمل فرما ہوندی اے۔ مخلوطیت دے حوالیوں نوآبادیاتی ہندوستان دی مثال ساڈے سامنے اے۔ لارڈ میکالے (Lord Macaulay) دی تعلیمی پالیسی مخلوط شناخت رکھن والی نسل تیار کرن دی غرض نال تشکیل دتی گئی سی۔ ایس تعلیمی پالیسی دا مقصد شعوری طور تے ہندوستانیوں دی انتہی جزئیت تیار کرنا سی جیہڑی نسلی اعتبار نال ہندوستانیوں جب کہ مزاج تے سوچن دے زاویے یورپی رکھدی ہووے۔ سید بشیر بخاری دے مطابق ”1835ء میں انگریزی کو ذریعہ تعلیم بنا دیا گیا اس میں کوئی شک نہیں کہ انگریزی نظام تعلیم ایک نئی ہندوستانی اشرافیہ پیدا کرنے کی غرض سے رائج کیا گیا جو باہر سے ہندوستانی، مگر اندر سے انگریز ہو۔“⁽⁸⁾ ہندوستانی اشرافیہ دی مخلوط شخصیت نوآبادکاراں دی ضرورت سی۔ ڈاکٹر ناصر عباس نیئر ایس نوآبادیاتی ضرورت دے پس پردہ مقاصد بارے لکھدے نیں:

”باہر سے ہندوستانی ہونے کی وجہ سے، وہ انگریز حکم رانوں کے یہاں برابری کا رتبہ نہ پاسکے اور اندر سے اینگلو ہونے کے سبب وہ ہندوستانیوں میں خود کو اجنبی محسوس کرے، نیز اس کی منقسم شخصیت کا داخلی رخ خود اپنے ہم نسلوں، اپنی روایت اور اپنے ماضی سے منقطع ہی محسوس نہ کرے، اس سے حقارت کا رویہ بھی اختیار کرے۔ اپنے ماضی سے انقطاع کے بعد پیدا ہونے والے خلائق بدیسی علوم، اقدار اور طرز فکر سے پر کرے۔“⁽⁹⁾

ایہ مخلوط ثقافت دی حامل نسل تہذیب و ثقافت، زبان، ادب تے علم؛ ہر زاویوں دو شناختاں وچ تقسیم ہوئی نظر آندی اے۔ جیہڑی نہ تے مکمل طور تے بدیسی اے تے نہ ای کامل دیسی شناخت رکھدی اے۔ لسانی حوالیوں گوہ کرے تہاں مقامی زباناں وچ انگریزی زبان دی تخلیط ساڈے سامنے اے۔ اسے طرح پتلون دے نال گرنا، لباس دی مخلوط (Hybrid) صورت اے۔

نوآبادیاتی نظام دی بنیاد دا انحصار امتیازات تے تضادات اُتے اے۔ حاکم تے محکوم، آفاتے غلام، مہذب تے وحشی، جدت تے روایت جیسے امتیازات وچ پہلے نون دُوبے تے غلبہ حاصل اے۔ یعنی ہر دو صورتاں وچ اک غالب اے تے دُوجا مغلوب۔ ایہ امتیازات تے تضادات نوآباد کار تے مقامی باشندے دی شخصیت وچ وی موجود ہوندے نیں جیہڑے ہمیشہ لئی شخصیت دا حصہ بن کے آگیاں نسلاں تک سرایت کر جاندے نیں۔ نوآبادیاتی صورتِ حال مقامی باشندے دی نفسیات اُتے بھراواں اثر کردی اے۔ ہومی بھابھا دے مابعد نوآبادیاتی مطالعات وچ ”دو جذبیت“ (Ambivalence) دی اصطلاح کلیدی حیثیت رکھدی اے۔ ڈاکٹر ناصر عباس نیئر نے اس دا ترجمہ ”دو جذبیت“، فرخ ندیم نے ”دو گوئیٹ“ تے ڈاکٹر محمد اشرف کمال نے ”ابہام“ لکھیا اے۔⁽¹⁰⁾ رابرٹ ینگ دو جذبیت (Ambivalence) بارے لکھدے نیں:

“A term first developed in psychoanalysis to describe a continual fluctuation between wanting one thing and wanting its opposite. It also refers to a simultaneous attraction toward and repulsion from an object, person or action”.⁽¹¹⁾

نوآبادیاتی تے مابعد نوآبادیاتی؛ دوواں زمانیاں دے ادب وچ استعماری ثقافت بارے رد و قبول دے دو متضاد جذبیاں دا مقامی باشندے وچ موجود ہونا ”دو جذبیت“ کہلاندا اے۔ متضاد جذبے اسراں کہ مقامی باشندے نوآبادیاتی ثقافت دے کجھ اجزا قبول کر لیندا اے تے کجھناں نوں رد کردا اے۔ دُوجی صورت وچ اک ای شے بارے پسندیدگی تے ناپسندیدگی دے جذبے ہوندے نیں۔ مقامی باشندے دی ایس نفسیاتی کشمکش نوں ”دو جذبیت“ کہندے نیں۔ ہومی بھابھا دا خیال اے کہ نقل (Mimicry) دا کلامیہ دو جذبیت دے ارد گرد مرتب ہوندا اے جس دے نتیجے وچ مقامی باشندے دی شخصیت دوہری یا منقسم ہو جاندی اے۔ برصغیر دے نوآبادیاتی سیاق وچ ایہ دو جذبی رجحان اوہناں مقامی باشندیاں وچ مشاہدہ کیتا جا سکدا اے جیہڑے نوآباد کاراں دے متعلق مختلف قسم دے بیانیے رکھدے نیں۔ دُوجیاں لفظاں وچ دو جذبیت، کشش تے گریز دی اُس پیچیدہ تخلیط دا ناں اے جیہڑی استعمار کار تے استعمار زدہ دے باہمی تعلق دی خاصیت ہوندی اے۔

نقل (Mimicry) دے مڈھلے نقوش فرانسزین دے مطالعات وچ ویکھے جا سکدے نیں۔ البتہ مابعد نوآبادیاتی مطالعات وچ ہومی بھابھا نے ”نقل“ نوں باقاعدہ اک اصطلاح دے طور تے متعارف کروایا اے۔ فرانسزین دے مطابق مقامی باشندے نوآباد کار نوں رشک دی نگاہ نال ویکھدے اے تے

فیر ایہی رشک تے پندیدگی مقامی باشندے نوں نو آبادکار دی نقل (Mimicry) تک لے جاندی اے۔ مقامی باشندہ، نو آبادکار دی ثقافت توں مرعوب ہو کے اوہنوں نہ صرف اپنان دی کوشش کردا اے بلکہ ایس تے فخر محسوس کردا اے۔ مقامی باشندے دا خیال ہوندا اے کہ اوہ نو آبادکار دی نقل کرن نال اس دے برابر ہو جائے گا لیکن نو آبادیاتی عہد وچ اسراں نہیں ہوندا۔ نو آبادکار، مقامی باشندے کو لوں اک خاص حد تک فاصلہ رکھدا اے۔ اک پاسے تے نو آبادکار، مقامی باشندیاں نوں مہذب بنان لئی تے اوہناں دی اصلاح لئی عیسائیت دی تعلیم دیندے نیں، جب کہ دوسرے پاسے روشن خیالی تے آزادی دی منتقلی دے خدشے نوں نظر وچ رکھدیاں ہونیاں گریز دارویہ وی اختیار کردے نیں۔ نو آبادکار نوں ایہہ نمائندیاں دی ضرورت رہندی اے جیہڑے صرف رنگ تے نسل دے لحاظ نال مقامی ہون لیکن شخصیت یا عاداتاں تے صفتاں دے لحاظ نال نو آبادکار نال مشابہت رکھدے ہون۔ یعنی اندروں گورے تے باہروں کالے۔ ایہہ باشندے نو آبادکار دی نقل تاں ہوسکدے نیں لیکن ہو بہ ہو اوہناں جیہہ نہیں ہوسکدے تے نہ ای اس طاقت دے حامل ہوسکدے نیں جو نو آبادکار نوں حاصل ہوندا اے۔ نو آبادکار دی نقل مقامی باشندے نوں اپنی ثقافت تے شناخت کو لوں دور کر دیندی اے۔ اوہ اپنی زبان، ثقافت تے قدراں نوں کم تر سمجھن لگ پیندا اے۔ اچھی صورت حال وچ ہومی بھانجھ نقل (Mimicry) وچ دو جذبیت (Ambivalence) دا مشاہدہ کرتے نیں کہ اک پاسے تاں نقل (Mimicry) نو آبادکار واسطے مثبت تے مددگار اے جب کہ دوسرے پاسے اس دے برعکس نو آبادیاتی کلامیے لئی چیلنج وی بن جاندی اے، کیوں کہ نقل وچ یورپی آزاد خیالی تے رائے دی آزادی دی گنجائش ہر ویلے موجود رہندی اے۔ مقامی باشندے صرف نو آبادکار دے کردار تے عمل دی نقل نہیں کردے بلکہ نو آبادکار نوں حاصل آزادی، طاقت تے حیثیت دی خواہش وی رکھدے نیں۔ بقول ہومی بھانجھ:

“Colonial mimicry is the desire for a reformed recognizable "other", as a subject of difference that is almost the same but not quite. Which is to say that the discourse of mimicry is constructed around ambivalence in order to be effective, mimicry must continually produce its slippage, its excess, its difference”.⁽¹²⁾

نو آبادیاتی کلامیے دا مقصد مقامی باشندیاں نوں نو آبادکار دی مشابہت عطا کرنا اے تاں جے اس دے مفادات تے مقاصد نوں فروغ حاصل ہووے تے مقامی باشندیاں دے ذریعے نو آبادکار دی ترجمانی ہو سکے۔ لیکن ہومی بھانجھ دا خیال اے کہ اچھی کامل نقل (Mimicry) ممکن نہیں کیوں کہ

اسراں نو آبادکار دی طاقت تے غلبہ کمزور ہوندا اے۔ ہومی بھابھا دے مطابق نوآبادیات دے مادی اثرات تے اس دے اخلاقی تے علمی برتری دے کلامیے وچ واضح فرق اے۔ نقل (Mimicry) نوآبادیاتی صورت حال وچ اک خلا نون جنم دین دے نال نال نوآبادیاتی کلامیے دی جزوی موجودگی نون وی ممکن بناندی اے۔ نقل (Mimicry) دے نوآبادیاتی ہندوستان وچ ابتدائی نقوش لارڈ میکالے دے بہنوئی چارلس ٹریویلین (Charles Trevelyan) دی کتاب ”On the Education of the People of India“ وچ ویکھے جاسکدے نیں، جیہڑی 1838ء وچ تصنیف ہوئی۔ ٹریویلین لکھدا اے ”ہندوستانی نوجوان ہم سے ہمارے ادب کے ذریعے مانوس ہونے کے بعد ہمیں غیر ملکی سمجھنا ترک کر دیتے ہیں۔ وہ ہماری ہی طرح ہمارے عظیم لوگوں کا ذکر کرتے ہیں۔ وہ یکساں طریقے سے تعلیم حاصل کرنے، یکساں باتوں میں دل چسپی لینے، یکساں مشاغل میں ہمارے ساتھ مصروف ہونے کے بعد ہندوؤں [ہندوستانیوں] سے زیادہ انگریز بن جاتے ہیں۔“ (13)

مخلوطیت (Hybridity) تے نقل (Mimicry) اک دوجے دے متوازی مصروف عمل رہندے نیں۔ نوآبادیاتی تنظیم توں بعد مقامی باشندے دو گروہاں؛ معاون کار (Herodians) تے مزاحمت کار (Zealots) وچ منقسم ہو جانداں نیں۔ معاون کار، نوآبادکار کولوں مغلوب ہو کے تعاون کرن تے آمادہ ہو جانداں نیں جب کہ مزاحمت کار اک حد تک تصادم دی روش اُتے چلداں نیں۔ سہولت کار یا معاون کار دا تعاون نوآبادکار تے مقامی باشندیاں دے وچکار فاصلے کم کر کے اوہناں نون اک دوجے دے نیڑے لے آندا اے۔ مقامی معاون کار اپنے نونیں سماجی کردار نون سمجھن لگ پیندا اے۔ اسراں مقامی معاشرے دے ادارے تے افراد وی اپنیاں تریجاں نوآبادکار دی خواہش اُتے بدلن لگ پینداں نیں۔ تبدیلی دا ایہ عمل نقل (Mimicry) توں شروع ہوندا اے تے مخلوطیت (Hybridity) تک جاری رہندا اے۔ ایس دوران جس نونیں ثقافت (مخلوط) دی تشکیل ہو رہی ہوندی اے اس وچ تریجاں دا تعین نوآبادکار دے مقاصد تے مفادات دے تحت ہوندا اے تے ساریاں سماجی تبدیلیاں نوآبادکار دے اختیار وچ چلیاں جاندیاں نیں، جس وچ نوآبادیاتی ثقافت دی برتری دا احساس لازمی طور تے موجود رہندا اے جیہڑا مقامی باشندیاں دی ثقافت نون ہر حوالیوں اپنی ثقافت توں کم تر سمجھدا اے۔ جسراں کہ پہلے بیان ہو چکیا اے، نوآبادیاتی کلامیے دا مقصد مقامی باشندیاں نون نوآبادکار دی مشابہت عطا کرنا اے، لیکن نوآبادکار ایہ وی چاہندا اے کہ ایہ مشابہت اک خاص حد تک منتقل ہووے۔ نوآبادیاتی ہندوستان دا جائزہ لین توں بعد نوآبادکاراں تے مقامی باشندیاں دے درمیان مخصوص ثقافتی فاصلہ یا تفریق نظر آندی اے۔ انگریزاں دے برتری دے احساس نے اوہناں نون ہندوستانیوں کولوں اک مخصوص

فاصلے تے رکھیا۔ ایس تقسیم دے حوالیوں ڈاکٹر ناصر عباس نیئر لکھدے نیں:

”نوآبادکار محض اس تقسیم کے ذریعے اپنے اختیارات کا مظاہرہ ہی نہیں کرتا، اس تقسیم کے نتیجے میں اپنے اختیار کو بڑھاتا بھی ہے۔ یہ تقسیم طبعی اور ذہنی، بہ یک وقت ہوتی ہے۔ نوآبادکار اپنی اقامت کا ہوں، چھاؤنیوں، دفاتر کو مقامی باشندوں سے الگ رکھتا ہے اور مقامیوں کو ان کے قریب پھینکنے کی سختی سے ممانعت ہوتی ہے۔“ (14)

ابتدائی ذکر جوگ گل ایہ اے کہ نوآبادکار اپنا طرز زندگی نوآبادیاتی معاشرے وچ کھلا رتے ضرور دیندے نیں لیکن تمام تر بالادستی دے باوجود اوہناں دی ثقافت دیاں جڑاں زمین وچ نہیں ہوندیاں، جس وجہوں خالص ترقی و حصول ممکن نہیں رہندا۔ اسرائیل مخلوط ثقافت (Hybrid Culture) نمونہ ہون لگ پیندی اے جیہنوں توانائی تے مقامی زمین کولوں حاصل ہوندی اے لیکن اس دی اصلیت تے شناخت دی واضح شکل گواچ جاندی اے۔

ہومی بھابھا ثقافتی مخلوطیت دے باعث پیدا ہون والی صورت حال نوں ”مقام ادغام“ (Third Space) داناں دیندے نیں۔ یعنی مخلوطیت توں بعد مقامی باشندے دی یا اس دی ثقافت دی جھہڑی نوں صورت سامنے آندی اے اوہ اک تہی صورت اے۔ اگر ہندوستانی سیاق وچ ویکھیے تاں مقامی باشندہ نہ مکمل ہندوستانی رہیا تے نہ ای مکمل یورپی یا انگریز بن سکیا۔ ایس دوران دوواں خصوصیات نے یکجا ہو کے اک تہی صورت پیدا کیتی اے جس نوں ہومی بھابھا نے ”Third Space“ ”نال موسوم کیتا اے:

“In short, this is the space of ‘hybridity’ itself, the space in which cultural meanings and identities always contain the traces of other meanings and identities. Therefore, Bhabha argues, claims to inherent originality or purity of cultures are untenable, even before we resort to empirical historical instances that demonstrate their hybridity.” (15)

ہومی بھابھا مخلوطیت (Hybridity)، دو جذبیت (Ambivalence) تے نقل (Mimicry) جیسے تصورات جیسے ادبی متون دی قرأت نوں قدرے آسان بنا دیندے نیں جیہناں وچ متکلم دا بیانیہ نوآبادیاتی دباؤ پاروں منقسم شعور دا حامل ہوندا اے۔ ہومی بھابھا دے ذکر کیتے گئے تصورات فرانسین تے ایڈورڈ سعید دے مابعد نوآبادیاتی نظریات دی مزید تفہیم دا باعث بندے نیں، جس پاروں نوآبادیاتی مطالعات وچ لیہناں دی اہمیت مزید ودھ جاندی اے۔

Reference:

- * Department of Pakistani Languages, Allama Iqbal Open University, Islamabad.
1. Nasir Abbas Nayyar, Dr.- Saqafi Shanakht aur Istaimari Ijaradari (Lahore: Sang-e-Meel Publications, 2014)19.
  2. Stephen Slemon- “Modernism's Last Post” in “Past the Last Post: Theorizing Post-Colonialism and Post-Modernism” (Edited by Ian Adam and Helen Tiffin), (Calgary Canada: University of Calgary Press, 1990)3.
  3. Suhail, Muhammad Aamir- Nau Abadiyaat o Ma'baad Nau Abadiyaat: Nazria, Tarikh, Itlaq (Lahore: Aqs Publication, 2019)11.
  4. Bill Ashcroft, Griffith, Tiffin (Editors), The Post-Colonial Studies Reader, (London: Routledge, 1995)117.
  5. Raman Selden, Peter Widdowson, Ma'baad Nau Abadiyaati: Aik Taaruf (Translated by Sayyed Imtiaz Ahmed), in Ma'baad Jadidiyat: Nazri Mabahis (Edited by Dr. Nasir Abbas Nayyar), (Lahore: Sang-e-Meel Publications, 2018)196.
  6. Wahab Ashrafi, Ma'baad Jadidiyat: Muzmirat-o-Mumkinat (Ilah Abad: Kitab Mahal, 2002)128.
  7. Suhail, Muhammad Aamir- Nau Abadiyaat-o-Ma'baad Nau Abadiyaat: Nazriya, Tarikh, Itlaq, 42.
  8. Sayyed Shabbir Bukhari- Macaulay aur Barr-e-Saghir ka Nizam-e-Taleem (Yaddasht, Hawashi, Taaliqaat), (Lahore: Aaina-e-Adab, 1986)65.
  9. Nasir Abbas Nayyar, Dr.- Saqafi Shanakht aur Istaimari Ijaradari, 15.
  10. Nau Abadiyaat-o-Ma'baad Nau Abadiyaat: Nazriya, Tarikh, Itlaq, 543.
  11. Robert Young, Colonial Desire: Hybridity in Theory, Culture, and Race, (London, Routledge, 1995)161.
  12. Bhabha, Homi K- The Location of Culture (New York: Routledge, 2004)122
  13. Saqafi Shanakht aur Istaimari Ijaradari, P:16
  14. Nasir Abbas Nayyar, Dr.- Lisaniyaat aur Tanqeed, Islamabad: Poorab Akadmi, 2009, 24.
  15. Bill Ashcroft, Gareth Griffith & Helen Tiffin (Editors), Post-Colonial Studies (The Key Concepts) (New York: Routledge, 2nd Edition, 2007) 53,54.

* انیلا سرور

** پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

جان وادی کشمیر بھلیا، جنت جگ جہان

Abstract:

Every human being has got a colloquial language. Language is the main source of communication human being needed innovation to communicate, Punjabi language is a unique and precious language. This language is one of the oldest language in the world. Sufi, poets and writers in every period made Punjabi language the medium of expression of wishes. Punjabi literature has been created in poetry and prose about Kashmir freedom movement. Valley of Kashmir which is called Jannat. It is one of the most beautiful valley in world. The tradition of the state of Kashmir is so old. The valley of Kashmir is geographically called the heart of Asia. This region is located in the middle of Asia. Kashmir was ruled by Hindu kings for four thousand years.

Keywords: *Colloquial, Communication Human Being, Innovation, Language, Punjabi, Valley of Kashmir.*

پنجابی ادب شاعری وچ ہوئے یاں نثر وچ لیہدے وچ تحریک آزادی کشمیر بارے ادب تخلیق کیتا گیا۔ کشمیر دی وادی جس نوں جنت نظیر وی متھیا جاندا اے دنیا دیاں حسین ترین وادیاں وچ شمار ہوندی اے۔ رنگ برنگے پھلاں تے پھلاں دے رنگاں تے مہکاں نے وادی داسن تے جمال ودھا دتا اے۔ ایہ دھرتی علم، فضل، ادب تے ثقافت دی دولت نال وی مالا مال اے۔ ایس مردم خیز وادی وچوں ویلے دے نال نال عظیم دانشور شاعر تے ادیب جنم لیندے رہے کشمیر وادیاں دے دلاں، ذہناں تے روحاں نوں علم دی واٹنا نال روشن کردے رہے ادب وچ جتھے مٹی دی خستہ تے رنگ رچے نیں او تھے ای پنجابی شاعر ایں خطے بارے شاعری کر کے ایس دے حن جمال تے کشمیر دی وادی اتے

ہوں والے ظلم تمام نوں شاعری راہیں بیان کر کے منظر عام تے لیاون دی کوشش کیتی۔ جیہدی عکاسی الطاف قریشی نے اچ کیتی:

بُرج منارے ڈھیندے ویکھو
پانی دھرتی سہندے ویکھو
سر پٹھیا تقدیر دا ویکھو
بوہا بند کشمیر دا ویکھو (1)

آزادی دی تحریک وچ جتھے ان گنت لوکاں حصہ لیا او تھے پنجابی شاعراں ادیبیاں تے لکھاریاں اکھراں راہیں اپنے جوش تے جذبے نوں اظہار دا ذریعہ بنایا۔ پنجابی شاعراں شاعری راہیں نہ صرف وادی کشمیر دے سوہنے تے من موہنے جھلکارے دکھائے سکوں اوہناں دے سماجی، سیاسی، معاشی، تاریخی، معاشرتی، مذہبی، اقتصادی مسلیاں نوں شاعری راہیں منظر عام تے لیاون دی کوشش کیتی۔ کشمیر دی تحریک دے حوالے نال فقیر محمد فقیر، استاد چراغ دین تے عشق لہر ہوراں دے نال ذکر دے قابل نیں جیہناں پنجاب و اسیاں اندر آزادی دی جوت جگائی:

ج: جان وادی کشمیر بھلیا جنت جگ جہان اکھوا ٹریا
جس دا روپ انوپ بہار گلشن زتبہ حور قصور روما ٹریا
ہراک انسان نوں طلب چاہت حاصل کرن دا شوق دکھا ٹریا
محمد اسماعیل اس وادی دا نور انوار سارا جگ جہان بلا ٹریا (2)

کشمیر دی تاریخ دامدھلا دور ”ناگ دور“ اے جہدے وچ ناگ دیونادی پوجا ہوندی سی ناگ دا پھن اوہناں دا قومی نشان سی۔ ناگ دی پوجا کرن والے ”ناگی“ اکھواندے سن تے سرتے پگڑی دا پلا اڑس کے ”ناگ دا پھن“ بناندے سن۔ اوہناں ناگیاں کئی ناگر آباد کیتے جیہڑے اچ کل بنگر اکھواندے نیں۔ کشمیر دی ناگ تہذیب توں بدھ مت دور تیکر کئی ”آثار الصنادید“ پتنگرے جیہڑے گندھارا آرٹ دے نال توں اچ وی پشاور توں لداخ تک موجود نیں۔ ایہدی تفصیل رام چندر کاک نے ”Ancient Monuments of Kashmir“ وچ دتی اے۔ بدھ مت کشمیر دا دو جا وڈا دور اے ایس دور وچ کشمیر علم تے فن وچ کمال تے سی۔ راجا کنٹک دے دور دی ”شارد اپوئی ورٹی“ بدھ مت دور دی سب توں وڈی یونیورسٹی سی۔ بدھ مت دے پیروکار کشمیر نوں مقدس دیس من دے سن۔ ایہ دور راجا رچن دے قبول اسلام تے مکا۔ کشمیر وچ شہ میری دا زمانہ 1339 ء توں 1554 ء تک دا اے۔ اوس دور

وچ سلطان شہاب الدین، سلطان سکندر تے سلطان زین العابدین بڈ شاہ ورگے نامی حکمران ہو گزرے
 نیں۔ اوس دور وچ شاہ ہمدان اپنے ست سومریاں نال کشمیر آئے تے کشمیر وچ اسلامی رتھل اساری۔
 اوہناں نال آئے ست سومریاں نے کشمیر وچ نہ صرف اسلامی تہذیب سکول چدرال انناں، کڈھائیاں،
 تصویر کشی تے چوب کاری نوں اچاریا۔ (1555ء۔ 1586ء) وچ سلطان یوسف شاہ نے ملکہ جہ خاتون
 دی عشقیہ شاعری نوں نوویں رتھل بہتھل دا بانا پوایا۔ مغلاں نے 1586ء وچ کشمیر فتح کر کے اوس نوں
 صوبے دا مقام دتا۔ جموں دی وجہ تسمیہ کلاسیکی ادب تے تاریخ وچ راجا گنی گر بھ دے وڈے پتر باہو
 لوچن، پٹروں تے دریائے نومی تیکر دے علاقے دی حکمرانی دوران، راجا چندر حاس والئی مدر دیش
 ہتھوں جنگ وچ ماریا گیا لاولد ہون پاروں باہو لوچن دے نئے بھرا جامبولوچن نوں تخت ملیا۔ شکار
 کردیاں دریا توں دے کنڈے اک تھال اوہنوں پسند آئی جتھے اوہنے محل بنوائے تے جنگلاں نوں
 صاف کروا کے شہر آباد کیتا، جیہڑا آباد کار حکمران جامبور دے نال تے جامبو اکھوایا، صوتی بنت پاروں
 جامبو توں جاموں تے فیر جموں بنیا۔ شہر تے پورا علاقہ اوہدوں توں جموں (Jammu) دے نال توں
 پھل رہیا اے۔ کشمیر (Kashmir) دا لفظ کلاسیک لٹریچر تے مورخاں دی رائے تے وکھ وکھ توں جہاں دی
 لپیٹ وچ رہیا۔ کشمیر دا قدرتی حسن دیومالائی ناواں دا اک کارن اے۔ عالمی انسائیکلو پیڈیا وچ یاسر جواد
 ہو ریں جموں کشمیر بارے لکھدے نیں:

”برصغیر کے شمالی حصے میں ایک متنازعہ علاقہ عام طور پر اسے صرف کشمیر کہا
 جاتا ہے اس کے شمال میں افغانستان اور چین، مشرق میں چین، جنوب میں
 ہماچل پردیش و پنجاب، جبکہ مغرب میں صوبہ سرحد واقع ہے۔“⁽³⁾

کشمیر دے شمال وچ روس تے چینی ترکستان دیاں چھ آزاد ہون والیاں مسلم ریاستاں نیں۔
 مشرق وچ تبت جنوب وچ پاکستان، بھارت تے مغرب وچ پاکستان تے افغانستان نیں۔ سرحدال دنیا
 دے پنجال ملکاں روس، چین، بھارت، پاکستان تے افغانستان نال رلدیاں نیں۔ پامیر دی سطح مرتفع
 جہنوں دنیا دی چھت آکھیا جاندا اے اوہ کشمیر دے شمال وچ اے۔ ریاست نوں فوجی پکھوں بڑی آدر
 اے۔ کروڑاں سال پہلے ایہ علاقہ سمندر تھلے ڈبا پیاسی۔ ہولی ہولی تھل پتھل تے بدلواں پاروں ہمالیہ
 دی اُچی تے پہاڑیاں دن لگیاں ویلے دے نال نال گھاٹیاں تے وادیاں ظاہر ہوئیاں۔ کشمیر دی
 سرزمین دوالے ”ستی سرس“ جھیل سی جیہدے آل دوالے آپے آپے پہاڑاں تے درختاں دی وگن
 ولی ہوئی سی۔ اوہناں پہاڑاں اُتے جے کوئی انسان وسداوی تاں اوہدی حیاتی بن باسیاں ورگی ہوندی۔

جموں دا پہاڑی علاقہ جنوبی میدان توں شروع ہو کے پیر پتجال دے پہاڑاں تک پسر یا اے خطے وچ ڈھیر مینہ پیندا اے جس پاروں او تھے سگھنے، جنگل دسدے نیں خطے دے شمال وچ وڈے وڈے آپے پہاڑ نیں جھہڑے کشمیر دی وادی نوں جموں توں دکھرا کر دے دسدے نیں پہاڑی علاقے دیاں اہم تھاواں، کشنوار، بدرماہ، رام بن تے بانہال نیں۔ پنڈت کلہن ”راج تزنگی“ وچ لکھدے نیں:

”پر جا پئی کسپ نے دروہن (برہما) او پیندر (وشنو) رودر (شو) کی رہبری میں دیوتاؤں سے مدد حاصل کر کے جلوہ بھورا کشن کو جو اس جھیل میں رہتا تھا مروا ڈالا اور اس زمین کو جو جھیل کے باعث رکی ہوئی تھی کشمیر کے نام سے آباد کیا اس زمین کا محافظ تمام ناگوں کا مالک نیل ہے۔“⁽⁴⁾

دی وادی کشمیر جموں، کاگل، لداخ، بلتستان، گلگت تے پونچھ نیں جھہدے وچ ایہناں توں اڈ درجناں نکلے نکلے دریا نیں۔ ریاست دنیا دے تن ڈھیر وڈے پہاڑی سلسلیاں قراقرم، ہمالیہ تے ہندوکش نال جوی سی جغرافیائی اعتبار نال کشمیر اوس تھاں واقع اے جتھے ایہدیاں سرحدال دنیا دے اہم ممالک پاکستان، بھارت، چین تے افغانستان نال جو دیاں نیں۔ کشمیر دا علاقہ تقریباً 86,772 مربع میٹر 224,739 مربع کلومیٹر تے غیر ترقی یافتہ اے جموں تے آزاد کشمیر زیادہ آبادی والیاں تھاواں نیں۔ کشمیر دے اہم شہر میرپور، ڈڈیال، کوٹلی، بھامیر جموں، مظفر آباد تے راولا کوٹ نیں۔

“Hugel calls the ascetic "Kasha" and adds that "Mar signifies" as garden according to Hindus and the name "Kaschah Mar" "Garden of Kasha", which subsequently changed into Kashmir”.⁽⁵⁾

ہمالیہ، قراقرم تے ہندوکش دے پہاڑاں دے وچ کار قدرت پاروں گھڑی جاوون والی ایہ جنت ارضی ہزاراں سالوں دے شاندار تاریخی ورثے دی امین اے۔ ایہدی اصل تاریخ ساڈھے پنج ہزار سالوں تے کھلریاں ماشی وچ ایہدیاں جغرافیائی سرحدال مہاراجہ لتادت، مہاراجہ اوشی ورن، سلطان شہاب الدین تے سلطان زین العابدین دے دوراں وچ مشرق وچ قنوج تے متھرا تک جنوب وچ سندھ تے مغرب وچ کابل تک تے شمال وچ کاشغر تے بخارا تک ڈھیر علاقہ اے:

“Its different valleys lie all along the famous river Indus. Ladakh, in tibetian, La-tags is the most common name of the area. It is also called a Maryal (Red land) and

(6) ”Kha-chan pa "Snow Land"۔“

آریا کشمیر وچ 800 سال قبل مسیح دے نیڑے آئے اوہناں اپنی حکومت بنائی سماج وچ اوہناں دی آدرتے عرت و دھ گئی جد بدھ مت دا ظہور ہو یا اوہدوں چھیویں صدی قبل مسیح سی پرگوتم بدھ دی موت توں 100 سال مگروں کشمیر وچ اوس مذہب نوں اچارن ملیا کشمیری لوک برہمنوں دیاں ظلموں، نا انصافیاں تے جبراً توں تنگ سن اوہناں بھٹ بدھ مت قبول کر لیا کیوں بے اوہناں نوں اپنی بھلائی تے نجات دی بدھ مت ذات پات دے نظام توں پاک سن محبت، بھائی چارے، پائی، آزادی، برابری تے اخلاقی اچھائی دا درس سی جس پاروں لوکاں نوں اوہ نعمت جا پیا۔ بدھ مت دے آون نال کشمیر وچ اچھا انقلاب آیا کہ پرانیاں ریتاں مک گتیاں ذات پات دی تمیز مٹ گئی نویاں خیالاں نے پتنگر نا شروع کر دتا مذہب نوں ڈھیر پر چلتا تے مانتا لہجی۔ بدھ مت کشمیر دا سرکاری مذہب مٹھیا گیا تے سری نگر نوں کشمیر دا دارالخلافہ قرار دتا گیا۔ کشمیر وچ ڈھیر چرتیکر ہندو مت رہیا بدھ مت آون نال ہندو مت اپنیاں جڑاں توں ہل گیا جدوں اسلام دے نور دا جھلکارا جنت نظیر خطے اتے پیاتے مذہبی رواداری، معاشرتی عدل انصاف، اخلاقی تے ثقافتی اچارن درگزر تے برابری دے سنہری اصولاں نال انج دکن لگا جیویں تاریاں وچ چین۔

محمود غزنوی نے 1013 تے 1023 وچ کشمیر نوں فتح کرن دی کوشش کیتی پر فتح نہ کر سکیا۔ محمود دے حملیاں پاروں کچھ مسلماناں نوں او تھے رہن دا موقع ملیا جہناں کشمیر وادی وچ اسلام دا پرچار کرن وچ کلیدی تے مڈھلا کردار ادا کیتا۔

1320ء وچ منگول حکمران ڈیلچہ خان نے کشمیر فتح کر لیا مرداں نوں قتل کیتا زانیاں تے بالال نوں غلام بنا لیا۔ پنڈاں دے پنڈ ساڑ دتے۔ او سے دور وچ مقامی سردار جیہڑا بلتیاں نال جھگڑے وچ ماریا گیا دا پتر ریچن دے نال نال مشہور سی کشمیر دے تخت تے براجمان ہو گیا اوہ مدبر سیاستدان سی اوہنے کشمیر دے انتظامی معاملیاں نوں ٹھیک کیتا۔ ریچن شاہ نوں پڑھن دا شوق سی اوہنے بدھ مت توں وکھ ہندو مت، شیو مت تے اسلام دا ڈھیر ڈوہنگا مطالعہ کیتا اخیر اوہنے ترکستان دے اک مسلمان بزرگ تے ”عالم عبدالرحمن بلبل شاہ“ ہوراں دیاں تعلیمات توں متاثر ہو کے اسلام قبول کر لیا سلطان صدر الدین دے نال حکومت کرن لگا۔ بزاز پریم ناتھ موجب:

“Sultan Sadar-ud-Din died in 1322 A.C leaving behind him his widow and a son Haider. Now a significant event

accured in history of Kashmir. Kota Rani did not allow haider to be proclaimed the successor to Sadar-ud-Din. She married Udyanadeen suffered a reverse and the Hindus regined the sovereignty over Kashmir”.(7)

سلطان صدر الدین نے صرف تن سال حکومت کیتی تے چلانا کر گئے۔ اوہدے بعد اوہدی رانی ”کوٹہ“ نے تخت سنبھال لیا تے شاہ میر نال ویاہ کر لیا۔ ایس طرح کشمیر وچ شاہ میر خاندان دی حکومت دا مڈھ بچھا۔ شاہ میر 1339ء وچ کشمیر دے تخت اُتے بیٹھا۔ شاہ میر نے نہ صرف اندرونی سازشاں دا قلع قمع کیتا سگوں باہر لے حملیاں توں اپنی خارجہ حکمت عملی نال کشمیر جنت نظیر نوں بچا لیا۔ شاہ میر نے کشمیر وچ اسلام دے قیام واسطے ڈھیر کم کیتا۔ کشمیر دور 720ھ (1320 عیسوی) وچ رچن دے اسلام قبول کرن نال شروع ہو یا ایہ دور 1586 وچ کشمیر دی مغل فتح تیکر رہیا۔ غلام محی الدین صوفی موجب:

“It is true that, with the conversion of Rinchana, Kashmir had come directly under Islamic influence”.(8)

کشمیر وچ مسلمان حکومت نوں اپار سلطان زین العابدین 70-1420 دی حکومت وچ ملیا۔ سلطان غیاث الدین زین العابدین 1423-1474 دور وچ راج کرن والے سلطان سن جیہناں داراج نوں بھارت دے جموں تے کشمیر راج اتے کھلر یا سی۔ اوہناں ریاست وچ اسلامی ثقافت نوں جیوندیاں رکھن دے نال نال ہندو قوم دی ثقافت نوں وی جیوندیاں رکھیا۔ پنجاہ سالہ حکومت وچ کشمیر وچ ڈھیر ترقی ہوئی اوہنے مذہبی اصلاحواں وی کیتیاں تے عدلیہ دی اصلاح ول خاص توجہ دتی مال گزاری دے پر بندھ نال آپاشی لئی نہراں کھودیاں۔ اقتصادی ترقی دے نال صنعت تے حرفت دی ڈھیر سرپرستی رعایا نوں چنگی تعلیم دین لئی تعلیم تربیت دے نوں ڈھنگ اپنائے اوہدے دور حکومت وچ خارجہ پالیسی دے نال نال گھر دی گھر داری وچ وی خوشحالی آ گئی۔ تاریخ وچ سلطان زین العابدین دا مرتبہ کشمیر تے حکومت کرن والے سبھناں حکمراناں توں ڈھیر اُچا تے اعلیٰ متھیا گیا اے۔ اوہدی حکومت وچ کئی شاعر تے موسیقار باہروں آون و سے۔ سلطان علم تے فن دا ڈھیر سرپرست تے قدر دان سی صوفی عالماں شاعران نال اوہدے دربار بھر یار ہندا تاریخ اوہنوں کشمیری ”بدشاہ“ دے نال نال وی یاد کردے نیں۔

اوہدے دربار وچ مسلمان عالماں فاضلاں توں اڈ کچھ غیر مسلم مفکر مورخ تے فلاسفر وی سن اوہناں وچ پنڈت شیو بٹ (ماہر طب) پنڈت زوناج (تاریخ دان) پنڈت پودہ بٹ (عالم تے مترجم) پنڈت سدا شیو (ماہر نجوم) پنڈت گوپال کول (ماہر قانون) پنڈت مادھو کول (عالم تے قانون دان)

پنڈت کشن کول (سنسکرت فارسی دا عالم) تلک اچاریہ (بدھ مت دا پیر و کار عالم) پنڈت سعد بٹ (ریاضی دان) تے منہم تے پنڈت شری بٹ وزیر اعظم شامل سن۔ بڈشاہ دی حکومت دادور کشمیر دی تاریخ وچ سنہرا دور سی۔ زین العابدین مگروں اوہدا پتر حاجی حیدر شاہ تخت تے بیٹھا۔ اوہ بڑا ظالم تے کم ظرف سی۔ اوہنے دربار وچ وزیراں نوں سد کے اوہناں دے سر لہا دتے۔ اوہ لوکاں نوں نت نویں بہانیاں نال قتل کراندا۔ حیدر شاہ توں بعد اوہدا پتر حسن تخت تے بیٹھا۔ اوہنے اپنے دادے دی کھلے دل دی حکمت عملی فیراساری۔ اوہ علم دوست سی تے موسیقی دا ڈھیر شوق رکھدا سی۔ اوہ کجھ آرام پسند تے سہل پسند سی۔ اوہ خاندان سید کشمیریوں نوں چنگی نظر نال نہیں ویکھدا سی چھیتی کشمیری اوہناں دے خلاف ہو گئے تے بغاوت پاروں پورا خاندان ماریا گیا۔ 1482ء توں 1516ء تک دو بادشاہاں محمد شاہ تے فتح شاہ وچکار ڈھیر کجھ کھپائی رہی۔ محمد شاہ تن واری تے فتح شاہ پنج واری تخت تے بیٹھا۔ سلطان حسن شاہ دے دور تک شاہ میری خاندان لگا تار حکمرانی کردا رہیا۔

”غازی چک“ نے 1554ء توں 1563ء تک حکومت کیتی۔ اوس دور مغلاں وی کشمیر تے بلا بولیا پد اوہناں نوں شکست دتی اخیر 1563ء وچ حکومت اپنے بھرا حسین چک نوں دے دتی۔ حسین چک دیاں لاپرواہیاں پاروں رعایا اوہدے خلاف ہو گئی جس پاروں دور وچ فتنہ تے فساد رہیا۔ اوہ عالماں، شاعراں تے فنکاراں دی قدر کرن والا حکمران سی۔ 1567ء وچ اکبر بادشاہ نے مرزا مقیم نوں کشمیر گھلیا تاں بے صورت حال دا پتلا لگے پتلا لگن تے اکبر نے مرزا مقیم نوں قتل کر دتا۔ حسین چک نے ست سال حکومت کرن مگروں باقی عمر معزول ہو کے اللہ دی عبادت وچ گزاری۔ 1570-1579ء علی شاہ چک نے کشمیر دی حکمرانی سنبھال لی۔ علی شاہ چک ڈھیر چنگا بادشاہ سی اوہنے کشمیر وچ پائیاں جان والیاں تقریباً ساریاں برائیاں نوں مکا دتا۔ 1586ء توں 1579ء یوسف شاہ چک دادوری۔ یوسف شاہ ”چک عیش عشرت“ داشوقی سی تے شعر نغے دی جس رکھدا سی اوہ آپ وی شعر کہندا سی پہلی واری اک سال لئی جد اوہ تخت تے بیٹھا سارا سال پین بیان تے عیش آرام وچ لنگھ گیا۔ اوہدی ملکہ جہ خاتون سی جیہدا تاریخ وچ وکھرا مقام اے۔ جہ خاتون ”چند ہاز“ پنڈ دے عام زمیندار دی کڑی سی رب نے اوہناں کول انتال دا حسن سی۔ اوہ شعر کہندی تے آواز دا جادو وی رکھدی سی اوہناں نوں گاؤن دا وی شوق سی آپوں گیت غزلاں لکھدی تے آپے طرزاں بنا کے گاؤندی۔ اوہدے گائے گیت اج تیکر کشمیر دے لوکاں دے بلھاں تے نیں خاص طور تے جدائی تے وچھوڑے دے گیت مشہور نیں۔ جہ خاتون شعر کہندی رہی دن بدن اوہدی شعر گوئی دا فن کھردا گیا۔ شہزادہ یوسف وی فارسی تے کشمیری دوہناں زباناں دا شاعر سی یوسف شاہ تے جہ

خاتون دے افسانے یوسف زلیخا وانگ ارج وی کشمیر وچ مشہور نیں۔ جبہ خاتون پاکستان دی ملکہ نور جہاں وانگوں بڑی سلیقہ شعرا ہنر مند تے فہم فراست والی سی۔

یوسف شاہ 1579ء وچ تخت تے بیٹھاتے جبہ خاتون ملکہ اکھوائی 1581ء وچ دوجی وار جدوں اوس تخت سنبھالیا تے مغل بادشاہ اکبر ولوں کشمیر تے بلہ بولیا گیا یوسف شاہ نوں پہلے لاہور تے فیر پٹنہ وچ نظر بند کر دتا گیا۔ 1586ء وچ مغل لشکر نے چڑھائی کیتی کوئی مداخلت تے مزاحمت نہ ہون پاروں کشمیر نوں مغل سلطنت دا صوبہ بنا دتا گیا ایس طرح کشمیر اُتے اکبر بادشاہ دی حکمرانی 19 سال رہی شہنشاہ اکبر نے کشمیر وادی دا کئی واری دورہ کیتا۔ نور الدین جہانگیر دے لقب نال 1605ء وچ تخت اتے بیٹھن والے بادشاہ نے 22 سال تک حکومت کیتی اوہنے کشمیر بارے آکھیا کہ کشمیر سدا بہار باغ اے۔ لوہے وانگوں مضبوط قلعہ اے۔ بادشاہواں لئی خوشیاں دا باغ اے تے درویشاں لئی دل داراز دان اے۔ جہانگیر نوں کشمیر نال عشق سی اوہنوں کشمیر دی تاریخ نال ڈھیر لگا سی۔

کشمیر اُتے چار ہزار سال تک ہندو راجے حکومت کردے رہے اسلام دے آون توں بعد 28 مسلمان بادشاہواں نے حکومت کیتی۔ جہانگیر 1626ء وچ بیمار ہو کے کشمیر آ گیا۔ شاہ جہاں دا حکومتی دور 31 ورہے اے۔ شاہ جہاں تن واری کشمیر آیا۔ اوہنے کشمیر دا گورنر ظفر خان نوں بنایا۔ اورنگ زیب دے زمانے کشمیریاں نے ڈھیر معاشی ترقی کیتی۔ چراغ حسن حسرت لکھدے نیں:

”اورنگ زیب ہزار ظالم سی، انصاف کی بات تو یہ ہے کہ اس نے کشمیریوں سے جتنا اچھا سلوک کیا اس کی مثال اکبر، جہانگیر اور شاہ جہاں تینوں کے عہد حکومت میں نہیں ملتی“۔⁽⁹⁾

کشمیر 1752ء وچ مغلاں دے ہتھوں نکل کے افغاناں دے قبضے وچ چلا گیا۔ مغل خاندان دے آخری بادشاہ بہادر شاہ ظفر نوں انگریزاں 1857ء وچ معزول کر کے رنگون وچ قید کر دتا۔ 1863ء وچ اوہ اتھے ای مر گیا۔ مغلیہ سلطنت دے جنمے وی بادشاہ ہوتے اوہناں وچوں چندا ک کڈھ کے باقی سارے فن تعمیر، تدریس، تعلیم تے علم و ادب دے دلدادہ سن۔

جدوں مغلیہ سلطنت برباد ہو گئی تاں کشمیری قوم وی ایہدے اثر توں نہ بچ سکی۔ مغل صوبیدار کوئی ذمہ داری نہ قبولدے تے ظالم ہو گئے۔ لوکاں دا لہو پیندے تے دولت کٹھی کرن ول لگے رہندے کوئی پچھن دن والا نہیں سی۔ کشمیری امیراں نے ابدالی نوں خط لکھیا کہ کشمیر لئی کوئی اپنا ناظم مقرر کرے۔ اوہنے قبول کر لیا تے عبداللہ خان ایٹک نوں لشکر دے کے بلہ بولن دا حکم دتا۔ 1753ء وچ افغان فوجاں

کشمیر اُتے قبضہ کرن وچ کامیاب ہو گئیاں۔ اڈواڈ دوران وچ مسلمان حکمران آندے رہے تے کشمیر اتے حکومت کردے رہے۔ ایس دوران کابل وچ 4 بادشاہواں نے حکومت کیتی جیہناں وچ احمد شاہ ابدالی (19 سال) تیمور شاہ درانی 21 سال زمان شاہ درانی 9 سال تے محمد شاہ درانی نے 17 سال بادشاہی کیتی۔

عظیم خان افغانستان دے بادشاہواں ولوں کشمیر دا انخیری گورنری جیہنے 1813ء توں 1819ء تک کشمیر وچ حکمرانی کیتی۔ 1819ء وچ رنجیت سنگھ نے کشمیر اُتے قبضہ کر لیا۔ رنجیت سنگھ دا دور کشمیریاں لئی ظلم تے جبر دا بھیڑا ترین دور متھیا جاندا اے۔ جیہڑے ظلم دی کسرافغاناں کولوں رہ گئی اوہنوں سکھاں اپنے دور وچ پورا کیتا۔ رنجیت سنگھ دے مر دیاں ای سکھاں دی سلطنت دا مکا شروع ہو گیا۔ کشمیر اُتے ڈوگرہ مہاراجے دا قبضہ 1846ء وچ ہویا۔ گلاب سنگھ اوس خاندان دا پہلا حکمران سی جیہنے 1858ء تک کل 12 سال حکمرانی کیتی۔

مہاراجہ زنبیر سنگھ ڈوگرہ سلطنت دا دوجا حکمران سی جیہنے بڑی بہادری تے مدبری نال کشمیر تے 28 سال تے اک مہینہ حکمرانی کیتی۔ 1885ء وچ مہاراجہ زنبیر سنگھ دے مرن مگروں اوہدے وڈے پتر پرتاب سنگھ نے کشمیر دا تخت سنبھالیا۔ 1905ء وچ سری نگر وچ سری پرتاپ کالج کھولیا گیا اوہنے بوہتے سارے ناجائز ٹیکس معاف کر دتے۔ اوہنے 40 سال چار مہینے حکومت کیتی۔ پنجابی زبان دے معروف تے مشہور شاعر میاں محمد بخش ہوریں اوسے دور دے شاعر سن۔ اوہناں نے مہاراجہ گلاب سنگھ، زنبیر سنگھ تے مہاراجہ پرتاپ سنگھ تال دے دور حکومت نوں ویکھیا۔ مہاراجہ پرتاب سنگھ دی کوئی اولاد نہیں سی اوہدا جتیا ہری سنگھ تخت دا وارث متھیا گیا۔ تخت تے بیٹھن ویلے اوہدی عمر 30 سال سی۔ مہاراجہ ہری سنگھ دے دور حکومت نوں بنگامہ خیز دور داناں دتا گیا کیوں بے اوس دور وچ جموں تے کشمیر کتیاں خرابیاں دا گڑھ بن گئے۔ برصغیر وچ نس و نیاں تحریکاں دا زور ودھ گیا۔ اوہناں دا اثر وی کشمیر تے پیندا لوکاں وچ سیاسی اپارن دی لہر پھٹ پئی۔ کشمیر دی سیاسی تاریخ وچ 1931ء دا سال ڈھیر اہم اے۔

13 جولائی 1931ء نوں خونی واقعہ رونما ہویا جیہنے کشمیر دی تاریخ ای بدل دی ڈوگرہ مسلح دستیاں نے خالی ہتھ کشمیری عوام تے گولیاں مساد تیاں۔ 21 بندے شہید کر دتے ڈھیر پھڑلتے۔ واقعے تے شیخ عبداللہ ہوراں آکھیا ایہ گولیاں میرے سینے تے چلیاں نیں کشمیری عوام دے ذہناں وچ پکن والا لاوا اُبل پیامدناں دا غبار وڈا بھانبر بنیا:

”1931ء میں براہ راست دین میں مداخلت کی گئی ایک واقعے میں ہندو انکپٹر

نے عید کے خطبے پر یہ کہہ کر پابندی لگا دی کہ مسلمان خطیب نے واقعہ فرعون کی آڑ میں مہاراجہ پر تنقید کی ہے جبکہ دوسرے واقعہ میں ہندو کانسٹیبل نے قرآن مقدس کی بے حرمتی کر ڈالی ان واقعات نے کشمیری مسلمانوں کی برسوں سے سوئی ہوئی ملی غیرت اور جذبہ ایمانی کو جھنجھوڑنے میں اہم کردار ادا کیا وہ غیر مسلم حکمرانوں کے خلاف سراپا احتجاج بن کر اٹھ کھڑے ہوئے۔“ (10)

اوس دن توں کشمیری اسپنے حق لئی عملاً تحریک وچ رل کھلوتے تے آزادی دی تحریک دا مڈھ بچھ گیا مسلماناں نے کشمیر نوں عملی طور تے سیاسی جماعت بناون دی لوڑ جانی نال کشمیری مسلماناں نے ”آل جموں کشمیر مسلم کانفرنس“ دی نیہہ رکھی جہدا مڈھلا تے تاریخی اجلاس شیخ عبداللہ دی رہنمائی وچ 15 توں 17 اکتوبر 1932ء نوں ہویا۔ میر واعظ مولانا محمد یوسف شاہ تے جموں وچ چوہدری غلام عباس مہان لیڈر سن۔ برصغیر وچ آزادی دیاں تحریکاں وچوں سب توں پرانی تحریک کشمیریاں دے حق دی حفاظت تے آزادی دی تحریک اے جیہری 1930ء دے عشرے توں جاری اے۔

1933ء وچ اک عوامی بغاوت ہوئی مارشل لاء لگ گیا، گولیاں چلیاں، ہتھیارے لوک شہید تے زخمی ہوئے۔ ہزاراں گرفتاریاں ہونیاں تے ڈھیر جائیداداں ضبط کر لیتیاں گئیاں۔ 1934ء دے مڈھ وچ جموں تے کشمیر مسلم کانفرنس نے ریاست وچ رائج آئینی اصلاحواں نوں فوری طور تے نافذ کرن لئی فی مزاحمت کیتی۔ مزاحمت جزوی طور تے کامیاب رہی مہاراجہ ہری سنگھ نے کشمیر دی رائے عامہ تے ہندوستان دی حکومت دے مشوریاں توں مجبور ہو کے اپریل 1934ء وچ قانون نافذ کیتا جیہدے وچ قانون ساز اسمبلی بناون دا اعلان کیتا گیا۔ کچھ ورہیاں مگروں اسمبلی دیاں پہلیاں چونان ہونیاں جموں تے کشمیر مسلم کانفرنس نے مسلماناں دیاں مخصوص 21 نشستیاں وچوں چودہ جت لیتیاں۔ اسمبلی 75 ممبراں تے رتی سی جیہناں وچوں صرف 40 ممبراں دی چون ہوئی۔ باقی 35 ممبر مہاراجہ نے نامزد کیتے۔

سارے اختیار مہاراجہ ہتھ سن۔ 1936ء وچ اسمبلی دے سارے چونویں مسلم تے غیر مسلم رکنان استعفیٰ دے دتا اسمبلی دے چنے غیر مسلم ممبراں دے مہاراجہ دی ظالم حکومت دے خلاف سانجھ تے تعاون دا مسلمان اسمبلی ممبراں اتے ڈھیر اثر ہویا۔ پنڈت پریم ناتھ تے کچھ دوسرے ترقی پسند کشمیری باہمن پہلاں ای شیخ عبداللہ تے چوہدری غلام عباس نوں قائل کر چکے سن کہ بے کر ریاست وچ فرقہ پرستی توں ہٹ کے سیکولر نیہاں آتے سیاسی لہر چلائی جاوے تاں بڑی چھیتی جھگے نتیجے نکلن گے۔ 28 جون 1938ء نوں شیخ محمد عبداللہ تے چوہدری غلام عباس نے کل جموں کشمیر مسلم کانفرنس داناں بدل کے

اوتھنوں کل ہند نیشنل کانگریس وچ ڈھالن دا فیصلہ کیہتا۔

تحریک وچ لاہور دے انقلاب اخبار دا کرداری۔ کہنا اے کہ کشمیر دی تحریک صحیح معنیاں وچ اخبار انقلاب نے چلائی جیہڑا کشمیر وچ جداگانہ انتخاب مسلماناں دی جداگانہ سیاسی تنظیم تے آبادی دے لحاظ نال ملازمتاں دی وڈا وڈا آگوسی اوہ کانگریس تے وی ڈھیر تلخ ڈھیوں نکتہ چینی کردا۔ اخبار انقلاب نے لکھتاں راہیں دس پائی کہ کشمیر وچ ہندو تے خاص طور تے کشمیری پنڈت سارے محکمیاں تے چھائے نیں۔ ملازمتاں وچ مسلماناں دا تناسب بہت گھٹ سی۔ 1930ء وچ انقلاب دیاں انقلابی لکھتاں دے اثر بیٹھ کشمیر دے مسلماناں اپنے حق واسطے تحریک شروع کیتی۔ کشمیر دی حکومت نے انقلاب دا داخلہ ریاست وچ بند کردتا کشمیری مسلماناں واسطے ہندوستان وچوں خبراں آون دا اکو ذریعہ سی۔ آزادی لئی جیہڑی چگاری اوہناں دے دلاں وچ انقلاب نے لائی اوہ اخبار بند کرن نال وی بچھ نہ سکی۔ لہر نے مسلم کانفرنس راہیں نیشنل کانفرنس نوں قائم کرن لئی راہ پدھری کیتی۔ کشمیر وچ لہر دے چنگے نتیجے نکلے تاہاںیاں تے حراں وچ کار مذہبی نفرت دی سیاسی بنیاد ایسے لہر دے دوران کھی گئی۔ حراں لئی سہاراں جوگ نہیں سی کہ مرزا غلام احمد دے پیروکاراں دی تنظیم اپنے لئی کشمیر دے مظلوم مسلماناں دی نجات حاصل کرن لئی جتن کر رہے کشمیر کھیٹی ہووے یاں احرار دونویں پنجابی مسلماناں دا حصہ سن، ایس لئی جدوں کشمیر کھیٹی تے مجلس احرار کشمیر دی لہر نوں اپنے ہتھ وچ لین لئی ادم کر رہے سن اک دوہے نوں نیواں وکھاون دا جتن وی ہو یا ہوئے گا۔ پر لہر مک گئی تاں فیر پورا دھیان دوہاں گروہاں دا اک دوہے ول ہو گیا۔ دو جا پکھ ایہ اے کہ مجلس احرار نے پوری لہر وچ جتھے کشمیر دے مہاراجے تے اوس دے دربار نوں سامنے رکھیا سگوں کشمیر کھیٹی دے آگواں نوں وی حملہ آور ہون دیاں ویکھیا۔ قائد کیمہڑے، سارے دے سارے مرزئی! لہہناں مرزائیاں نے کشمیر کھیٹی دی لہر وچ کشمیر وچ چنگے بھلے پیر جمائے۔ جدو جہد دا پھل اے کہ آج وی کشمیر وچ ایس فرقے دے چنگے بھلے اثرات نیں۔ مجلس احرار جیہڑی مسلماناں دے تھلے درمیانے طبقے دی جماعت سی تے جس نوں امیراں نال ویری۔ جدوں اوہناں امیراں دے اک طبقے

نوں مرزائیاں دی اگوائی قبول کر دیاں ویکھیا تاں اوہ چوکنے ہو گئے۔ عبداللہ ملک ہورال لکھیا:

”تحریک کے دوران میں علامہ اقبال کو بعض ذرائع سے کشمیر کھیٹی کے صدر اور

سیکرٹری کی واسرائے اور اعلیٰ برطانوی حکومت کو خفیہ اطلاعات بہم پہنچانے کا بھی

علم ہوا اسی بنا پر انہوں نے کشمیر کھیٹی کی صدارت سے مرزا بشیر الدین محمود کو الگ

کر دیا تھا“ (11)

مسلمانان موجب سامراج دیاں سازشاں اتے اکھ کھن واسطے قادیانیاں اتے نگہ رکھنی ضروری سی۔ اقلیتی فرقے نے مسلسل اکثریتی فرقے دے غضب نوں لکارا یا۔ کشمیر دی لہر نے ریاستی عوام دے مندے حلال نوں اک پاسے سارے ہندوستان دا مسئلہ بنا دتا تے دوجے پاسے ریاستی عوام نوں جرات تے ہمت دتی کہ اوہناں دے مایوس تے نموجھان مکھڑیاں اتے حوصلے تے نویں جوش دیاں لیکاں ظاہر ہوون لگیاں۔ پنجاب اندر ریاستاں دی ڈھیر گنتی وچ مسلمان سب توں ودھ مظلوم تے پسے ہوئے سن۔ مہاراجے ہندو، سکھ سن تے ہندو سکھ آبادی دا اٹلا طبقہ بڑی حد تک مہاراجیاں تے اوہناں دے درباراں دا حامی تے مددگاری۔ تحریک کشمیر توں ریاستی تے برطانوی دوویں حکومتاں بری طرح مار کھا چکیاں سن۔ مسلماناں پٹی وار حراں تے مسلم کانفرنس دی اگوائی پیٹھ بکھیت مسلم فوج بے جگری نال شاندار قربانیاں دتیاں۔ جنگ دوران کانگریس ہندوستان دی سب توں وڈی تے مہان یوگ جماعت چپ چاپ کشمیر دا خونی ڈرامہ دیکھ رہی سی۔ مسلماناں دی وڈی تعداد کانگریس داحصہ سی تے کانگریس دے ساتھ دی چاہیوان سی پر کانگریس نوں مصلحت داسپ سنگھ گیا۔ گاندھی موجب ریاستی معاملیاں پاروں کانفرنس نوں نظر انداز نہیں کرنا چاہیدا سی۔ ایس پاروں کانگریس دی حقیقت مسلماناں اتے کھل گئی اوہناں لوکاں اتنے دے دے کانگریس توں مونہہ موڑ لیا۔ مسلماناں دے جذبے نوں دیکھ کے برطانوی حکومت تے کانگریس پریشان ہو گئے۔ مسلمان کشمیری مسلمان بھرانواں لئی جان لڑان نوں تیار سن۔ ڈھیر چرمگروں مسلمان قوم نوں کسے محاذ تے اپنیاں صلاحیتاں وکھان دا موقع ملیا سی۔ ”امن کی آشا اور مسئلہ کشمیر“ وچ درج اے:

”سابق صدر ریاست یوراج کرن سنگھ نے ”وادی کی آواز“ کو انٹرویو دیتے ہوئے

کہا ہے کہ اگر 1947ء میں کہیں میں کشمیر کا مہاراجہ ہوتا تو کبھی بھارت کے ساتھ

الحاق نہ کرتا اور اگر میرے والد مہاراجہ ہری سنگھ کو پتہ ہوتا کہ بھارت کے ساتھ

الحاق کرنے سے کشمیر کا حشر کیسا ہو گا تو وہ بھی کبھی الحاق نہ کرتے۔“ (12)

اکتوبر 1947ء وچ کشمیر وچ جاری داغلی خانہ جنگی وچ پاکستان توں قبائلی لشکر کشمیر ول گئے

جیہدی اطلاع حکومت پاکستان نوں نہیں سی۔ انڈیا نے ریاست خاص طور سہی نگر وچ اپنی فوج اتار دتی۔

پاکستانی فوج دے اعلیٰ برطانوی افسراں نوں ایس منصوبے دا یقینا علم سی اوہناں مجرمانہ غفلت تے غدار

دا مظاہرہ کیتا 27 اکتوبر دی شام کشمیر اتے ہندوستان دی فوج دے حملے دی خبر قائد اعظم محمد علی جناح نوں

ملی اوہناں فوری طور تے پنجاب دے گورنر سرفرانسس موڈی دے وسوانغ نال پاکستانی فوج دے قائم

مقام کمانڈر اینجینئر جنرل سر ڈگلس گریسی نوں کشمیر وچ فوج کھلن دا حکم دتا۔ کتاب ”پاک بھارت تنازع

اور مسئلہ کشمیر کا آغاز ’وچ درج اے:

”جنرل سر ڈگلس گریسی کو ہدایت کی کہ وہ فوج کو فوری طور پر متحرک کر کے پہلے
راولپنڈی سری نگر جموں روڈ پر قبضہ کر کے انڈین فوج کے مواصلاتی رابطے منقطع
کر دیں۔“ (13)

127 اکتوبر 1947ء بھارت نے اپنی فوجاں ہوائی جہازاں راہیں سری نگر وچ اتار دتیاں تیاں
جے کشمیر وچ ہون والی بغاوت نوں کچلیا جاسکے۔ جس کارن پاکستان تے بھارت دی پہلی جنگ چھڑی۔
یکم جنوری 1948ء نوں بھارت نے مسئلہ کشمیر لئی اقوام متحدہ توں مدد منگی۔
یکم جنوری 1949ء نوں اقوام متحدہ نے جنگ بندی کرواندیاں دوہاں ملکاں دی فوج نوں
جنگ بندی لائن دا احترام کرن دا پابند کیتا تے کشمیر اندر رائے شماری کروان دا حکم دتا۔ اقوام متحدہ دی
سلامتی کونسل نے دو قرارداد دا منظور کیتیاں تے دوہاں ملکاں نوں جنگ بندی کرن دا آکھیا نال ای
حد بندی کرن دا فیصلہ کیتا۔ اقوام متحدہ موجب کشمیری عوام دی رائے لئی جاوے گی تے اوہناں موجب کشمیر
دا الحاق بھارت یاں پاکستان نال ہی کیتا جائے گا۔ پاکستان تے کشمیری مجاہداں اپنی فوجی برتری دے
باوجود قرارداد دا احترام کیتا جنگ بندی دا فیصلہ تے اعلان کیتا گیا پر اج وی مسئلہ کشمیر دا جھگڑا نہیں نیہڑیا جا
سکیا۔ پچھلے 75 سالوں توں کشمیری مجاہد ہتھاں وچ ہتھیار چکے آزادی لئی لڑ رہے نیں پاکستان دی
عوام 1947ء توں اج تک اوہناں دے دکھاں درداں وچ موڈے نال موڈھالائی کھلوتی جہدے نال
پنجابی زبان دے شاعران شاعری راہیں کشمیری عوام دا ساتھ دتا۔ افسانے تے کہانیاں راہیں اوہناں دا
المیہ بیان کیتا۔

References:

- * Ph.D Research Scholar Department of Punjabi, Lahore College for Women University, Lahore
- ** Chairperson, Department of Punjabi, Lahore College for Women University, Lahore
- 1- Altaf Qureshi. Akhian de Parchawe (Lahore: Aziz Book Depot, 1992)43.
- 2- Muhammad Ismail, Mian. Nawai Manzar (Lahore: Hamid Jameel Printers, 1988)6.
- 3- Yasir Jawad. World Encyclopedia (Lahore: Al-Faisal Publishers, 2009)806.
- 4- Pandit Kalhan. Raj Tarangani (Rawalpindi: Royal Publications Company, 2012)119.
- 5- P.N.K Bamzai. Cultural and Political History of Kashmir (Srinagar: Sheikh Ajaz Gulshan Book Residency Road, N.Y)36.
- 6- A.R. Khan. Geography of Jammu and Kashmir, 36
- 7- Bazaz Prem Nath. The History of Struggle for Freedom in Kashmir (New Delhi: Kashmir Publishing Company)46.
- 8- Ghulam Taksin Hasan. Woolrich Miller, 132.
- 9- Chirag Hassan Hasrat. Tareekh-e-Kashmir (Lahore: Muhammad Fahim Alam, 2019)67.
- 10- Zahid Aziz. Bayanama Amritsar, Sources and Results (Ph.D Dissertation) (Lahore: University of the Punjab, S.N.)164.
- 11- Abdullah Malik. Punjab ki Siyasi Tehriken (Lahore: Takhliqat, 2003)206.
- 12- As Above, 42.
- 13- G . M . Mir. Aman Ki Asha aor Masla Kashmir (Rawalpindi: Royal Publications, 2012)203.

* نائلہ اعظم قاضی
** پروفیسر ڈاکٹر نیلہ رحمن

ہیر” وارث شاہ“ تے سچ بانی ”احسان باجوہ“ دا تقابلی جائزہ

Abstract:

The folk tale of Heer Ranjha is very famous in Punjabi society as well in literature. This story has been related in the period of Lodhie's. Due to its popularity it was written and translated into several languages like Punjabi, Sindhi, Saraiki, Persian and Urdu by many famous poets. A bunch of Punjabi poets struggled very hard to write this most famous tale but Waris Shah was the worthy of mentioning whose creative work is a masterpiece after a period of 254 years. Ehsan Bajwa is also one of the most famous poet of modern Punjabi. His popular work is “Sach-Bani”. In this article there is a comparative study of Heer Ranjha the most romantic tale by Waris Shah and “Sach-Bani” by Ehsan Bajwa so this article is based on the critical analysis of the plot construction and tales description comparatively by these two renowned poets.

Keywords: Punjabi, Culture, Heer Ranjha, Folk tale, Waris Shah, Ehsan Bajwa

پنجابی ادب دے کھیتڑ وچ ڈھیر ساریاں ایہو جہیاں لوک داستاناں موجود نیں جیہناں وچ محبت دے جذبے ہٹکورے لیندے دکھالی دیندے نیں پر جھنگ تے چنانہ دی دھرتی جس نوں عاشقاناں صادقان دی دھرتی وی آکھیا جاندا اے۔ او تھے دی مشہور لوک داستان ہیر رانجھا سب توں سرکندھویں ہے۔ قصہ ہیر رانجھا دیس پنجاب دے ایس نگر دا ایہو جیہا لازوال شاہکار اے جس نوں بہت سارے شاعران نے اپنے اپنے فن موجب سچے اکھراں تے نوکیلے ڈھنگ راپیں نظمایا ہے۔ پنجاب دی ایہ

رومانی داستان شاعراں نے فارسی، اُردو، پنجابی، ہندی، ہندکو، سندھی تے ہور دو جیاں کئی زبانوں وچ وی تخلیق کیتیاں وارث شاہ دی ’ہیر‘ نوں دو جیاں زبانوں وچ ترجمایا، مثال دے طور تے انگریزی تے فرانسیسی زبان وچ۔ ایس عشقیہ داستان دی کہانی تے کردار امر ہو کے پنجاب دی صوفی ریت داحصہ وی بنے تے صوفی شاعری وچ تشبیہ، استعارے تے علامت بن کے وی ابھرے۔

پڑچولیاں دی ہن تائیں کھوج تے کاڈھ موجب دمودر داس اوہ پہلا شاعر اے جس نے ہیر رانجھے دے قصے نوں پنجابی زبان وچ نظما کے لافانی تے بے مثل بنا دتا۔ اختر جعفری ہوراں موجب:

”قصہ ہیر رانجھا کا پنجابی نظم میں سب سے پہلے لکھنے کا سہرا ایک ہندو شاعر دمودر داس کے سر بندھا ہوا نظر آتا ہے۔ اُس کے بارے میں مشہور ہے کہ وہ بہلول لودھی کے زمانے (1460 تا 1526ء) میں پیدا ہوا اور ایک سو دو برس کی عمر پر کر مغلیہ بادشاہ اکبر اعظم کے عہد میں فوت ہوا۔“⁽¹⁾

دمودر داس دا اصل فکری نال ایسی کہ اوس نے قصے نوں پنجاب وسوں سے کرداراں نال سجا یا۔ ہیر رانجھا، ملکی چوچک، قاضی، لڈن، سیدا کھیڑا، سہتی، کیدو، ہیر دیاں سہیلیاں ایہ سبھ کردار دمودر دے سوچھے ہوئے نیں۔ دمودر مگروں بے شمار شاعراں نے ایہ قصہ پنجابی زبان وچ منظوم کیتا۔ کسے شاعر نے ایہ قصہ مختصر تے کسے نے طویل لکھیا۔ ہر قصہ اپنی اپنی تھماں تے مکمل سوہنا تے اچھوتا اے۔ پر جو ماننا وارث شاہ ہوراں دی رچی ہیر نے کھٹی اے اوہ کسے ہور شاعر دا مقدر نہ بن سکی۔ وارث شاہ ہوراں ایس قصے نوں بیان کرن لگیاں ایہدے اندر اپنے من دا لہو، ذہن دی زرخیزی تے روح دی ترف انج بھر دتی کہ ایہ پنجاب دے وسنیکاں دیاں من تے روح دیاں تاراں اُتے برہوں دا گیت بن کے مچن لگ پیا تے ایہ وارث شاہی ہیر مقبولیت دیاں سحراں اُپر اپڑ گئی تے پنجاب دی زہتل بہتل دا اک لازمی جزو بن گئی۔ فیر گل ایتھوں تائیں ودھی پئی ہیر رانجھے دی داستان دی تھماں وارث شاہ دی ہیر دے طور مشہور ہو گئی۔ ایہ سچ ہے کہ ہور ہتھیرے رومانی قصے وی مقبول ہوئے پر اوہناں دی وڈیائی تے مقبولیت وارث شاہ دی ہیر نوں متاثر نہ کر سکی۔ اج ہیر وارث شاہ دے حوالے نال سب توں وڈا حوالہ ہے۔ وارث شاہ ہوراں ہیر دا قصہ اٹھارہویں صدی وچ تخلیق کیتا۔ جہہدے وچ اوہناں دی علمیت تے زبانوں اُتے عبور، اکھراں دی ورتوں تے اوس ویلے دے پنجاب دی سیاسی، سماجی، مذہبی حالات دے جھلکارے دسدے نیں۔ ایہو وجہ اے کہ ہیر وارث شاہ توں مگروں لکھیاں گتیاں ہیر لکھتاں دا وارث شاہ دی آفاقی لکھت تھلے صرف حوالہ تے تذکرہ باقی رہ گیا اے۔ وارث شاہ ہیر نوں لفظی تے معنوی دونوں پکھاں توں مالا مال کر دتا اے۔ جہہدی وجہ توں اوہ اک جادوئی تاثیر رکھدی اے، پر سوچن والی گل ایہ وے کہ

بے کوئی آج دے عہد دا شاعر ایس قصے نوں شعر و ادب دا روپ دین دی کوشش کر داسے تے اوہدے سامنے ایس عظیم داستان دی پوری تاریخ تے روایت موجود ہووے گی تے اوہ کبھڑی کستوری ورتے گا کہ اوہدے فن تے فکر دی باشا دو جیاں نالوں وکھری نظر آوے۔۔۔؟

احسان باجوہ ہوراں دا شمار اجوکے دور دے اوہناں آج کوئی شاعر اں وچ ہوندا اے جیہناں اپنی ماں بولی دا حق ادا کرن لئی اتناں دا جتن کیتا۔ ہیرا رانجھا دی لازوال تے صدیاں پرانی داستان نوں نویں سریوں اک واری فیر ”سچ بانی“ دے سرناویں بیٹھ رچیا۔ احسان باجوہ ہوراں ہیرا رانجھا دی عشقیہ داستان نوں اک واری فیر پوانے ورقیاں وچوں کڈھ کے پندرھویں صدی دے پنجاب دی جیوندی جاگدی حیاتی دا مہاندرا پیش کیتا اے۔ ایہدی وڈی خوبی ایہ اے کہ ایہ جیون کتھا پنجاب دھرتی دی رتھ تے ویسب دا شیشہ دکھاندی اے۔ وارث شاہ تے احسان باجوہ ہوراں دے رچے قصیاں وچکار دو صدیاں دی وٹھ اے۔ وارث شاہ ہوراں دی ہیرا کہانی لکھن توں 264 ورہیاں مگروں جدوں ہیرا وارث شاہ اپنے جوبن اُتے وے 2013ء وچ احسان باجوہ ہوراں پہلی واری منظوم داستان ہیرا رانجھا ”سچ بانی“ دے سرناویں بیٹھ لوکائی دے ساہویں لیاندی۔ ایس کتاب دا اک ایڈیشن گرگھی وچ پنجابی ساہت سہا دلی ولوں 2014ء وچ چھاپے چڑھیا تے اک ایڈیشن محمد رحیم پبلیکیشنز توں 2015ء وچ چھاپے چڑھیا ایہدے توں وکھ 2019ء وچ گرگھی ایڈیشن من پریت پراکاشن، گیتا کالونی، دلی، بھارت توں وی چھپیا۔ 480 صفحیاں تے 325 سرناویاں بیٹھ رچیا ایہ قصہ بنداں دی شکل وچ نظمایا گیا اے۔ ہر بند دے چار چار مصرعے نیں۔ ایس قصے وچ مرزا صاحبان والی بحر تے بنتر رکھی گئی اے۔ احسان باجوہ ہوراں دموردر وانگوں تیراں ماتریاں دی بحر ورتی اے۔

اوہ سبھ صفتاں دے مالکا ایہ تیرا جگت پمار

ہن آکھاں نعت رسول دی جگ چوں جو اپد اپار⁽²⁾

سچ بانی وچ بیانی جیون کتھا ہیرا رانجھا طالب حسین بخاری ہوراں دے پی ایچ ڈی دے مقالے ”وارث شاہ تے اوہدی ہیر دے کرداراں تے ٹکانیاں دا تحقیقی جائزہ“ دا منظوم روپ اے۔ احسان باجوہ ہوراں نوں ایہ داستان مجید خاور میلیسی ہوراں ولوں کہانی دی صورت وچ لکھی جس نوں اوہناں اپنی فنی قابلیت تے علمیت دے موتیاں وچ پروکے اک واری فیر ہیر نوں نویں ہارنگار نال دو جیاں ہیراں دے مقابلے وچ لیا کھلار یا اے۔ جتھوں تیکر سوال اٹھد اے ایہدی کہانی داستان اوہدے بارے وکھو وکھ وچار ملدے نیں۔ ممتاز بلوچ ہوراں موجب:

”ڈاکٹر طالب بخاری دے آکھن موجب اوہناں نوں ہیر دی حقیقت دا پتہ اوس

ویلے لگیا جدوں اوہ پڑھدے سن۔ اوس ویلے اوہناں جنڈیالہ شیرخان دے اک زمیندار کولوں مخطوطہ ”تاریخ ہیر“ 886ھ مطابق 1981ء مراد بلوچ دے ہتھوں فارسی وچ لکھیا ہو یا ویکھیا۔ اوہناں اوہ مخطوطہ اوس زمیندار کولوں پڑھن لئی لیا تے اوس وچ ورتی گئی کہانی نوں کاغذ تے اتار کے اوہناں اوہ مخطوطہ اوس زمیندار نوں موڑ دتا۔ 1952ء وچ اوہ زمیندار قتل ہو گیا تے اوس دی اولاد نے اوس مخطوطے نوں فضول سمجھ کے کتے گواچھڈیا۔“⁽³⁾

پنی ایچ ڈی دے مقالے کھوج دی کسوٹی تے تدا ای پورے اتر دے نیں جے اوہناں دے منے پر منے حوالے تھالے سر موجود ہون۔ پرا حسان باجوه ہوراں ہیر رانجھے دی جیون کتھا نوں تاریخی پس منظر وچ بیانیا اے۔ مستند حوالیاں توں واضحی غیر مستند کہانی ضرور جا پدی اے۔ باجوه ہوراں پہلے توں موجود ہیر کہانیاں وچوں بنیادی سچ کشید کر کے تواریخی پس منظر وچ ایس قصے نوں نظما کے ادبی کھیتز وچ انملا وادھا کیتا اے۔ جس نوں کلاسیکی لوک کہانیاں وچ اک انقلابی کم آکھیا جاسکدا اے۔ احسان باجوه ہوریں ”سچ بانی رچن دا اصلی کارن“ دے سرناموں بیٹھ لکھدے نیں:

”جدوں لوک داستانان ہور زباناں اندر ترجمائیاں جاندیاں نیں تاں اوہ لوک اوس داستان دی دھرتی دے پاتراں دی کرت کرتوت راہیں اوس دھرتی دے لوکاں بارے اپنی راتے بناندے نیں۔ گوہ گوچری گل ایہ دے پئی اوہناں ہیر وارث شاہ دے ترحے پڑھن مگروں پنجابی قوم بارے کمیہ وچار آساری کیتی ہووے گی؟ پئی پنجابی اپنیاں دھیاں نال ایچ کردے نیں جیویں ایس توں پہلاں چھپے ہیر دے قصیاں اندر ساڈے پنجابیاں دے کردار بارے دسیا گیا اے۔“⁽⁴⁾

ایہ ہی اصل وچ اوہ کارن اے جس نے احسان باجوه ہوراں کولوں ایہ قصہ اک واری فیر نویں سریوں اُلکین لئی پریا۔ دمودرتوں لے کے وارث شاہ تیکر ہیر رانجھے دا قصہ اکو ای لیکھدا اے۔ پر پہلے توں موجود پلاٹ نوں نویں سریوں گھڑناتے اوس پلاٹ موجب کہانی دی بہتر نوں شعر دا بانا پوانا چوکھا اوکھا کم اے جو احسان باجوه ہوراں کامیابی نال کر وکھایا اے۔ ہیر رانجھا دے پچھلیرے قصیاں وچ پرچلت روایتی کہانی تے ”سچ بانی“ دا قصہ فرق فرقی نیں۔ ایہ فرق و تھاں کرداراں وچ اے تے واقعات دی واپرت وچ وی۔ احسان باجوه ہوراں قصے دا مڈھ اوہ کلاسیکی قصہ کاری دی روایت نوں مکھ رکھ کے بھجیا اے۔ حمد، نعت، منقبت، پیراں دی مدح، اپنی جنم بھوں، دیس پنجاب دارنگ روپ اوکھے دے دریا، نہراں، گھاہ بوٹیاں دا ذکر بڑے من موہنے ڈھنگ راہیں کردے نیں کہ پڑھن والے دیاں اکھاں اگے

پنجاب دیاں پیلیاں او تھے دے دیہات اوہناں دی حیاتی اپنے پورے جو بن تے وکھالی دیندی اے۔

پنج آباں دی دھرت نوں اللہ نے چاڑھے رنگ
ہے سندر روپ سماھیا اس قدرت کولوں منگ
ایہ سونا روڑھ لیاؤندے سبھ اپنے اپنے سنگ
آکھ احساناں سچیاں وچ لیکھے پینا چنگ (5)

فلسفہ عشق، فقیری جیون، نفس دا بیان جس ڈھنگ راہیں بیان کردے نیں اوہدے توں ایہ گل
پک ہو جاندی اے کہ احسان باجوه ہوراں کلاسیکی تے صوفیانہ شعری روایت دا پلاوی نہیں چھڈیا تے
جدیدیت نوں وی اپنیاں اکھاں توں اوہلے نہیں ہون دتا۔ اوہناں دے قصے اُتے صوفیانہ شاعری دا اثر
گوڑھا اے۔ ”سچ بانی“ وچ عشقیہ رنگ تے فراقیہ کیفیت نوں بوہتا ابھاریا اے:

ایہ عشق وساوے وستیاں وچ من کھیتی ہر یال
ہے جیکر عشق کماؤنا درداں نوں اندر پال (6)

وارث شاہ ہوراں وی قصے دا مڈھ رب تعالیٰ دی حمد، نعت رسول کریم ﷺ، منقبت، مدح پیر
توں بچھ کہ اسلامی روایت تے قدراں دا ڈاڈا شعور تے ادراک رکھن دا ثبوت دتا اے۔ وارث شاہ
ہوراں مڈھ توں ای دو بے قصیاں توں ذرا کوکھ ہو جاندا اے۔ راجھیاں دی شوخی، عظمت تے اوہناں
دے خاندانی وقار دا ذکر بڑے ہی سوتنے ڈھنگ راہیں کردے نیں:

اک تحت ہزار یوں گل کیجے جتھے راجھیاں رنگ مچایا اے
چھیل گھر و مست اربیلوے نیں سندر راک تھیں اک سوایا اے
والے کوکھ مندرے مجھ لنگی نواں ٹھاٹھ تے ٹھاٹھ چڑھایا اے
کیہ صفت ہزارے دی آکھ سکاں گویا بہشت زمین تے آیا اے (7)

اک اچا تے منیا ہو یا فنکار اوہ ای ہوندا اے جیہڑا اک خاص سوچ تے ترتیب دے تحت
ڈھانچے تیار کردا اے۔ وارث شاہ ہوراں وی ایس قصے نوں ترتیب دین لگیاں جس مہارت تے فن نال
راجھیاں بارے گل چھیڑی اے پڑھن والے نوں ایس لگن وچ لا دتا اے کہ ایہ چھیل تے الیلے راجھے
رنگ مچائی پھر دے نیں تے کیویں ایڈی چنگی حیاتی گزارن دا ڈھنگ لہمایا اے۔ وارث شاہ ہوراں
مڈھ توں ای آون والے واقعیات دی فضا تیار کردتی اے۔ ایہدے برعکس ”سچ بانی“ وچ ورتے
حالات و واقعات بہت وکھرے نیں۔ قصے دا باقاعدہ آغاز احسان باجوه ہوریں راجھیاں دے پچھوکڑ
توں کردے نیں:

ایہ اصل قبیلہ عرب دا وچ وسیا نام نشان
اوہ آنکھی جیون جیوندے وچ راٹھال نام رکھان (8)

”ہیر وارث شاہ“ وچ کدھرے وی مڈھلے پاتراں دے تاریخی پچھو کڑیاں شجرے
نظر نہیں آؤندے تے نہ ای اوہناں بارے بھروسے جانکاری لہجہ دی اے۔ جد کہ
احسان باجوہ ہوراں مکھ پاتراں دیاں جمن مرن دیاں تاریخاں توں لے کے
پاتراں دیاں آپسی سانجھاں، تھاں ٹھکانیاں نوں پوری وڈ و تیر نال بیان کیتا
اے۔ اوہ راٹھیال، سیالاں، کھیڑیاں، بلوچاں دا پچھو کڑا انج بیان کردے نیں کہ
تخت ہزارے توں لے کے رنگ پورا علاقہ اک سانجھا و ہیرا جاپدا اے۔ جیویں
احسان باجوہ ہوریں چوچک مہر سیال دی کھیڑیاں نال سا چاری انج بیان کردے
نیں کہ چوچک سیال دا ویاہ کھیڑیاں ول ہو یا تے اوہدا بھنوی عجاب خان سی جو
رنگ پور تھل دا رہن والا سی تے سہتی عجاب خان دی دھی سی۔ انج ای دھیدو
(رانجھا) دے بھرار مضے خان دا سالا صاحب خان داد سی جو نسوں ڈھڈی جٹ سی
تے کالا کوٹ پٹھاناں تے اوہدا راج سی۔ جد کھیڑے ہیر نوں زبردستی اپنے نال
ویاہ کے لے جانے نیں اوس ویلے صاحب خان ای رانجھے دی مدد کردا اے۔
مراد بلوچ نال موجود رانجھا دی سا چاری نوں انج بیان کردے نے کہ مراد بلوچ دا
پپوسلمان خان بلوچ موجود رانجھا دا سالا سی انج مراد بلوچ دھیدو (رانجھے) دا سا
مماے دا پتر سی۔“ (9)

”سچ بانی“ وچ ایہو جیہے بے شمار پکھ وکھالی دیندے نیں جیہناں دا ذکر پہلے توں موجود ہیر
رانجھا دے قصیاں وچ کدھرے وکھالی نہیں دیندا۔ لہجہ دے واقعات کردار تے سا چاری ہیر وارث شاہ
نال کدھرے وی لگا نہیں کھاندے۔ احسان باجوہ ہوراں ”سچ بانی“ وچ موجود جٹ دے تن ویا ہواں دا
ذکر کیتا اے۔ موجود جٹ دیاں زانیاں دے ناں تے اوہناں توں ہون والیاں اولاداں دے ناواں دی
دس وی پاندے نیں۔ پکلی زانی دا ناں رابعہ سی جیہدے توں چار منڈے شہا بل خان، شرف خان،
عاقل خان تے رضو خان سن۔ دو جی گھر والی صالح توں تن پتر طاہر، طاہر، جیون خان تے دو دھیال عاقلہ،
بختاور سن۔ دونواں زانیاں دے مرن مگروں موجود جٹ دا تیجا ویاہ مراد بلوچ دی پھپی نسبت بانو نال ہو یا
جیہدے توں اک پتر جمیا جیہد نال دھیدو (رانجھا) سی۔ ہیر وارث شاہ وچ رانجھے دی مرنی ماں دا
ذکر نہیں لہجدا۔ سگول بڑے سدھے ساویں ڈھنگ راہیں موجود دے خاندان دا تعارف نہایت اختصاریت

نال کراندے نیں۔

موجو چودھری پنڈ دی پانہڈ والا چنگا بھانیاں دا سردار آہا
پتراٹھ دو بیٹیاں تیں دیاں سن وڈاٹسرتے پروار آہا (10)

وارث شاہ دے رچے قصے وچ رانجھے دی حیاتی وچ اوہدے پیو دے مرن مگروں انقلاب
آؤندا اے جیہدے پاروں اک پل وچ اوہدی حیاتی بدل کے رہ جاندی اے۔ پیو دے جیوندیاں وی
اوہ بھراواں، بھرجانیاں نوں اک اکھ نہیں بھاندا سی تے پیو مگروں جد بھراواں بھرجانیاں نے اپنا اصل
رنگ دکھایا تاں اوہ اوہناں دے مہنیاں توں تنگ آکے گھر چھڈ دیندا اے۔ تخت ہزارے نوں چھڈ کے
جھنگ سیال تڑ جاند اے جتھے اوہدی ملاقات ہیر نال ہوندی اے، اکھاں چار ہونداں نیں تاں او تھے
قصے وچ اک واری فیر دلچسپ موڈ آؤندا اے۔ ”سچ بانی“ راہیں بیانی جیون کتھا وچ رانجھے دی
بھرجانیاں دے نکھو دیورنوں سیالوں دی نڈھی ویاہ دکھاو دا مہنا ماریا نہ رانجھا بھرجانیاں دے مہناں
پاروں چد کے گھروں باہر نکلیا۔ احسان باجوه ہواں ہیر رانجھا دے بال پسے توں ہی نکاح ہون دی دس
پائی اے۔ احسان باجوه ہوراں موجب موجو جٹ تے چوچک آپسی پیر بھرا سن۔ موجو جٹ رانجھے دے
مماے سلمان بلوچ دا گوڑھا یاری۔ جد موجو ہیر رانجھا دے ویاہ دی گل نسبت بانو نال کردا اے تاں احسان
باجوه ہوریں موجو نال چوچک دی یاری دی دس انج پاندے نیں۔

اوہ سجن تیرے ویر دا میرا وی گوڑھا یار (11)

احسان باجوه ہوراں مراد بلوچ تے رانجھے نوں سکے ماما پھپھی دا پتر دیا اے۔ پچن توں ای
دونوں دی گوڑھی یاری دی دس پاندے نیں۔

ہن دھیدو نال مراد سی جوں گھیسو کر دا میل

اک ہو کے جین لنگھاؤندے نہ دس دی وچ دو میل (12)

دو بے پاسے باجوه ہوریں ہیر تے سہتی نوں ماما پھپھی دی دھیاں تے سہیلیاں ہون دی
دس پاندے نیں۔ سہتی تے مراد بلوچ دا بال پسے وچ ای نکاح ہوں والی گل وی ایس قصے وچ اک ہور
حیران کر دین والا ککھ اے۔ کیوں جے ہیر وارث شاہ وچ سہتی ہیر دی ننان تے سیدے کھیڑے دی
بھین دے روپ وچ ساہمنے آؤندی اے۔

وارث شاہ ننان ہے ہیر سندی دھی کھیڑیاں بادشاہ دی ہے (13)

ایس طرح ہور وی بے شمار ککھ ایہو جتھے دکھالی دیندے نیں جیہناں پاروں ایہ قصہ ہیر وارث
شاہ توں نرا اوپرا دکھالی دیندا اے جیویں کہ:

- ☆ نہ رانجھے دی ملاقات جھنگ پتن اُتے ہیر نال ہوئی تے نہ ای لڈن ملاح دا کردار ”سچ بانی“ وچ موجود اے۔
- ☆ رانجھے نے باراں ورھیاں تیکر ہیر دیاں مجھاں نہیں پڑائیاں سگوں ”سچ بانی“ وچ رانجھیاں تے سیالاں دی آپسی ساکا چاری دا ذکر لکھدا اے۔
- ☆ اوہ ملدے گلدے آپسی سارے سی پہلوں ساک نہ پتیں مجھاں چاریاں نہ دھید و بنیا چاک (14)
- ☆ سمیت دے مولوی نال رانجھے دے جھگڑے دی دس نہیں پیندی۔ سگوں رانجھا حافظ قرآن تے رب دی یاد وچ رجھیا رہندا اے۔
- ☆ نہ رنگ پور دیاں گلیاں وچ جوگی روپ دھار کے رانجھا خیرات منگن گیا نہ ای ہیر دے سوہرے ویڑھے سہتی نال اوہدی تو تکار ہوئی۔ نہ اوہنوں سہتی نے زور زبردستی دھکے مار کے گھر ول کڈھیا۔
- ☆ نہ ہیر سپ لڈن دا مکر بناندی اے تے نہ ای سیدا کھیڑا یا اجو کھیڑا جوگی نون بلاون لئی کالے باغ گئے۔

مڈھ توں اخیر تائیں دونوں شاعراں دے رچے قصے وچ واقعات دار دو بدل کھی تھاواں تے دکھالی دیندا اے۔ جیہدے پاروں ”سچ بانی“ دا مطالعہ کرن والے دے ذہن وچ کئی سوال پنگر دے نیں۔ وارث شاہ ہوراں دے سامنے تال ہیر دے قصیاں دی لمی روایت موجود سی پر احسان باجوہ ہوراں طالب بخاری ہوراں دے مقالے نون ای مکھ رکھ کے ایس قصے نون جوڑیا اے۔ ”سچ بانی“ دی بیانی کہانی وچ واقعات دا اُتار چڑھاؤ تھاؤں تھاہیں دکھالی دیندا اے جو قاری نون مڈھ توں لے کے اخیر تائیں تجس وچ پائی رکھدا اے۔ کہانی سدھی ساویں تڑدی اے تے اپنے انجام تیکر اپڑدی اے۔ ہیر وارث شاہ وچ تھاؤں تھاہیں پچل یک دم حالات و واقعات وچ تبدیلی آؤنا، رانجھے دی حیاتی وچ انقلاب در انقلاب دی صورتحال قاری دی دلچسپی نون ٹٹن نہیں دیندے۔ بھاویں رانجھے دا جوگی بن کے ہیر دے آکھے لگ کے رنگور دا گھیرا کڈھنا ہووے یا سہتی نال جھگڑا یا فیر ہیر نون ادھالن دا واقعہ، ایہ سبھ اوہ کڑیاں نیں جو قاری نون زنجیر وانگ ایس قصے نال جڑے رہن تے مجبور کر دیاں نیں۔ قصے دا انجام دونوں شاعراں کول اکو اے پر وارث شاہ ہوراں دی بیانی کہانی موجب ہیر نون زہر دتا گیا۔ جد کے ”سچ بانی“ موجب رانجھے دے وشوانا تھ دے ڈیرے توں واپس نہ پرتن تے فتر داراہ اختیار کرن دی گل سن کے ہیر سجدے وچ ای ایس دنیا توں چلانا کر جانندی اے۔

دونوں شاعراں دے رچے قصیاں وچ ورتے کرداراں دی گل کرئیے تاں وارث شاہ ہوراں کول کوئی نواں کردار دکھالی نہیں دیندا۔ وارث شاہ ہوراں جس وی کردار نوں پیش کیتا اے اوسنوں بھروسے تے ڈھکویں ڈھنگ راہیں انج بیاندے نیں کہ اوہدی ظاہری شخصیت سراپا تے حلیمہ دے نال نال اوہدی باطنی شخصیت وی کھل کے سامنے آ گئی اے۔ ایس توں اڈ اوہناں پاتراں دیاں سوچاں، فکراں، سدھراں، چاہتاں، رغبتاں، نفرتاں وی پوری طرح ظاہر ہو گئیاں نیں۔ ہیر وارث شاہ دے سارے پاتر پنجاب دی زہتل وچوں پھٹے تے پلے ودھے۔ وارث شاہ اپنی زہتل دی نفسیات دا ات دابار یک بین فنکاری۔ اوہنے اپنی پاتر آساری وچ اپنے فن تے فنکاری دے سارے ٹل دکھائے۔ اپنے توں پہلاں دیاں لکھتاں دمودر، احمد تے مقبل دیاں ہیراں گوہ نال پڑھیاں۔ اوہناں وچ پاتراں دے وادھے گھائے کیتے۔ اوہناں نوں ذہن دی بھٹی وچ پکایا، کوچیا ماٹھی تے لشکا کے لوکائی ساہویں رکھیا تے لہہناں پاتراں نوں سدیویں حیاتی دا بانا پوایا۔ خیر تے شر حیاتی دی دھپ چھاں نیں۔ وارث شاہ ہوراں حیاتی دے لہہناں دونوں بھاء دے پکھاں نوں پاتراں راہیں انج بیان کیتا کے خیر دے پاتر اج وی لوکائی دے ہرمن پیارے نیں تے شر دے پاتر اوویں ای لوکائی دی نفرت پراپت کر دے نیں۔ جیویں منکھی حیاتی وچ صدیاں توں ہوندا آرہیا اے۔

”سچ بانی“ وچ ورتے پاتراں دا جائزہ لئیے تاں احسان باجوہ ہوریں رانجھے داناں دھیدو تے ہیر داناں عزت بی بی ورتیا اے۔ جیہدے پاروں ایہ قصہ ہیر تے رانجھے دا نہیں سگوں کسے دھیدو تے عزت بی بی دا پریم قصہ جاپدا اے۔ ایسے طرح چالاک چاتر سہتی نوں شائستہ بانو بنا چھڈیا اے۔ جہاناں دے شیطان کیدو داناں قادر خاں رکھ دتا اے۔ ناول دی ایس بدلاوٹ نے کرداراں دی سبھان ای بدل دتی اے۔ کجھ ہور نویں کرداراں دی وڑت نال ایہ قصہ اوپدا جیہا جاپدا اے۔ احسان باجوہ ہوراں کول کرداراں دی بھرمار اے تے بہتے کردار ایہو جیہے نیں جیہناں دی پکلی واری ”سچ بانی“ وچ دس پیندی اے جیویں:

- ☆ سلمان بلوچ: مراد بلوچ دا پیوتے رانجھے دا سکا ماما
- ☆ پتھر خان سیال: ہیر سیال دا سکا تایا۔
- ☆ مل خان سیال: پتھر خان دا ناک پتھر جیہہ 14621 وچ بھنگ دا پہلا حاکم بنیا۔
- ☆ قاضی شمس الدین کوٹلی باقر شاہ: لہہدے کولوں ہیر نے قرآن دی تعلیم لئی۔
- ☆ قاضی مولوی عنایت شاہ: لہہناں کولوں دھیدو تے مراد بلوچ نے دینی تعلیم لئی۔
- ☆ قاضی نور الدین پنیوٹی: جیہنے قادر خان تے ملکی دے آکھے لگ کے عزت بی بی تے دھیدو

- دے بچکن دے نکاح نوں توڑن دا فتویٰ جاری کیتا سی۔
- ☆ قاضی خیر الدین قوٹ قبولہ: جیہنے قوٹ قبولے وچ دھیدو تے عورت بی بی دے خلاف فیصلہ سنایا۔
- ☆ قاضی القضا شفیق الدین دیپالپوری: جیہنے قوٹ قبولے وچ عورت بی بی دے حق وچ فیصلہ سنایا۔
- ☆ حاکم اموانی راجہ بہاوالدین خان: بابا فرید الدین گنج شکر د امرید جیہدی دھی سیالاں ست وڈے راتے سیال نال ویایا۔
- ☆ راجہ مقبول خان: دھیدو تے عورت بی بی دے ویلے حاکم ریاست کوٹ قبولہ۔
- ☆ صاحب داد ڈھڈی: دھیدو دی بھر جانی سنگھ خاتون دا وڈا بھرا۔
- ☆ نسبت بانو: دھیدو دی ماں، مراد بلوچ دی پھپھی تے سلمان بلوچ دی بھین۔
- ☆ سلامت بانو: نسبت بانو دی وڈی بھین جو کوٹلی باقر شاہ دے نیڑے پنڈ سدوری وچ ولی داد جنجوعے ول ویایا سی۔
- ☆ سدرمل: دیوان تخت ہزارہ جیہدی سپردگی وچ سلمان خان بلوچ نے دھیدو دی وراثتی زمین دتی۔
- ☆ وشواناتھ: گرو بالنا تھ دا بالکا۔
- ایہ اوہ بھ کردار نیں جیہڑے ”سچ بانی“ وچ نوٹیکلے جاپدے نیں جو احسان باجوہ ہوراں توں پہلاں رچیاں ہیراں وچ دکھالی نہیں دیندے۔ ایہ سبھی کردار اپنی اپنی تھاں بھر پور نیں، پر قصیاں وچ ایہناں بے جا کرداراں دی بھرمار قاری دی دلچسپی تے تسلسل نوں بار بار توڑ دیندی اے۔ جنے چر وچ اک کردار نال واقفیت ہوندی اے یک دم اک ہور نوں کردار نوں ساک سنے سامنے آجاندا اے۔ ”سچ بانی“ وچ کیدو دی تھاں قادر خان کھیرے دا کردار سامنے آیا اے جو عورت بی بی داسکا ماما اے۔ جد کے وارث شاہ ہوراں کیدو نوں ہیر دا چاچا دیا اے۔ ایس کردار دیاں کرتاں یاں حالات و واقعات جو ہیر وارث شاہ وچ بیان کیتے نیں اوہ ”سچ بانی“ وچ دکھالی نہیں دیندے۔ پر دونوں شاعران کول ایس کردار دی اک گل ساٹھی اے اوہ ایک کہ دونوں شاعران ایس نوں ولن دے روپ وچ سامنے لیاند اے۔ ”ہیر وارث شاہ“ وچ کیدو اک شرارتی، چغل خور، عیب جوئی کرن والا تے چندال قسم دا انسان اے۔ لوتیاں لاناتے اک دو جیاں نوں لڑان جھگڑان تے ٹوہ وچ لنگی لت بھڑکاندا رہندا اے۔ وارث شاہ ہوریں کیدو نال انج تعارف کراندے نیں۔

کیدو ڈھونڈا کھوج نوں پھرے بھوندا باس چوری دی بیلیموں آؤندی اے
 وارث شاہ میاں ویکھو ٹنگ لنگی شیطان دی کلا جگاؤندی اے (15)
 کیدو دی سیرت دے نال نال وارث شاہ ہوریں اوہدی صورت توں وی ساڈی واقفی کرادتی

اے:

وارث شاہ ابلیس دی شکل کیدو ایہومول ہے بھ بکھیڑیاں دا (16)
 ”سچ بانی“ وچ ورتیا پاتر قادر خان کھیڑا 30/351 ورہیاں دا اک کڑیل جوان دلیر، اکھڑ مزاج
 تے لوہی قسم دا بندہ سی۔ چوچک دے مرن مگروں ملکی نے چوچک دی جاگیر دا مختار نامہ وی قادر خان
 دے نال کرادتا سی۔ احسان باجوه ہوریں قادر خان کھیڑا (کیدو) دا تعارف ”سچ بانی“ وچ انج کراندے
 نیں:

اوہ قادر خان جو منس سی اوہ ملکی سندا ویر
 اوہ انبریں پاڑھاں پاؤندا مڑتا کی دھرے اخیر (17)

ایہ کھیڑا قادر خان جونت پاندا ہوئے اکھیڑ
 اوہ ملیاں ترت وچھوڑا بنجے نوں دوے اُدھیڑ
 اوہ وسدے گھراں اُجاڑا انج دوے پواڑے پا
 اوہ لوتی باز اخیر دا اوہ مسردے لوے جو
 اوہ لائوں بھانوں بادشاہ مڑاگاں دوے مچھا
 آکھ احساناں سچیاں توں اپنی ستا جگا (18)

قادر خان دولت دا پجاری سی، چوچک دی جائیداد اُتے اوہدی ہمیش توں ای نظری۔ ہیر داویاہ
 وی اوہ سیدے نال ایس لئی کرانا چاہندا سی تا کہ ہیر دا داج دولت بھ کھیڑیاں دی ہو جائے۔ احسان باجوه
 قادر خان دی لالچی فطرت نوں انج پیش کر دے نیں:

اوہ جایا لالچ لوہر دا مڑ خوب پلاوے تیر (19)

”سچ بانی“ وچ قادر خان دی اصل کرتوت تے لالچی فطرت جد کھل کے سامنے آؤندی اے
 تاں اوہ خود کشی کر لیندا اے۔ ہیر وارث شاہ وچ ہیر تے رانجھے دی جاسوسی کردیاں جد ہیر دے ہتھے
 چڑھدا اے تاں ہیر اوہدی واہوا کھنڈ ٹھپدی اے۔ دونوں شاعراں دا اُگھڑیا کیدو (قادر خان) دا کردار
 اپنی اپنی تھماں بھر پور منفی تاثر پیدا کر دیا اے، جہنوں پڑھ کہ قاری دے دل وچ اوہدے لئی رحم دی کوئی

گنجائش دکھالی نہیں دیندی۔

ایسے طرح ہیر دا کردار وارث شاہ ہوراں کول بڑا متحرک تے زور دار اے۔ اوہ اک ان جھک نڈر تے محبت کرن والا کردار اے تے نال ای عورت دے کرب دی علامت وی۔ اوس نے محبت تے عشق وچ قربانی تے ایثارنوں شامل کر کے اک علامتی روپ وٹالیا اے کہ ایس قصے نوں پڑھن تے سنن والا متاثر ہوویں بنا نہیں رہندا۔ اوہ اک اتھری الھڑ مٹیوار دکھالی دیندی اے۔ ایسے لئی ہیر جتھے رج کے سوہنی تے من موہنی، روپ متی، شاہ پری، پنج پھول رانی، لنگ باغ دی پری، اندر رانی، حور تے روم دی میم اے او تھے ماں پیو دی لڈھکی دھی وی اے۔ اک پاسے رانجھے نال پیار کردی اے تے تے دو جے پاسے کیدو نال ٹکر وی لیددی اے۔ بے اوہ ماں پیو نال لاڈ پیار کردی اے تے دو جے پاسے قاضی نال اڈا وی لاندی اے۔ ”ہیر وارث شاہ“ وچ رانجھے نالوں ہیر دا کردار طاقتور تے بھرواں اے۔ جتھے رانجھا ڈولدا اے ہیر اوہنوں ہمت دیندی اے۔ حالات دا مقابلہ دلیری نال کردی اے۔ جد اوہدے ماں پیو زبردستی اوہدا ویاہ سیدے نال کرن دا فیصلہ کردے نیں او تھے غصے نال بھری قہر وان بن کے اپنی ماں نال لڑدی اے۔

ہیر مانوں دے نال آڑن لگی تاں ساک کیتا نال زوریاں دے
کدوں منگیا منس میں آکھ تیتھوں ویر کدھتیوئی کہناں کھوریاں دے
ہن کریں ولا کیوں اسال کولوں ایہ کم نہ ہندے نی چوریاں دے
جیہڑے ہون بے عقل پلاؤندے نے اٹاں ماڑیاں دیاں وچ موریاں دے (20)

”سچ بانی“ وچ باجہ ہوراں ہیرنوں پنجاب دی اک لچپال تے شرماں والی دھی دے روپ دکھایا اے جو اپنی روپ جوانی دی مستی وچ اپنے ماپیاں دی پت لا کے کسے غیر مرد نال گھروں نہیں ٹھدی سگول اوہ اپنے ماپیاں دی عرت واسطے جان قربان کر دین لئی تیار ہو جاندی اے۔ اپنے مر ن والے پیو دے ہتھیں رانجھے نال کیتے نکاح دی لچ پان لئی اوہ پوری حیاتی داء تے لا دیندی اے۔

مڑ عرت بی بی آکھدی آسو حقیقت گل
سی آپ ویاہیا باپ نے سی آیا رشتہ چیل (21)

میں تیویں دھیدو جٹ دی اج کیکن لوڑاں ہور
ہے سہناں مر مک جاوانا اوڑک نوں پینا گور (22)

”سچ بانی“ دی پا تر ہیر وچ سانوں جوش ولولہ تے نڈر پن اودوں دکھالی دیندا اے جد کھیڑیاں

نال شائستہ بانو (سہتی) نون ڈانگاں نال مقابلہ کر دیاں ویکھدی اے۔ پورے قصے وچ ہیر دے کردار اتے سہتی چھائی اے۔ اوہدا کوئی فیصلہ اپنا نہیں سگوں سہتی دے آکھے تے ٹردی اے۔

سی عرت بی بی آکھدی ہن سودھساں گی تلوار
ایہ بے کرتوتیاں کر دیاں ٹوٹے چار⁽²³⁾

عرت بی بی دا کردار وارث شاہ ہوراں دی ہیر دے کردار توں بڑا منفرد اے۔ احسان باجوه ہوراں دی بیانی کہانی موجب ہیر قرآن دی حافظہ سی تے پردے دار ہون دے نال نال پنجاب دی عورتاں شرماں والی لچ پال دھی سی۔ اوس وچ وارث شاہ دی ہیر والا چچ چالا نہیں سی۔ نہ ای رانجھا ہیر دے آکھے تے لگ کے جوگی بنیا سی۔ عرت بی بی (ہیر) وچ حالات توں لڑن دی ہمت حوصلہ تے عزم دکھالی نہیں دیندا۔ محبت دی خاطر زمانے توں ٹکر لین دا حوصلہ نہیں رکھدی سگوں اپنی سوتیلی ماں تے مامے قادر خان دیاں سازشاں دا نشانہ بندی اے۔ بڑی نیک صفت سگھڑ سیانی، انکھی، الھڑ ہر ویلے رب دی یاد وچ رنجھی رہندی تے رب اگے دھیدو (رانجھے) لئی ارداس کردی اے۔

مڑ بیٹھ مصلے عشق تے اوہ کردی سی ارداس
ہتھ جوڑے آکھے مالکا ہن لے چل دھیدو پاس⁽²⁴⁾

وارث شاہ نے بڑی خوبصورتی نال ہیر نوں اک منفرد انداز نال پیش کر کے دس چھٹیاں پاروں ہیر دو جیاں داستاناں دے مقابلے وچ اصل ہیر وٹن اے جو اپنے مثالی اصولاں تے سچیاں گلاں پاروں عورت نوں ہمت حوصلے نال جیتی گوارن دا سبق دیندی اے۔ وارث شاہ دی ہیر وچ سہتی اک عیار، مکار چالاک تے رنگپور دی اڈنی سپنی دے حوالے نال ظہور کردی اے۔ بڑی موقع شناس پھڈے باز تے فسادن دی اے ایہو وجہ اے کہ اپنے مقصد واسطے ہر چنگا مندا کم کر جاندی اے۔ سہتی ہیر وانگوں ماں پیو دی لاڈلی دھی، پنڈ دی تیز طرار الھڑ مٹیہار ہون پاروں ہر کوئی اوہدے توں ڈردا سی۔ سہتی بارے انج جانو کراندے نیں۔

وارث شاہ خان ہے ہیر سندی دھی کھیڑیاں دے بادشاہ دی ہے⁽²⁵⁾

وارث شاہ ہوراں دی وڈی خوبی ایہ اے کہ اوہ کردار دے مطابق ایہو جیسے الفاظ ورتدے نیں جو کردار دی اندرلی باہرلی دنیا دی بھر پور عکاسی کردے نیں۔ جد رانجھے نال متھلا لاندی اے تاں رانجھے نال لڑائی پاروں سہتی دا کردار کھل کے انج سامنے لیاندے نیں۔

سپ شہتی وانگ کولہنیں نی ماس کھساں رت پینیں نی
کاہے فقر دے نال رہاڑ پینیں بھلا بخش سانوں ماپے جیونیں نی⁽²⁶⁾

احسان باجوہ ہورال ”سچ بانی“ وچ شائستہ بانو (سہتی) دا پاتر عقلان شکلاں والی، حیا دار مٹیوار دے روپ وچ ساہمنے لیاندا اے۔ ہیرتوں زیادہ سہتی دا کردار ”سچ بانی“ وچ متحرک نظر آندا اے۔ سہتی دا مراد بلوچ نال بچپن وچ ای نکاح ہو گیا سی دونوں خانداناں دی آپسی دشمنی پاروں رخصتی رکی ہوئی سی۔

وچ اُچی فہم فرستوں اوہ جاپے امسرتان

اوہ پتلی عقل شعور دی سبھ جان اٹھ کراون

قدرال دی راکیوان سی اوہ کرتاں دی بلوان

آکھ احساناں پچیاں اوہ اصلوں کرنی وان (27)

رانجھے دے کردارنوں وارث شاہ ہورال بڑی مہارت نال اُلکیا اے۔ اوہ ایس قصے دا مردانہ کردار اے جیہدے آلے دوالے ساری کہانی گھمدی اے۔ رانجھے دے سفر توں قصے دا مڈھ بچھدا اے تے اوہدی موت تے قصہ اپنے منطقی انجام نوں اپڑدا اے۔ جے گوہ نال وارث شاہ دے اُگھڑے پاتر رانجھے دا جائزہ لینے تاں اوہدی ذات وچ بے شمار خوبیاں دکھالی دیندیاں نیں۔ اوہ ہر طرح دے ماحول وچ اپنے آپ نوں ڈھالن دا ڈھنگ بخوبی جاندا اے۔ چاک دے روپ وچ دیکھنے یاں جوگی، روحانی عالم یاں سنیا سی ہر روپ وچ رانجھے دے کردارنوں وارث شاہ ہورال سچے ڈھنگ راہیں تخلیق کیتا اے۔ پرمجبت دے معاملے وچ رانجھا مکمل طور تے ہیر اُتے انحصار کردا اے۔ چاک بن توں لے کے جوگی بن تیکر ایہ سبھ کم ہیر دے آکھن تے کردا اے۔ جد ہیر اوس نوں اُدھالن لئی آکھدی اے تاں او تھے رانجھا بڑی سمجھداری دا مظاہرہ کردیاں ہیر نوں جواب دیندا اے۔

ہیرے عشق نہ مول سواد دیندا نال چوریاں اتے ادھالیاں دے

کڑاں پوندیاں تٹھے ہاں دیس وچوں قصے سنیں سن کھو بنیاں گالیاں دے (28)

ایس طرح رانجھے دے کردار دے ہوروی کئی رنگ وارث شاہ ہورال مہارت نال اُلکے نیں۔ کدھرے ضدی تے آکر ڈھنگڑا لو جٹ دے روپ وچ دکھالی دیندا اے تے کدھرے سر نیواں کر کے ہر گل اگے جھک جاندا اے۔ وارث شاہ ہورال رانجھے دے کردارنوں عشق دی بھٹھی وچ ساڑ کے کندن بنا دتا اے۔ حالات و واقعات پاروں اوہدی شخصیت تے کردار وچ جیہڑی لچک پیدا ہوندی اے اوہدے پاروں رانجھے دے کردار وچ پختگی آندی جاندی اے۔ جد ناتھ توں جوگ لین جاندا اے او تھے معرفت دیاں گلاں کر کے اوہنوں ثابت کرنا چاہندا اے کہ اوہ واقعی جوگی بن دا اہل اے۔

ایہ جگ مقام فنا دا اے سہا ریت دی کسندھ ایہ جیوناں ایس

چھاؤں بدلاں دی عمر بندیاں دی عورائیل نیں پاڑنا سیوناں ایس (29)

انج رانجھا دلیلاں نوں بڑی سمجھداری نال سلجھاندا ہو یا ناتھ توں جوگ لین وچ کامیاب ہو جاندا اے۔ پورے قصے وچ کوئی کردار ایہو جیا نہیں دکھالی دیندا جو رانجھے توں متاثر ہوتے بنا نہ رہ سکیا ہوئے۔ بھادیس اوہ جھگڑا لوستہتی ہی کیوں نہ ہووے جو رانجھے دیاں کرامتاں ویکھ کے موم وانگوں پگھل جاندا اے۔ ”سچ بانی“ دا پاتر ردھید و وارث شاہ دے گھڑے پاتر رانجھے دے کردار توں بالکل منفرد اے۔ اوہدے وچ ہیر وارث شاہ ورگے رانجھے دی شوخیاں اداواں دکھالی نہیں دیندیاں۔ ڈانوں ڈول جتی شخصیت دا مالک جس نوں اپنے آپ تے دی بھروسہ نہیں۔ سوتیلے بھراتے بھرجائیاں اوہنو ماسہ وی برداشت نہیں کردے سن:

سی لکرے وانگ رڑک دا سبھناں توں نکا ویر
جد نظر میں کدھرے آؤندا انگھ جاوے سینے تیر (30)

سبھ توں نکا ہون پاروں ما پپو دا بہت لاڈلا پر سلجھیا ہو یا بال سی۔ بال پنے توں ہی رب دی یاد وچ رچھیا رہندا تے اپنے کم نال کم رکھن والا سی۔ حافظہ قرآن ہون دے نال نال عربی فارسی دے علوم دا وی جانوسی۔ ماں پپو دے مرن مگروں حالات توں فرار ہون لئی بالنا تھ دے ڈیرے جا بہندا اے۔ جد بالنا تھ ٹلے آون دا کارن پچھدا اے تے اگوں دھید و ارداس کردا اے:

مڑ دھید و اوس نوں آکھدا ہاں جگ تے بڑا نراس
نہ ماں پیوسرتے جیوندا رکھنا ہے کس نے پاس
سبھ پاسے لگے بین دے مکی ہے جبگی آس
آکھ احساناں سچیاں کر جیون درداں راس (31)

پورے قصے وچ دھید و دا کردار بہت کمزور اے اوہ اپنے حق لئی آواز چکن دی تھاں جوگ مت اختیار کر لیندا اے۔ اوہنوں ہیر دے زبردستی سیدے نال ہون والے ویاہ دی خبر مراد بلوچ آن کے سناؤندا اے۔

اوہ دھید و تائیں آکھدا کجھ کر لے کاج سول
توں جوگی بن کے بہ گیوں آفسر دوارا مل (32)

جد قاضی دھید و تے عورت بی بی دے حق وچ فیصلہ کر دیندا اے تاں بجائے ایس دے کے ہیر نوں اپنے نال لے جا کے اپنا گھر وسائے دھید و شوانا تھ دے ڈیرے جا بہندا اے۔ نا جانے اوہدے اندر کی انجانے خوف تے وہم سن کے اوہ اپنی جائز بیوی جیہدی خاطر اوہ کھیڑیاں نال لڑائی لڑدا اے اوہنوں چھڈ کے فقر دا پانڈھی بن جاندا اے۔ ایتھے جے کامل عشق دی گل کیتی جائے تاں ہیر پوری کہانی

اندر رانجھے توں اُچی تھال اُتے کھلوتی نظر آؤندی اے۔ بھاویں اوہنوں بلہ شیر ی دیون چکھے سہتی دا ہتھ ہوندا اے پر اوہ کسے وی تھال تے تھرکدی نہیں۔ اپنے حق واسطے ڈٹی رہندی اے۔ پر رانجھا اوس توں نیویں تھال تے کھلوتا نظر آؤندا اے۔

”سچ بانی“ وچ مراد بلوچ دا کردار بڑا متحرک تے مرکزی کرداراں وچوں سبھ توں اہم کردار اے، جہہڑا رانجھے دے جمن توں لے کے مرن تیکر اوہدے نال نال دکھالی دیندا اے۔ ”سچ بانی“ دا سبھ توں پہلا پاتروں اے، جہہدا تعارف احسان باجوہ ہوریں انج کراندے نیں۔

وچ چہڑھتھل بانی عقل دا اوہ قسول کاٹھوں شیرا

وہ سگھر عقل سیانیں وچ کرنی بڑا دلیر (33)

نسبت بانو دھیدو دے بھراواں توں ڈر کے اپنے بھتیجے مراد بلوچ نوں اپنے کول سد لیندی اے جو بال اپنے توں ای رانجھے دی حفاظت کردا اے۔ دونویں اکٹھے پڑھدے کھیڈدے جوان ہوتے:

مسٹر کھی کردا اوس دی رکھ تلیان اُتے جان

نہ چیتا چت و ساردا وچ رانجھی نظر اراں سان (34)

”بیر وارث شاہ“ وچ رانجھے دا مراد بلوچ نال کوئی تعلق یا ساکا چاری دا ذکر نہیں لبھدا سگول ایس کردار دا تعلق صرف سہتی نال اے۔ مراد بلوچ بیر ”وارث شاہ“ وچ سہتی دے عاشق دے روپ وچ سامنے آؤندا اے۔ ایسے طرح بے شمار پاتراں دے نیں جہہناں دا سہاء ”سچ بانی“ دے پاتراں توں اکا ای دکھرا اے۔ چوچک، مکلی، موجو، چودھری لبھناں پاتراں دا پروا کرئیے تاں پتہ لگدا اے کہ لبھناں اُتے وارث شاہ اپنے سبھا موجب محنت کیتی اے۔ احسان باجوہ ہوراں مرکزی کرداراں توں دکھ ذیلی کرداراں دا بھرواں تعارف وی بڑے بھر پور انداز نال کرایا اے۔ اوہناں دی بیانی کہانی وچ فرق واضح اے پر ”سچ بانی“ پڑھیاں ایہ وی احساس ہوندا اے اوہناں پنجال پانیاں دی دھرتی نال جڑی ایس داستان نوں انج پیش کیتا اے کہ ایہدے وچ پوتر دھرتی دے دھنک رنگ ابھر کے سامنے آئے نیں۔ احسان باجوہ ہوراں جزیبات نگاری وچ ایہ کمال دکھایا اے کہ داستان دا پورا منظر نامہ اپنی اک اک شے دے حوالے نال قاری دے سامنے رقص کرن لگ پیندا اے۔ فجر ویلے پیٹو جیون دی من موہنی چتر کاری کر کے سویر دے نظاریاں دی گل کردیاں نیں توں نیں شے بیان کر چھڈی اے۔ ہر مذہب دے پیروکار دا اپنے عقیدے موجب عبادت وچ رجھنا تے پنڈاں وچ سویر توں شروع ہون والے کماں کا جاں دا ذکر انج کردے نیں:

ملاں سی بانگال دیندے اوہ سدن مسجد ول
 سن ہندو مندرین جاوندے اوہ جا کھڑکاون ٹل
 صوفی سن تسبی رول دے بس امراء دوارا مل
 آکھ احساناں پچیاں اوہ امست وقت اٹل
 گرجے نول عیسائی جاوندے اوہ اپنار ب منان
 کت باہمن مندریں بیٹھ کے صاحب دے بھجن الان (35)
 سن ہالی ڈھولے گاوندے اوہ ہٹھ ہٹھ کردے جان
 کت چکی جھون سوانیاں وچ درد جدائی گان
 کت پان مدھانی جٹیاں وچ واہہو اسی چھلکار
 کت دھواں دھندا جاپ دا جاوے سفلی ہار (36)

”بیر وارث شاہ“ وچ خیال دی اچھائی تے فکر دی اڈاری اپنے پورے جو بن تے نظر آوندی
 اے۔ اوہناں فجر دے منظر دی عکاسی کردیاں ہوئیاں اوس ویلے دی سویر دے پنجاب نول اکھاں اگے
 لیا کھلار یا اے۔

چدی چو بکدی نال جاں ٹرے پاہندی پیاں ددھ دے وچ مدھانیاں نیں
 اٹھ غسل دے واسطے جان دوڑن سبھاں رات نول جیہناں نیں مانیاں نیں (37)
 احسان باجوہ ہوراں مڈھ توں اخیر تیکر مکالمیاں راہیں کرداراں دے اوصاف دسدے نیں
 تے مکالمیاں راہیں ہر کردار دی فطرت توں جانو کرایا اے۔ ”سچ بانی“ وچ مکالماتی رنگ ابھر کے اوس
 ویلے ساہمنے آندا اے جدرا نچھا جوگ لین بالنا تھ کول جاندا اے تاں بالنا تھ اوہنوں آکھدا اے۔

ایہ جیون صبر خیال داموڈھے تے بغسلی چیان
 درد رنکر منگ کے وچ پانی بھسیں کے کھان (38)

رانچھا جواب دیندا اے:

وچ لواں قبولی سختیاں مڑنرمی دیاں بنا
 میں دھواں میل سریر دی ہنجواں دا پانی پا (39)
 ”بیر وارث شاہ“ وچ مکالمے بڑے جوشیلے، جاندار، قدرتی نیں۔ جدرا نچھا رنگپور وڑدا اے تے
 اوہدا ٹاکرا سہتی نال ہوندا اے سہتی پنڈ دی جٹی آکڑ کے آکھدی اے۔
 سہتی گج کے آکھدی چھڈ جٹا کھوہ سب نوالیاں سٹیاں نی

ہور سبھ ذاتاں ٹھگ کھاپیاں نی پر ایس ویہڑے وچ جٹیاں نی (40)
لیہدے جواب وچ رانجھا جوگی آکھدا اے:

ہولی سچ سبھاؤ دی گل کیجے ناپیں کڑکیے بولے گجے نی
دھیان رب تے رکھ نہ ہوتی لکھ اوگن ہون تاں کجے نی (41)

”بیر وارث شاہ“ وچ جذبات نگاری نوں خاص اہمیت حاصل اے۔ وارث شاہ ہوراں کرداراں دی ذہنی کیفیت، مزاج، بلد دی صورتحال تے قلبی اُتار چڑھا دے مطابق جذبیاں دی عکاسی کردیاں ہویاں دل موہ لین والا انداز اپنایا اے۔ بیر دے ویاہ مگروں رانجھے ولوں لکھی جان والی چٹھی رانجھے دے جذبات نوں اکھراں رانجھے بیان کردے نیں:

تساں ساہورے جا آرام کیتا اسیں ڈھوئے ہاں سول انگیا ریاں نوں
اگ لگ کے زمین آسمان ساڑے چا لکھاں جے دکھیاں ساریاں نوں
میٹھوں ٹھگ کے مہنیں چسرا لیوں رناں سچ نیں توڑ دیاں تاریاں نوں
چاک ہو کے وت ففتیر ہوواں کہسا مار یو اسال وچاریاں نوں (42)

”سچ بانی“ دی کہانی بھاویں ”بیر وارث شاہ“ نال لگا نہیں کھاندی پر جذبات دی عکاسی کرن لگیاں احسان باجوہ ہوراں چٹھیاں، باراں ماہ ورگیاں ون سونیاں صنفاں ورت کے نوٹیکے ڈھنگ رانجھے انسانی جذبات دی ترجمانی کیتی اے۔ ہر مہینے دی جغرافیائی، طبعی تے ماحولیاتی کیفیت نوں کردار دی طبعیت نال جوڑ کے بیان کیتا اے۔ بیر دے بھرتے فراق دی کیفیت نوں باجوہ ہوریں ”باراں ماہ“ دی صنف پٹھ رانجھے بیان دے نیں:

آچڑھیا جدوں وسا کھسی تس تیجا چڑھاوے آن
سفنے سی مکدے جاوندے جیہناں تے کردی مان
مڑ جیٹھ مہینہ ساڈا اسمانوں ورہی اگ
اوہ سفنہ رہوے اڈاردی رنجھاں دے آکھے لگ (43)

فنی لحاظ نال ”سچ بانی“ تے ”بیر وارث شاہ“ دا جائزہ لیتے تاں بے شمار کچھ ایہو جتھے نیں جیہناں کارن وارث شاہ دی بیرونی اچھپتا نظر آؤندی اے تے اوس دی مقبولیت دی وجہ وی۔ وارث شاہ نے تشبیہاں عربی، فارسی، سنسکرت، ہندی توں ادھار نہیں لئیاں سگوں نرول پنجابی استعارے تے تشبیہاں ورتدے نیں:

دند چنبے دی لڑی کے ہنس موتی دانے نکلے حسن انار وچوں (44)

احسان باجوہ ہوراں وی قصہ بیان کرن لگیاں اپنے علم تے فنی بصیرت توں ڈاڈا کم لیا اے۔ ایس سلسلے وچ اوہناں عربی، فارسی دے اوکھے لفظاں دی تھال ٹھیٹھ پنجابی لفظالی دا چناؤ کیتا اے۔ ون سونیاں تشبیہاں ورت کے اپنی فنی قابلیت دا ثبوت دتا اے۔ عزت بی بی دا جوہن بیان کرن لگیاں جو تشبیہاں ورتدے نیں اوہ ارجح نیں:

اوہ پتلی جاپے چین دی جد نین کردی وار

وچ مستی نین کٹوریاں جوہن سی اپرا پار (45)

ارجح استعارہ، مبالغہ آرائی، تلمیح دیاں جھکلاں ”سچ بانی“ وچ تھاؤں تھانیں دکھالی دیندیاں نیں۔ احسان باجوہ ہوراں قصے دا بیان ڈھنگ سادہ تے عام فہم رکھیا اے۔ اوہناں تکرار لفظی تے ہور دو جیاں صنعتاں نوں ورت کے اپنے فنی گناں دی دس پائی اے:

جو صادق صدق صدیق نین پتھراں نوں جاوون چیر (46)

”بیر وارث شاہ“ وچ زبان و بیان دیاں ساریاں خوبیاں انوکھے ڈھنگ راہیں پیش کیتیاں نیں۔ جو کہادوتاں، ضرب المثل ورتتے نیں اوہ عوامی روپ دھار چکے نیں:

وارث شاہ محبوب نوں تدوں پاسیے جدوں اپنا آپ گوا لینے (47)

وارث شاہ ہوراں اپنے کلام نوں سوادلا بنان لئی بے شمار صنعتاں ورتیاں نیں۔ صنعت مبالغہ نوں ایس انداز نال ورتدے نیں کہ اصل تے نقل دا فرق ای مٹ جاندا اے۔ ایسے طرح اثاریاں، کنایاں، تلمیحاں نوں ورت کے ایس قصے نوں ہمیش لئی امر کر دتا اے:

راہے بھوج دے مکھ لگام دے کے چڑھ دوڑیاں ہوٹونے پارو نیں

کیرو پاندواں دی صفا گال سٹی گل دے نال ہسریار یونی (48)

مکدی گل ایہ اے کہ وارث شاہ ہوراں سلوک، طریقت، معرفت، تے شریعت، دیاں ساریاں رمزیاں اپنی لکھت ہیر وچ بیان کر کے اپنے پڑھنباراں اگے اپنے آپ نوں اک اتاد تے مرشد دے طور تے پیش کردے نیں۔ بس پڑھن والے دی ذہنی قلبی بھوینیں تے منحصر اے کہ اوہ کراٹھی سیم تھور دی ماری اے یا سونا اگلن والی زرخیز دھرتی۔ یعنی جیہو جی بھوینیں اوہو جیہا اثر۔ ایہ گل منی پر منی اے جو یں وارث شاہ اپنی لکھت ”قصہ ہیر“ وچ پنجاب دی اصل پرچلت ٹھیٹھ پکی پیڈی جٹکی زبان وچ تہذیب و تمدن، رہتل بہتل، رسم و رواج، سیاسی، اقتصادی، معاشی، زرعی، تاریخی تے سماجی حالات حتیٰ کہ خوراک لباس، میلے ٹھیلے، شکار، ڈھور ڈنگر، پالن، مروجہ علم طب، حکمت سبھ کجھ بیان کیتا اے۔ ویلے دے سچے سچے کامل درویش، مکار جھوٹے بناوٹی قسم دے فقیر، قاضی، ملوانے وچکار فرق نوں وی خوب بتایا اے۔ چٹکے

دی تعریف، ٹھگ مکار دی ندیا چنگی کیتی اے۔ اوہناں پنجاب تے پنجابی حیاتی دے ہر شعبے دا نک نقشہ لوکائی دے ساہمنے پیش کر دتا اے۔ فنی اعتبار نال دیکھینے تاں وارث شاہ ہوراں دی ”ہیر“ نوں جو مقام حاصل اے اوہ اج وی بالکل اوسے طرح اپنے پورے جوہن تے قائم دائم اے۔ احسان باجوہ ہوراں وی ”سچ بانی“ وچ پنجاب دے پیئڈ و جیون دی بھر پور انداز تے نویکلے ڈھنگ راہیں چترکاری کیتی اے۔ اوہناں دا انداز بیان بہت سیدھا سادہ دل موہ لین والا اے۔ ”سچ بانی“ نوں وارث شاہ دے ویلے دے پنجاب دے انسائیکلو پیڈیا دی اگلی کڑی آکھیا جاسکدا اے۔ دونوں شاعران دا موضوع زوئے سخن دامنہ عا سلوک، عرفان، تصوف ای اے کہانی نہیں۔ کہانی دا صحیح یا غلط ہونا کہانی کار تے منحصر نہیں اے۔ اوہناں قصہ غلط آکھیا یا صحیح اوہناں نوں گھڑیا گھڑایا لکھیا لکھیا مواد ملیا تے اوہناں اوس وچ پورے پنجاب تے پنجاب واسیاں دا مکمل نک نقشہ کھچیا۔ جے گوہ نال دیکھتے تاں ”سچ بانی“ دی کہانی وی وارث شاہ دی کہانی نال چوکھا میل کھاندی اے پر اگوں جا کے ریل دیاں پٹریاں وانگر تھوڑی دکھ ہو جاندی اے۔ احسان باجوہ ہوراں اپنی تھماں بھر پور علمی قابلیت تے ذہنی بصیرت توں چوکھا کم لیا اے۔ اوہناں ایس قصے دیناں اہہنیاں تفصیلاں تے ونڈ و تیراں بیان کیتیاں نیں جو پنجابی علمی ادبی ورثے نوں اک نویں نظریں دیکھن ول پریر دیاں نیں۔

References:

- * Lecturer Punjabi. Govt. Degree College of Special Education, FSD.
- ** Director, IPCS. Punjab University, Lahore.
- 1- Akhtar Jafery, Syed-Syed Waris Shah Ahwal-o-Aasar(Lahore:Maqsood Publisher)-149
- 2- Ehsan Bajwa, Sach Bani (Lahore: Taha Raheem Publications, 2015)-2
- 3- Mumtaz Baloch, Sach Tay bani – Rachnavi(Tamahi) Sach Bani Number, Shmara-1(Lahore, Taha Raheem Publications, 2016)-162
- 4- As Above-5
- 5- As Above-23
- 6- As Above-33
- 7- Syed Warish Shah, Heer Waris, Sodenhar, Shaikh Abdul Aziz (Lahore, Punjabi Adbi Acadmy,1964)-23
- 8- Ehsan Bajwa, Sach Bani-40
- 9- Syed Warish Shah, Heer Waris, Sodenhar, Shaikh Abdul Aziz-23
- 10- Ehsan Bajwa, Sach Bani-94
- 11- As Above-81
- 12- Syed Warish Shah, Heer Waris, Sodenhar, Shaikh Abdul Aziz- 241
- 13- Ehsan Bajwa, Sach Bani- 53
- 14- Syed Warish Shah, Heer Waris, Sodenhar, Shaikh Abdul Aziz-67
- 15- As Above-108
- 16- Ehsan Bajwa, Sach Bani-107
- 17- As Above-108
- 18- As Above-107
- 19- Syed Waris Shah, Heer Waris, Sodenhar, Shaikh Abdul Aziz-93
- 20- Ehsan Bajwa, Sach Bani-299
- 21- As Above-300
- 22- As Above-342
- 23- As Above-208
- 24- Syed Waris Shah, Heer Waris, Sodenhar, Shaikh Abdul Aziz-241
- 25- As Above-241
- 26- Ehsan Bajwa, Sach Bani-49
- 27- Syed Waris Shah, Heer Waris, Sodenhar, Shaikh Abdul Aziz-130
- 28 As Above-188
- 29- Ehsan Bajwa, Sach Bani-69

- 30- Ehsan Bajwa, Sach Bani-252
- 31- As Above-272
- 32- As Above-45
- 33- As Above-81
- 34- As Above-166
- 35- As Above-167
- 36- Syed Waris Shah, Heer Waris, Sodenhar, Shaikh Abdul Aziz-42
- 37- Ehsan Bajwa, Sach Bani-256
- 38- As Above-257
- 39- Syed Waris Shah, Heer Waris, Sodenhar, Shaikh Abdul Aziz-285
- 40- As Above-285
- 41- Ehsan Bajwa, Sach Bani-178
- 42- As Above-231
- 43- Syed Warish Shah, Heer Waris, Sodenhar, Shaikh Abdul Aziz-52
- 44- Ehsan Bajwa, Sach Bani- 187
- 45- As Above-25
- 46- Syed Waris Shah, Heer Waris, Sodenhar, Shaikh Abdul Aziz-185
- 47- As Above-28

* ڈاکٹر محمد عاصم چودھری

** ڈاکٹر محمد ارشد اویسی

پنجابی سے اردو نثری تراجم: تحقیقی جائزہ

(Punjabi to Urdu Prose Translations: A Research Analysis)

Abstract:

Through translation, the knowledge and culture of one language is transferred to the other language. Translations have brought the knowledge and arts of the whole world within the reach of the nations. Urdu and Punjabi languages have been living side by side for centuries due to which there are many similarities and common elements. The literature of both languages has a unique position in the literature of the world due to its uniqueness. Translations of Punjabi Sufi poetry into Urdu prose have been done frequently. Apart from this, Punjabi novels, short stories, idioms, proverbs and other genres have also been translated into Urdu. These translations are a very important means of conveying the literary treasure of Punjabi to Urdu readers. In this article, a research review of Punjabi-to-Urdu translations will be presented, from which the common literary trends between Urdu and Punjabi can be traced. Furthermore, it will also be known which genres and topics have been translated less so that adequate steps can be taken to promote mutual translations in these fields.

Keywords: *Punjabi, Urdu, Prose Translations, Sufi Poetry, Punjabi-to-Urdu, Literary Trends, Novel, Short Stories, Idioms, Proverbs.*

پنجابی سے اردو نثری تراجم میں پنجابی کے صوفی شعراء کے کلام کے اردو تراجم سب سے زیادہ ہیں جس کا مقصد ان صوفیاء کی برداشت، امن اور محبت کے پیغام کو عام کرنا ہے۔ پنجابی سے اردو نثری تراجم کے تحقیقی جائزہ کو بہتر طریقے سے بیان کرنے کے لئے اسے چھ ادوار میں تقسیم کیا گیا ہے تاکہ ان ادوار میں ہونے والے تراجم کے رجحانات و میلانات کا بخوبی اندازہ لگایا جاسکے۔ پہلا دور 1900ء سے 1970ء تک ہونے والے تراجم پر مشتمل ہے، دوسرا دور 1971ء سے 1980ء، تیسرا 1981ء سے 1990ء، چوتھا 1991ء سے 2000ء، پانچواں 2001ء سے 2010ء اور چھٹا دور 2011ء سے 2022ء تک کے تراجم پر مشتمل ہے۔

پنجابی سے اردو نثری تراجم میں سب سے پہلا نثری ترجمہ حضرت بابا فرید الدین مسعود گنج شکر کے ابیات کا ہے جسے منشی جیشی رام مشتاق فرید کوٹی نے ”ارشادات فریدی“ کے نام سے اردو نثر میں ڈھالا ہے۔ کتاب میں مترجم کی طرف سے حقوق محفوظ کی سختی کے ساتھ یکم مئی 1927ء کی تاریخ مرقوم ہے جس سے تاریخ ترجمہ اند کی گئی ہے۔⁽¹⁾ اس ترجمہ کی خصوصیت یہ ہے کہ اس میں ابیات کی تشریح و توضیح میں قرآن و حدیث اور مثنوی مولانا روم کے حوالے بھی دئیے گئے ہیں۔ دوسرا نثری ترجمہ علامہ محمد عزیز الرحمن کا خواجہ غلام فریدی کی کافیوں پر مشتمل کتاب ”دیوان فرید“ کا ہے۔ یہ کتاب پہلی بار 1944ء میں شائع ہوئی۔ اسے خواجہ غلام فرید کے دیوان کا پہلا اردو نثری ترجمہ قرار دیا جاسکتا ہے۔ جسے اردو اکیڈمی، بہاولپور متعدد بار شائع کر چکی ہے۔ ترجمہ کرتے وقت مترجم نے دستیاب تمام قلمی اور مطبوعہ دوواہین سے استفادہ کیا ہے۔⁽²⁾ ترجمہ کے ساتھ مناسب تشریح کا بھی التزام کیا گیا ہے، تلمیحات و استعارات کی توضیح بھرپور انداز میں کی گئی ہے۔ الحاقی اشعار کی نشاندہی یہ ظاہر کرتی ہے کہ مترجم نے ترجمہ کے ساتھ تدوین و تحقیق پر بھی بھرپور توجہ دی ہے تاکہ ایک مستند نسخہ کلام قارئین تک پہنچایا جاسکے۔

1964ء میں ڈاکٹر مہر عبدالحق نے لوک گیتوں کو مرتب کرنے کے ساتھ ساتھ ان کا اردو نثری ترجمہ ”سرائیکی لوگ گیت“ کے عنوان سے کیا جسے بزم ثقافت ملتان نے شائع کیا۔ اس ترجمے میں پنجاب کی تہذیب و ثقافت کے رنگ جا بجا بکھرے دکھائی دیتے ہیں اور قاری ان گیتوں کے سحر میں مبتلا ہوئے بغیر نہیں رہ سکتا۔ بہاولپور کے معروف شاعر مولوی لطف علی بہاولپوری کی مثنوی کا اردو نثری ترجمہ بشیر احمد ظامی بہاولپوری نے ”سیت الملوک“ کے نام سے کیا جسے اردو اکیڈمی بہاولپور نے 1964ء میں شائع کیا۔ متن کے ساتھ مشکل الفاظ کے معانی اور نثری ترجمہ دیا گیا ہے جو متن کے عین مطابق ہے، ترجمے کی زبان سادہ اور آسان ہے۔ ترجمہ میں قدیم اور غیر معروف الفاظ، محاورات اور ضرب الامثال کو مطالب و معانی پہنکا کر ترجمہ کا حق بخوبی ادا کیا گیا ہے۔⁽³⁾ سردار گنڈ سنگھ مشرقی نے بابا گورونانک کی تصنیف ”چپ جی

صاحب“ کا اردو ترجمہ 1969ء میں ”ترجمہ جی صاحب“ کے نام سے کیا جسے باغ میموریل سوسائٹی روپڑ، بھارت نے شائع کیا۔ اس کتاب میں گورکھی پنجابی متن، پنجابی شاہ مکھی متن، اردو نثری ترجمہ اور تشریح بھی دی گئی ہے۔

گزشتہ سطور میں 1900ء سے 1970ء کے درمیان کئے جانے والے پنجابی سے اردو نثری تراجم پر روشنی ڈالی گئی۔ اس دور میں متذکرہ تراجم کی رفتار کافی سست روی کا شکار رہی۔ 1971ء سے 1980ء تک کے عشرے میں بھی تراجم کی طرف کوئی خاص توجہ نہیں دی گئی۔ اس عشرے کا پہلا ترجمہ بابا فرید کے اشکوکوں کا ہے جو گورو گرتھ صاحب کا حصہ ہیں۔ یہ ترجمہ سردار گورنجن سنگھ طالب نے 1973ء میں اپنی کتاب ”حضرت بابا شیخ فرید الدین گنج شکر“ میں کیا۔ اس کتاب کو بابا فرید میموریل سوسائٹی، پنجابی یونیورسٹی پیٹالہ، بھارت نے شائع کیا۔ ترجمہ با محاورہ اور سلیس اردو کا عمدہ نمونہ ہے۔ اسی سال کتابی سلسلہ قومی سوانح حیات کے تحت گرتھن سنگھ طالب نے ”بابا شیخ فرید“ کے عنوان سے ایک اور کتاب مرتب کی جسے نیشنل بک ٹرسٹ انڈیا، نئی دہلی نے 1973ء میں شائع کیا۔ اس کتاب میں دسیے گئے بابا فرید کے اشکوکوں کا اردو ترجمہ عتیق صدیقی نے کیا۔ اس کتاب میں پنجابی متن کے بغیر صرف اردو ترجمہ شامل کیا گیا ہے۔

1973ء میں پروفیسر عطا محمد دلشاد کلانچوی کی کتاب ”منتخب دیوان خواجہ غلام فرید“ کے عنوان سے اردو اکیڈمی بہاولپور کی طرف سے شائع ہوئی جس میں اردو نثری ترجمہ کو تشریحات و متن سے بھی آراستہ کیا گیا ہے۔ رتن سنگھ نے بابا فرید کے اشکوکوں کا اردو نثری ترجمہ ”شکوک شیخ بابا فرید شکر گنج“ کے عنوان سے کیا۔ اس کتاب کو نامی پریس لکھنؤ بھارت نے دسمبر 1974ء میں شائع کیا۔ ترجمہ کے ساتھ متن بھی دیا گیا ہے اور ترجمہ کرتے وقت تشریحی انداز اختیار کیا گیا ہے۔ حضرت سلطان باہو کے ابیات کو سلطان الطاف علی نے ”ابیات باہو“ کے نام سے مرتب کیا اور اردو نثری ترجمہ و تشریح کا اضافہ کیا۔ 634 صفحات پر مشتمل اس ضخیم کتاب کو حاجی محمد اشفاق قادری لاہور نے 1975ء میں شائع کیا۔ حضرت سلطان باہو کے خانوادے کی طرف سے یہ پہلا ترجمہ تھا جسے قبول عام نصیب ہوا۔ ترجمہ بیک وقت لفظی بھی ہے اور معنوی بھی، ترجمہ کے ساتھ ساتھ مبسوط تشریح بھی شامل ہے جس میں آیات الہی اور صوفیائے کرام کے اقوال و اشعار کے حوالے دیکر ان ابیات کے اپنے صحیح مدار میں مقام کی نشان دہی کی گئی ہے۔⁽⁴⁾

ہفت زبان شاعر سچل سرمست کے کلام کا نثری ترجمہ ”سرائیکی دیوان سچل سرمست“ کے عنوان سے صدیق طاہر نے 1978ء میں کیا جسے پاکستان فاؤنڈیشن لاہور نے شائع کیا۔ ترجمے کی زبان سادہ اور عام فہم ہے جس کا دستگی سے التزام کیا گیا ہے۔ صوفیانہ شاعری کے اردو تراجم کے ساتھ ساتھ پنجابی روایتی شاعری کو بھی اردو کے قالب میں ڈھالا گیا۔ مشہور پنجابی لوک صنف ”ماہیا“ پنجاب کی تہذیب و ثقافت

میں اپنا خاص مقام رکھتی ہے۔ پنجابی کے ماہیوں کو اسلام جدون نے 1979ء میں ”ماہیا“ کے نام سے ہی کتابی صورت میں مرتب کیا جس میں اردو نثری ترجمے کو بھی شامل کیا گیا ہے۔ اس کتاب کی دوسری بار اشاعت 1987ء میں لوک ورثہ اشاعت گھر اسلام آباد کی طرف سے کی گئی۔ پنجابی ثقافت سے جڑی لوریوں کا انتخاب اردو نثری ترجمہ ”لوریاں“ کے نام سے راجہ رسالو نے کیا جسے لوک ورثے کا قومی ادارہ اسلام آباد نے 1980ء میں شائع کیا۔

پنجابی سے اردو نثری تراجم کے تیسرے دور میں درود شریف کے فضائل اور صاحب درود ﷺ سے اپنی محبت کا اظہار اقبال احمد فاروقی نے مولوی نبی بخش حلوانی کی منظوم پنجابی کتاب ”شفاء القلوب“ کے اردو نثری ترجمہ کے ذریعے کیا ہے۔ اس کتاب کو مکتبہ نبویہ لاہور نے 1982ء میں شائع کیا۔ لوک ادب کی ترویج میں حصہ لیتے ہوئے ارشاد احمد پنجابی نے ایک کتاب ”لوک لوریاں“ کے نام سے مرتب کی جو پنجابی ادبی لہر کی طرف سے 1982ء میں شائع ہوئی۔ اس کتاب میں انہوں نے پنجابی لوریوں کو جمع کیا اور ترتیب دے کر اردو نثری ترجمے کے ساتھ پیش کیا۔ حضرت سلطان باہو کے ابیات کا اردو نثری ترجمہ سید صفدر حسین سروری قادری نے ”عرفان باہو“ کے نام سے کیا جسے مکتبہ سلطانیہ گلکھڑ ضلع گوجرانوالہ نے 1982ء میں شائع کیا۔ اس ترجمہ میں سلطان الطاف علی کے ترجمہ ابیات باہو سے مدد لی گئی ہے۔⁽⁵⁾ بابا گورونانک جی کی تصنیف ”جپ جی“ کا اردو ترجمہ سردار گرچن سنگھ خالصہ نے 1982ء میں کیا۔ اس کتاب کے ناشر مترجم خود ہیں۔ ترجمہ متن کے قریب تر ہے اور اس میں غیر ضروری الفاظ و تشریحات سے اجتناب کیا گیا ہے۔

پنجابی لوک کہانیوں کو ارشاد احمد پنجابی نے ”کہانیاں من بھانیاں“ کے نام سے جمع کیا اور ان کا اردو نثری ترجمہ بھی شامل کیا۔ یہ کتاب پنجابی ادبی لہر لاہور کی طرف سے 1982ء میں شائع ہوئی۔ اس کتاب کے ذریعے پنجابی لوک ادب کو اردو زبان کے قارئین تک پہنچانے کا اہتمام کیا گیا۔ کتاب میں متن اور ترجمہ موجود ہونے کے باعث اردو اور پنجابی میں موجود مشترکات پر بھی غور کرنے کا موقع ملتا ہے۔ بابا فرید پر ایک کتاب بلونت سنگھ آئند نے مرتب کی جس میں بابا فرید کے بارے میں مختلف مضامین دیئے گئے ہیں۔ جن کے اندر موقع کی مناسبت سے بابا فرید کے اشلوکوں کا صرف اردو ترجمہ از مہر افتخار فاروقی دیا گیا ہے۔ اس کتاب کو سابقہ اکیڈمی نئی دہلی بھارت نے 1984ء میں شائع کیا۔ شعراء کے خطوط ادب میں خصوصی اہمیت کے حامل ہوتے ہیں۔ پنجابی میں بھی میاں محمد بخش کے منظوم خطوط ادبی چاشنی سے لبریز ہیں۔ ان خطوط کا اردو نثری ترجمہ افضل پرویز نے 1985ء میں کیا اور انہیں ستانی شکل میں ”چھٹیاں“ کے نام سے لوک ورثہ اشاعت گھر اسلام آباد نے شائع کیا۔ خطوط کے پس منظر اور سیاق و سباق کا حوالہ بھی ساتھ

ساتھ دیا گیا ہے جس سے خطوط کے مشتملات کو سمجھنے میں آسانی پیدا ہوتی ہے۔

بابا فرید کے اشلوکوں کا اردو ترجمہ سردار گریچن سنگھ خالصہ نے 1985ء میں اپنی کتاب ”صوفی اعظم حضرت بابا شیخ فرید گنج شکر، حیات اور کارنامے“ میں کیا۔ ترجمے کے ساتھ مشکل الفاظ کے معانی بھی دیئے گئے ہیں۔ بابا فرید کی حیات اور ان سے متعلق دیگر معلومات بھی تفصیل سے بیان کی گئی ہیں۔ بابا بلتھے شاہ کی کافوں کا اردو نثری ترجمہ ضمیر اظہر نے ”ارشادات بلتھے شاہ“ کے عنوان سے 1987ء میں کیا۔ جس کی اشاعت اکادمی ادبیات پاکستان کی طرف سے کی گئی۔ اس کتاب میں بابا بلتھے شاہ کی منتخب کافوں و دیگر کلام کا متن کے بغیر صرف اردو ترجمہ دیا گیا ہے۔ پہیلیاں کسی بھی زبان و ثقافت کی جامعیت و تنوع کی آئینہ دار ہوتی ہیں۔ ان کے ذریعے کسی قوم کی مجموعی قابلیت، اپنی ثقافت سے جڑت اور سیاسی و سماجی حالات کا اندازہ لگایا جاسکتا ہے۔ سلطان سکون نے ہندکو پنجابی کی پہیلیوں کو ”بجھ میری بجھارت“ کے عنوان سے 1987ء میں شائع کیا۔ کتاب میں پہیلی کی اہمیت اور مرتب کے کام کو مضامین کے ذریعے سراہا گیا ہے۔ کتاب میں 151 پہیلیاں اور ان کا نثری ترجمہ دیا گیا ہے جبکہ کتاب کے دوسرے حصے میں پہیلیوں کے جوابات مع پہیلی کی تشریح و تعبیر الگ سے دیئے گئے ہیں۔ پنجابی کے معروف ناول نگار فخر زمان کے پنجابی ناول ”بندی وان“ کا اردو ترجمہ شائستہ حبیب نے ”قیدی“ کے نام سے 1989ء میں کیا جسے کلاسیک لاہور نے شائع کیا۔ ناول میں دنیا بھر کے مفکرین کے اقوال کو ہر باب کے شروع میں بزبان انگریزی درج کیا گیا ہے۔

پنجابی سے اردو نثری تراجم کے چوتھے دور (1991ء - 2000ء) کا آغاز شریف کجباہی کے اردو نثری ترجمہ ”ہیر وارث شاہ“ سے ہوتا ہے، جسے اکادمی ادبیات پاکستان، اسلام آباد نے 1991ء میں شائع کیا۔ متن ترجمہ کے ساتھ نہیں دیا گیا، ہیر وارث شاہ کے فارسی عنوانات کا بھی اردو ترجمہ دیا گیا ہے۔ ترجمہ میں پنجابی کے بعض الفاظ کے متبادل تلاش کرنے یا گھڑنے کی جگہ ان کو اسی طرح رہنے دیا گیا ہے اور آخر میں مفہوم کی وضاحت کر دی گئی ہے۔⁽⁶⁾ عمر کمال خان نے ”ملتانى واراں“ کے نام سے ایک کتاب مرتب کی جسے بزم ثقافت ملتان نے 1991ء میں شائع کیا۔ اس کتاب میں دو واریں (epics) ”مظفر خاں دی وار“ از دلپت رائے لاہوری اور ”مول راج دی وار“ از سوجھا شجاع آبادی شامل ہیں۔ متن کے ساتھ ترجمہ مشکل الفاظ اور سلیس ترجمہ بزبان اردو دیا گیا ہے۔ بابا فرید کے آٹھ سولہ جشن ولادت کے موقع پر گنج شکر اکیڈمی نے ایک عالمی کانفرنس کا انعقاد کیا۔ کانفرنس کے مقالہ جات کو سید افضل حیدر اور آغا امیر حسین نے کتابی صورت میں مرتب کیا اور آخر میں بابا فرید کے کلام کا اردو نثری ترجمہ بھی شامل کیا گیا۔ اس کتاب کو 1992ء میں کلاسیک پبلشرز لاہور نے شائع کیا۔

محمد ظلیل ثاقب نے میاں محمد بخش کی تصنیف معروف بہ ”سیف الملوک“ کا اردو نثری ترجمہ اور تشریح ”آئینہ سلوک مطالب سیف الملوک“ کے عنوان سے کی جسے نظامت اعلیٰ اوقات آزاد حکومت ریاست جموں و کشمیر مظفر آباد نے 20 اپریل 1996ء کو شائع کیا۔ اس ترجمہ کو سیف الملوک کا اولین اردو نثری ترجمہ ہونے کا اعزاز حاصل ہے۔ مستنصر حسین تارڑ نے اپنے دو پنجابی ناولوں ”فاختہ“ اور ”پکھیر و“ کا اردو ترجمہ ”پردے“ کے نام سے کیا۔ ناول پر تاریخ اشاعت اور ناشر کا نام درج نہیں ہے۔ ”پکھیر و“ کو 1998ء میں سنگ میل پبلی کیشنز لاہور نے شائع کیا تھا۔ تراجم کی فہرست میں زمانی ترتیب سے ”پردے“ کو شامل کرنے کے لئے یہی سن اشاعت مان لیا گیا ہے۔ اس اردو ترجمہ کے لئے مستنصر حسین تارڑ نے سلیم الرحمن اور راشد جاوید احمد سے مدد لینے کا ذکر بھی کیا ہے۔⁽⁷⁾ سلطان سکون نے ہندکو پنجابی کی ضرب الامثال کو جمع کر کے ان کا اردو نثری ترجمہ اور تشریح ”ہندکو ضرب الامثال“ کے نام سے کی۔ اس کتاب کو مقتدرہ قومی زبان اسلام آباد نے 1999ء میں شائع کیا۔ 278 صفحات کی اس کتاب میں کل 792 ضرب الامثال مع ترجمہ و تشریح دی گئی ہیں۔

محمد اقبال نے ”ابیات حضرت سلطان باہو“ کے عنوان سے اردو نثری ترجمہ کیا جو 2000ء میں شیخ محمد بشیر اینڈ سنز ناشران و تاجران کتب لاہور کی طرف سے شائع کیا گیا۔ میاں ظفر مقبول نے تمام پنجابی صوفی شعراء کے کلام کو اردو روپ دیا ہے۔ اسی سلسلے میں ان کی کتاب ”کلام حضرت بلتھے شاہ“ مکتبہ دانیال پبلشرز کی طرف سے 2000ء میں شائع ہوئی۔ کتاب میں متن کے ساتھ مشکل الفاظ کے معانی اور اردو نثری ترجمہ دیا گیا ہے۔ مکتبہ دانیال لاہور نے ہی ہیر وارث شاہ کا اردو نثری ترجمہ از حمید اللہ شاہ ہاشمی بھی 2000ء میں شائع کیا۔ اس کتاب میں دیئے گئے متن کی تدوین و اصلاح بھی مترجم نے خود ہی کی ہے۔ پروفیسر حمید اللہ شاہ ہاشمی نے فضل شاہ کی شہرہ آفاق تصنیف سوہنی مہینوال کی تحقیق، تدوین اور اردو نثری ترجمہ بھی ”سوہنی مہینوال“ کے نام سے کیا جسے مکتبہ دانیال لاہور نے 2000ء میں شائع کیا۔

پنجابی سے اردو نثری تراجم کے پانچویں دور (2001ء - 2010ء) میں پاکستانی ادب کی درسیات کے سلسلہ میں مقتدرہ قومی زبان پاکستان، اسلام آباد نے 2002ء میں ”سستی پنوں ہاشم شاہ“ کے عنوان سے ایک کتاب شائع کی جس کے محقق و مترجم شفیع عقیل تھے۔ خواجہ غلام فرید کے دیوان کا اردو نثری ترجمہ خواجہ طاہر محمود کوریجہ نے کیا جسے الفیصل ناشران و تاجران کتب نے 2002ء میں شائع کیا۔ ترجمے کے ساتھ متن اور مشکل الفاظ کے معانی بھی درج کئے گئے ہیں۔ ترجمہ نہایت مختصر سلیس، با محاورہ اور ادبی چاشنی لئے ہوتے ہے۔ ترجمہ کرتے وقت حتی الوسع کوشش کی گئی ہے کہ خواجہ صاحب کا مافی الضمیر انہی کے انداز میں پیش کیا جاسکے۔⁽⁸⁾ پاک عرب ریفرنری لمیٹڈ پاکستان کی طرف سے بابا فرید کا منتخب

کلام مع اردو نثری ترجمہ ”انتخاب کلام بابا فرید“ کے نام سے 2002ء میں شائع کیا گیا۔ یوسف مثالی نے بابا فرید کے منتخب کلام کو ترتیب دے کر اس کا اردو نثری ترجمہ ”کلام فرید گنج شکر“ کے نام سے کیا جسے مشتاق بگ کارلز لاہور نے 2003ء میں شائع کیا۔ بابا فرید کے کلام کا اردو نثری ترجمہ از پروفیسر محمد یونس حسرت بک ہوم لاہور نے 2004ء میں شائع کیا۔ ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق کے مطابق مترجم کی پنجابی زبان پر گرفت نہیں ہے جس کے باعث خالص پنجابی الفاظ کا اردو ترجمہ پیش نہیں کیا گیا اور بعض مقامات پر معنوی اعتبار سے بھی درست ترجمہ نہیں کیا گیا۔⁽⁹⁾

صوفی کلام کے تراجم کے سلسلے میں بابا یلٹھے شاہ کے کلام کا اردو نثری ترجمہ از سلیم اختر ”تیرے عشق نچایا“ کے نام سے بک ہوم پبلشرز نے 2004ء میں شائع کیا۔ کتاب میں بابا یلٹھے شاہ کی حیات و فن کا بھی احاطہ کیا گیا ہے۔ بابا یلٹھے شاہ کے مکمل کلام کا اردو نثری ترجمہ ڈاکٹر انعام الحق جاوید اور ڈاکٹر امجد بھٹی نے ”کلام یلٹھے شاہ“ کے نام سے 2004ء میں کیا جسے عزیز پبلشرز، لاہور نے شائع کیا۔ بعد ازاں دونوں مترجمین نے شاہ حسین کے کلام کو ”کلام شاہ حسین“ کتاب کے ذریعے اردو نثری ترجمے کے ساتھ پیش کیا۔ عزیز پبلشرز، لاہور نے اس کتاب کی اشاعت 2005ء میں کی۔ ترجمے کے ساتھ ساتھ بعض جگہ تشریح اور مشکل الفاظ کے معانی بھی دیے گئے ہیں۔ حضور ﷺ کے حلیہ مبارک کا بیان پنجابی شاعری کی روایت میں شامل ہے اور اس سلسلے کو ”حلیہ مبارک“ کے نام سے موسوم کیا جاتا ہے۔ محمد اسلم و نیر کے آباؤ اجداد میں سے مولانا علامہ احمد و شیر چشتی نظامی نے حلیہ مبارک پر دو نظمیں پنجابی اور فارسی میں تحریر کیں، ان نظموں کا منشور اردو ترجمہ محمد اسلم و شیر نے ”موج نور“ نامی کتاب میں پیش کیا جسے مکتبہ جمال کرم لاہور نے 2006ء میں شائع کیا۔

پنجابی صوفی شعراء کے کلام کے اردو تراجم کے سلسلے میں بابا یلٹھے شاہ کے کلام کا اردو نثری ترجمہ اسیر عابد نے 2006ء میں کیا۔ اس ترجمہ کو محکمہ اطلاعات و ثقافت و امور نوجوانان، حکومت پنجاب لاہور نے شائع کیا۔ اس ترجمہ میں کافیوں کے علاوہ ”اٹھوارہ“، ”بارہ ماہ“، ”دو ہڑے“، اور ”گنڈھال“ کا بھی ترجمہ شامل ہے۔ پروفیسر محمد یونس حسرت نے حضرت سلطان باہو کے ابیات کو اردو نثری قالب میں ڈھالا۔ اس کتاب کو بگ ہوم لاہور نے 2005ء میں شائع کیا۔ متن کو حروف تہجی کے اعتبار سے ترتیب دے کر متن اور ترجمہ آمنے سامنے درج کئے گئے ہیں۔ ترجمے کی زبان سادہ اور عام فہم ہے جس سے مشکل الفاظ کی تفہیم میں کسی قسم کا مسئلہ پیدا نہیں ہوتا۔ کلام بابا فرید کا اردو نثری ترجمہ ”ابیات فرید“ کے عنوان سے شریف کھجواہی نے کیا جسے اکادمی ادبیات پاکستان نے 2006ء میں شائع کیا۔ ابیات کے ترجمے کے ساتھ ساتھ کتاب میں بابا فرید کے کلام کی مشکلات، ان کی حیات و فرمودات کے بارے میں مضامین بھی شامل ہیں۔

محمور جالندھری نے بابا گورونانک کے کلام کا اردو نثری ترجمہ ”کلام گورونانک“ کے عنوان سے کیا جسے بک ہوم لاہور نے 2006ء میں شائع کیا۔ اس کتاب کی تدوین بھائی جودھ سنگھ نے کی۔ کتاب کے آغاز میں بابا گورونانک کی حیات و تعلیمات کے بارے میں ایک مضمون بھی شامل کیا گیا ہے۔ اکرم شیخ نے ”ہیر وارث شاہ“ کے عنوان سے ہی سید وارث شاہ کی تخلیق ہیر کو اردو ترجمے کے ساتھ پیش کیا۔ یہ ترجمہ بک ہوم نے 2010ء میں شائع کیا۔ کتاب کے آغاز میں اکرم شیخ نے ہیر وارث شاہ کے بارے میں کچھ تحقیقی و تنقیدی اشارات ایک مختصر مضمون کے ذریعے پیش کئے ہیں۔ ترجمہ آمنے سامنے دینے کی بجائے ہر بند کا ترجمہ اس کے نیچے ہی دیا گیا ہے جس سے قصبے کا تسلسل ٹوٹنے نہیں پاتا۔ ہیر وارث شاہ کا ایک اور اردو نثری ترجمہ امجد علی بھٹی اور احسان اللہ طاہر نے ”ہیر وارث شاہ“ کے عنوان سے کیا جسے فکشن ہاؤس لاہور نے 2007ء میں شائع کیا۔ ابو احمد غلام حسن اولیسی قادری نے بابا فرید کی حیات و کلام پر مبنی کتاب ”شرح دیوان فرید گنج شکر المعروف فیضان الفرید“ کے عنوان سے مرتب کی جسے مشاق بک کارز لاہور نے 2007ء میں شائع کیا۔ اس کتاب میں بابا فرید کے کلام کا تشریحی ترجمہ کیا گیا ہے۔

لوک ادب کسی بھی خطے کی تہذیب و ثقافت کا چہرہ ہوتا ہے۔ ظفر لاشاری نے ”سرائیکی لوک سہرے“ کے عنوان سے سہروں کو جمع کر کے ان کا اردو ترجمہ کیا ہے جسے لوک ورثہ اسلام آباد اور انفیسل ناشران و تاجران کتب لاہور نے مشترکہ اشاعتی پروگرام کے تحت دسمبر 2007ء میں شائع کیا۔ قصہ سوہنی مہینوال متعدد شعراء نے تصنیف کیا مگر فضل شاہ نوال کوئی کا قصہ بے حد مقبول ہوا۔ اس قصہ کی تدوین اور اردو نثری ترجمہ ڈاکٹر انوار احمد اعجاز نے ”سوہنی مہینوال“ کے عنوان سے کیا جسے بک ہوم لاہور نے 2007ء میں شائع کیا۔ اس ترجمہ کے لئے متن بے ایس سنت سنگھ کے مطبوعہ 1906ء اور 1916ء، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر کے 1965ء، عارف علی میر ایڈووکیٹ کے 2003ء اور فضل شاہ تعلیمی بورڈ کے 2005ء کے متون سے لیا گیا۔⁽¹⁰⁾ ترجمہ فن ترجمہ نگاری کے اصولوں کے برعکس اور موثر نہیں ہے۔ معروف پنجابی شاعر ہاشم شاہ کے قصے ”سسی پنوں“ کا اردو نثری ترجمہ اسی عنوان کی حامل کتاب کے ذریعے ڈاکٹر انوار احمد اعجاز نے کیا۔ یہ کتاب بک ہوم کی طرف سے 2007ء میں شائع ہوئی۔ ہاشم شاہ کی زندگی، فن اور ”سسی پنوں“ کی تدوین کے حوالے سے مضامین بھی کتاب کے آغاز میں دیئے گئے ہیں۔ ترجمے کے ساتھ اصل متن بھی درج کیا گیا ہے۔

پنجابی لوک داستاؤں کے اردو تراجم کے سلسلہ میں قصہ سسی پنوں کو سائیں مولا شاہ نے بھی پنجابی زبان میں تصنیف کیا جس کا منشور اردو ترجمہ بزم مولا شاہ لاہور کے تحت ڈاکٹر میاں ظفر مقبول نے 2008ء میں کیا۔ کتاب میں متن و ترجمہ سے پہلے مختلف ادوار میں لکھے گئے قصہ ”سسی پنوں“ کا تقابلی

جائزہ پیش کرنے کے ساتھ ساتھ مذکورہ قصے کے خصائل بھی بیان کئے گئے ہیں۔ سائیں مولا شاہ کی اس تصنیف کا یہ واحد ترجمہ ہے۔ دیگر زبانوں کی طرح سراینکی پنجابی ادب میں بھی لوریوں کا ایک بھرپور خزانہ موجود ہے۔ قدسیہ قاسم نے سراینکی پنجابی لوریاں جمع کر کے ان کا اردو نثری ترجمہ کیا ہے جسے ضوریز پبلی کیشنز ملتان نے ”سراینکی لوریاں“ کے عنوان سے 2009ء میں شائع کیا۔ اس کتاب کا انتساب ماؤں کے نام کیا گیا ہے۔

میاں محمد بخش کی تصنیف ”سیت الملوک“ کا اردو نثری ترجمہ انور مسعود نے کیا جسے محکمہ اطلاعات و ثقافت و امور نوجوانان حکومت پنجاب لاہور نے 2009ء میں شائع کیا۔ یہ ترجمہ دو ضخیم جلدوں پر مشتمل ہے۔ فارسی عنوانات کا بھی اردو میں ترجمہ کیا گیا ہے جبکہ متن اور ترجمہ آمنے سامنے دیئے گئے ہیں۔ سلیم اختر نے ”مائے نی میں کینوں آکھاں“ کے عنوان سے شاہ حسین کے کلام کا اردو ترجمہ کیا ہے۔ جسے بک ہوم لاہور نے 2006ء میں شائع کیا۔ اس دور کا آخری ترجمہ ابیات حضرت سلطان باہو کا ہے جسے پروفیسر سید احمد سعید ہمدانی نے ”شرح ابیات باہو“ کے عنوان سے کیا۔ اس کتاب کو زاویہ پبلشرز لاہور نے 2010ء میں شائع کیا۔

پنجابی سے اردو تراجم کا چھٹا دور (2011ء - 2022ء) شاہ حسین کے کلام کے ترجمہ سے شروع ہوتا ہے۔ یہ اردو ترجمہ محمد محسن نے ”سوانح و کلام حضرت شاہ حسین“ کے عنوان سے کیا جس ادارہ پیغام القرآن لاہور نے 2011ء میں شائع کیا۔ انہوں نے ہیر وارث شاہ کا آسان اردو ترجمہ بھی ”ہیر وارث شاہ“ کے عنوان سے کیا جس ادارہ پیغام القرآن لاہور نے 2011ء میں شائع کیا۔ یہ دونوں تراجم تجارتی مقاصد کے تحت شائع کئے گئے اس لئے ان میں اغلاط کی بھرمار ہے۔ بابا فرید کے کلام کو جاوید اقبال شار نے ”روح الکلام، بابا فرید گنج شکر“ کے نام سے مرتب کر کے اردو نثری ترجمہ کے ساتھ منظوم ترجمہ جدید پنجابی، منظوم ترجمہ اردو اور شرح کا بھی اہتمام کیا ہے۔ اس کتاب کو الفیصل ناشران و تاجران کتب لاہور نے اکتوبر 2012ء میں شائع کیا۔ ترجمہ کرتے ہوئے خصوصی طور پر اس بات کا خیال رکھا گیا ہے کہ الفاظ کو ان کے اصل کے قریب سے قریب تر رکھا جائے تاکہ پڑھنے والے کے ذہن میں صورتی و صوتی الجھن پیدا نہ ہو۔⁽¹¹⁾ خواجہ غلام فرید کے دیوان کا اردو نثری ترجمہ پروفیسر حمید اللہ ہاشمی نے ”دیوان خواجہ غلام فرید“ کے نام سے کیا۔ اس ترجمے کو پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگویج، آرٹ اینڈ کلچر لاہور نے 2013ء میں شائع کیا۔ متن اور ترجمہ آمنے سامنے درج کئے گئے ہیں۔ اس کے علاوہ خواجہ غلام فرید کی حیات و کلام کے بارے میں مضامین بھی اس کتاب کا حصہ ہیں۔

ابیات باہو کا اردو نثری ترجمہ و تشریح ”شرح ابیات باہو“ کے عنوان سے محمد علی چراغ نے کیا۔

نذیر سنز پبلشرز لاہور نے اس کتاب کی اشاعت 2013ء میں کی۔ متن کے ساتھ ترجمہ و تشریح کا اہتمام کیا گیا ہے۔ اسی طرح تویر بخاری نے ”ہیر وارث شاہ“ کے عنوان کے تحت ہیر وارث شاہ کا منشور اردو ترجمہ کیا۔ اس کتاب کو نیشنل بک فاؤنڈیشن اسلام آباد نے 2013ء میں شائع کیا۔ متن کے چناؤ کے سلسلے میں مترجم نے ہیر وارث کے موجود تقریباً تمام متون سے استفادہ کیا ہے۔ کتاب کے آغاز میں ہیر وارث شاہ کے مختلف متون کے بارے میں تحقیقی رائے ایک مضمون کے ذریعے شامل کی گئی ہے۔ ہیر وارث شاہ کے قصے کا خلاصہ دینے کے ساتھ ساتھ فرہنگ کا بھی اضافہ کیا گیا ہے۔ ترجمہ کے سلسلہ میں کوشش کی گئی ہے کہ لفظی ترجمہ کو ترجیح دی جائے، تاہم بعض مقامات پر باہر مجبوری مفہومی ترجمہ سے بھی کام لیا گیا ہے۔⁽¹²⁾

شاہ حسین کی کافیوں کا اردو نثری ترجمہ شفقت تویر مرزا نے ”کافیاں شاہ حسین“ کے نام سے کیا جسے پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگویج، آرٹ اینڈ کلچر نے 2014ء میں شائع کیا۔ اس کتاب میں انہوں نے شاہ حسین کے کلام کو مرتب کرنے کے بعد اردو نثری ترجمہ کا بھی اہتمام کیا ہے۔

پنجابی کے روایتی قصوں سے ہٹ کر سائیں مولا شاہ مجھیٹھوی نے ایک منفرد عشقیہ داستان ”بگا مل بٹنو“ کے نام سے تصنیف کی۔ اس کتاب کا منشور اردو ترجمہ ڈاکٹر میاں ظفر مقبول نے کیا جس کی اشاعت بزم مولا شاہ نے 2014ء میں کی۔ ترجمہ سے قبل کتاب میں سائیں مولا شاہ کی حیات اور فن کے بارے میں تفصیلی معلومات فراہم کی گئی ہیں۔ مزید برآں متذکرہ قصے کے جزئیات اور امتیازات کو بھی زیر بحث لایا گیا ہے۔ چودھری محمد انور بسرا نے میاں محمد بخشؒ کی مثنوی ”سفر العشق“ معروف بہ ”سیت الملوک“ کا اردو نثری ترجمہ بعنوان ”سیت الملوک و بدیع الجمال“ کیا جسے جویری بک شاپ لاہور نے فروری 2015ء میں شائع کیا۔ ڈاکٹر امجد علی بھٹی نے بابا فرید کے ایات کا اردو نثری ترجمہ ”کلام بابا فرید“ کے عنوان سے کیا۔ اس کتاب کو نیشنل بک فاؤنڈیشن اسلام آباد نے 2015ء میں شائع کیا۔ کتاب میں اردو ترجمہ کے ساتھ فرہنگ بھی دی گئی ہے۔ ڈاکٹر ارشد محمود ناشاد نے ”اشوک“ کے نام سے بابا فرید کے منتخب حکیمانہ کلام کا اردو نثری و منظوم ترجمہ کیا۔ اس کتاب کو ادارہ یادگار غالب، کراچی نے 2017ء میں شائع کیا۔ اصل متن، منظوم و منشور ترجمہ کے ساتھ ساتھ مشکل الفاظ کے معانی بھی دیئے گئے ہیں۔ ڈاکٹر عبدالعزیز ساحر کے مطابق یہ ترجمہ متن کے قریب ترین ہونے کی وجہ سے بابا فرید کے فکر کی تفہیم اور ترسیل میں معاون ہے۔⁽¹³⁾

اسی دور کے تراجم میں ایک نیا اضافہ بابا لٹھے شاہ کے کلام کا اردو ترجمہ ہے جسے ڈاکٹر محمد ریاض شاہد نے ”لٹھے شاہ“ کے عنوان سے سرانجام دیا۔ کتاب میں انگریزی ترجمہ بھی دیا گیا ہے جو منظر اقتدار مہدی کا کیا ہوا ہے۔ مظہر پبلیکیشنز فیصل آباد نے یہ کتاب 2017ء میں شائع کی۔ میاں محمد بخشؒ کی شہرہ آفاق

تصنیف ”سیف الملوک“ کا اردو نثری ترجمہ پروفیسر ڈاکٹر سید اختر جعفری نے کیا جسے ”جمال سیف الملوک“ کے نام سے جہانگیر ورلڈ ٹائمز پبلی کیشنز لاہور نے 2020ء میں شائع کیا۔ یہ ترجمہ دو جلدوں پر مشتمل ہے۔ ترجمہ و تشریح کے ساتھ فرہنگ کا بھی اضافہ کیا گیا ہے۔ پنجابی صوفی شاعر سائیں مولا شاہ کی تصنیف ”ہیر و رانجھا“ کا منشور اردو ترجمہ ڈاکٹر میاں ظفر مقبول نے ”ہیر و رانجھا سائیں مولا شاہ“ کے عنوان سے کیا۔ بزم مولا شاہ لاہور کی طرف سے 2020ء میں اس کتاب کی اشاعت کی گئی۔ سائیں مولا شاہ کی حیات و فن پر مضامین کو بھی کتاب میں جگہ دی گئی ہے۔ اصل متن کے بعد مشکل الفاظ کے معانی اور پھر ترجمہ دیا گیا ہے۔ پیر مہر علی شاہ کے پنجابی کلام کا ڈاکٹر صغرا صدق نے ”کتھے مہر علی کتھے تیری ثنا“ کے عنوان سے اردو نثری ترجمہ کیا جسے پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگویج، آرٹ اینڈ کلچر لاہور نے 2020ء میں شائع کیا۔ حضرت سلطان باہو کے پنجابی ابیات کو مرتب کرنے کے ساتھ ساتھ اس کا ترجمہ اور شرح حضرت سخی سلطان محمد نجیب الرحمن نے ”ابیات باہو کامل“ کے عنوان سے کیا جسے سلطان الفقیر پبلیکیشنز، لاہور نے اکتوبر 2022ء میں شائع کیا، شری گورونانک دیو جی کے کلام کا آسان اردو ترجمہ مع تشریح ”چب جی“ کے عنوان سے ڈاکٹر رویدینہ شبنم نے کیا۔ روزن پبلشرز گجرات نے 2022ء میں اس کتاب کی اشاعت کی۔ ترجمہ سے قبل ترجمہ کے بارے میں ”مقدمہ“ کے عنوان کے تحت تفصیل فراہم کی گئی ہے۔ ترجمہ کے ذریعے اصل متن کی تفہیم تو ممکن ہو سکتی ہے مگر اس میں موجود پوشیدہ فکر، فلسفہ اور وسعت کو نہیں پہنچا جاسکتا۔ مترجم نے خود بھی کتاب کے مقدمہ میں یہ اعتراف کیا ہے کہ ابھی تک بابا گورونانک کے کلام کا کوئی ایسا ترجمہ نہیں ہو سکا جو ان کے کلام میں پائی جانے والی گہرائی اور وسعت کو صحیح طور پر ظاہر کر سکے۔⁽¹⁴⁾ صوفی شعراء میں سے بابا فرید کے کلام کے تراجم سب سے زیادہ تعداد میں ہوئے۔ ان تراجم میں سے کچھ پرسن اشاعت درج نہیں تھا جن میں ”دوہے بابا فرید جی“ از پریمی، ”دوہے بابا فرید جی“ از شو برت لعل و زمن اور ”شلوک بابا فرید گنج شکر“ از خالد حسین و پروفیسر سیوا سنگھ شامل ہیں۔

پنجابی سے اردو نثری تراجم کے بغور جائزے سے یہ بات سامنے آتی ہے کہ ان تراجم میں پنجابی صوفی شاعری کے تراجم سب سے زیادہ ہیں اور ایک ہی تخلیق کا ترجمہ متعدد بار کیا گیا ہے۔ مترجمین کے ذوق اور علمی صلاحیت کے مطابق تراجم بھی درجہ بدرجہ تفہیم کامل کا فریضہ سرانجام دیتے دکھائی دیتے ہیں۔ پنجابی صوفی شاعری کی مقبولیت کا اندازہ بھی اس کے اردو میں ہونے والے تراجم کی تعداد سے بخوبی لگایا جاسکتا ہے۔ اس کے علاوہ دیگر پنجابی اصناف ”ماہیا“ اور ”لوریاں“ وغیرہ کے تراجم بھی اس بات کا ثبوت ہیں کہ اردو کے قارئین کو پنجابی ثقافت سے روشناس کروانے کی بھرپور سعی کی جاتی رہی ہے۔ مزید برآں پنجابی محاورات اور ضرب الامثال کو بھی اردو قالب میں ڈھالا گیا تاکہ پنجابی کے ثقافتی و تہذیبی ورثے

سے اردو قارئین کو بھی متعارف کروایا جاسکے۔ واریس (epics) اور پہیلیاں بھی اردو تراجم کی فہرست کا خصوصی حصہ ہیں جن کے ذریعے پنجابی کے فروغ اور تفہیم کی راہ قدرے ہموار ہوتی ہے۔ پنجابی افسانے اور ناول کو بھی اردو ترجمہ کے ذریعے اردو کے بڑے دائرہ میں لانے کی کامیاب کوشش کی گئی ہے جس سے پنجابی تخلیقات کی رسائی اردو قارئین تک ممکن ہوتی ہے اور پاکستان کے دیگر صوبوں کے لوگ بھی پنجابی شاعری اور نثر سے محظوظ ہو سکتے ہیں۔

References:

- * Director, Punjab Institute of Language, Art & Culture, Lahore.
- ** Head of Urdu Department, Lahore Garrison University, Lahore.
- 1. Munshi Jaishi Ram Mushtaq (Translator)-Irshadat-e-Faridi (Lahore: Allah Waley Ki Qaumi Dukan, 1927)8.
- 2. Muhammad Aziz-ur-Rahman, Allama (Compiler & Translator) Diwan-e-Farid (Bahawalpur: Urdu Academy, 1995) 11.
- 3. Muhammad Bashir Ahmad Zami Bahawalpuri (Translator)-Saif-ul-Malook (Bahawalpur: Urdu Academy, 1964) 6.
- 4. Altaf Ali, Sultan (Compiler & Translator)-Abiat-e-Bahu (Lahore: Haji Muhammad Ashfaq Qadri, 1975) J.
- 5. Sadfar Hussain sarwari Qadri (Translator)-Irfan-e-Bahu (Gujranwala: Maktaba Sultania Gakhar, 1982) 96.
- 6. Sharif Kunjahi (Translator)-Heer Waris Shah (Islamabad: Academy of Letters Pakistan, 1991) 20.
- 7. Mustansar Hussain Tarar (translator)-Parindey (1998) 4.
- 8. Tahir mahmood Koreja, Khawaja (Compiler & Translator)-Diwan Khawaja Farid (Lahore: Al-Faisal Nashran & Tajran Kutab, 2006) 140.
- 9. Zaheer Ahmad Shafiq, Dr.- Punjabi Adab Wich Tarjumay Di Rawaet (Lahore: Faculty of Oriental Learning, Punjab University, 2016) 489.
- 10. Anwar Ahmad Ejaz (Compiler & Translator)-Sohni Mahinwal (Lahore: Book Home, 2007) 19.
- 11. Javed Iqbal Sattar (Translator)-Rooh-ul-Kalam, Baba Farid Ganj Shakar (Lahore: Al-Faisal Nashran & Tajran Kutab, 2012) 51.
- 12. Tanvir Bukhari (Translator)-Heer Waris Shah (Islamabad: National Book Foundation, 2013) 25.
- 13. Arshad Mahmood Nashad (Translator)-Ashlok (Karachi: Idara Yadgar-e-Ghalib, 2017) 13-14.
- 14. Robina Shabnam (Translator)-Jap Ji Sahib (Gujrat: Rozan Publishers, 2022)8.

* ڈاکٹر راجہ نزاکت علی خان

** پروفیسر ڈاکٹر خواجہ زاہد عزیز

کشمیر اور پنجاب کے روابط: ایک تجزیاتی مطالعہ

Abstract:

Kashmir the heaven on earth is rich in historical annals and civilizational and cultural blend, it has remained a meeting point of different cultures and best seat of learning in the subcontinent. Consequently, it has attracted invaders, preachers, learners and tourists in different periods of time. Its geographical boundaries are adjoined with China, India and Pakistan. The region is connected with long border with Punjab from Indian and Pakistani sides. With the same understanding in mind, this article aims to highlight the geographical, religious, cultural, and economic linkages existing between Kashmir and Punjab. The objective of the research is to discover the multidimensionality of Kashmir-Punjab relationship from the perspective of connected history. This is followed by highlighting the commonalities and dependencies of each other in various aspects of life.

Keywords: Kashmir, Punjab, geographical, religious, linguistics, literary, economic relationships.

تعارف:

خطہ کشمیر تاریخی، علمی، ادبی اور تہذیبی و ثقافتی ورثہ کا حامل ایسا خطہ ہے، جس میں مختلف مذاہب خاص طور پر ہندومت، بدھ مت اور اسلام نے عروج حاصل کیا۔ ہزاروں سال سے یہ خطہ مختلف تہذیبوں (ہندوستانی، یونانی، عربی اور ایرانی) کے معاشرتی اور ادبی غدوخال کو سموتے ہوئے ہے۔

ہمالیہ، قراقرم اور ہندوکش کے پہاڑی سلسلوں کی آغوش میں گھرا ہوا یہ خطہ ارضی جغرافیائی اعتبار سے بھی اہمیت کا حامل ہے۔ قدرتی رعنائیوں اور طلسماتی و ملکوتی حسن سے مالا مال اس جنت ارضی نے حملہ آوروں، مبلغین اور سیاحوں کو ہر دور میں اپنی توجہ کا مرکز بنائے رکھا۔ خطہ کشمیر کی طویل سرحد پنجاب سے ملتی ہے اور اس جغرافیائی حقیقت کی وجہ سے پنجاب کے ساتھ اس کے مضبوط تہذیبی، ثقافتی، ادبی اور معاشرتی روابط ہمیشہ سے رہے ہیں۔ یہ روابط صدیوں پرانے ہونے کے باوجود دور حاضر میں بھی مضبوط سے مضبوط تر ہیں۔

جغرافیائی روابط:

پنجاب اور کشمیر کا جغرافیائی رابطہ ایک حقیقی اور قدرتی امر ہے۔ دونوں خطے جغرافیائی حقیقت کی وجہ سے کئی مشترک اکائیوں کے سانچے دار ہیں۔ مذہبی ہم آہنگی ہو یا معاشرتی، دونوں خطوں کی سرحد پر رہنے والوں میں فرق کی جانچ پرکھ مشکل ہے۔ بد ظاہر یہ سرحد زمینی ہے لیکن یہ سماجی، معاشرتی اور تہذیبی روابط کی راہ میں رکاوٹ کسی طرح سے بھی نہیں ہے۔ 1947ء کی تقسیم ہند کے بعد جہاں پنجاب دو حصوں میں بٹ گیا وہاں ریاست جموں و کشمیر بھی منقسم ہو گئی لیکن پنجاب کے دونوں حصوں کے ساتھ روابط ابھی تک قائم و دائم ہیں۔ نتیجتاً کئی سو میل لمبی سرحد کے باوجود پنجاب اور جموں و کشمیر کے لوگ آپس میں کئی مضبوط رشتوں میں بندھے ہوئے ہیں۔

جغرافیائی اشتراک کی بدولت جموں و کشمیر کے لوگوں کی آمد و رفت صرف بذریعہ پنجاب ہی ممکن ہے جس کے لیے مانسی اور حال میں پنجاب کے شہر سیال کوٹ سے جموں اور سری نگر، پٹھان کوٹ سے جموں اور سری نگر، راول پنڈی سے مظفر آباد، راول پنڈی سے ایبٹ آباد، مانسہرہ، مظفر آباد اور سری نگر، دینہ سے میرپور، گجرات سے بھمبر، راجوری اور سری نگر کی طرف راستے ذرائع آمد و رفت کے تھے اور ہیں۔⁽¹⁾ تاریخ کے مطالعہ سے یہ بات عیاں ہے کہ ہزاروں سال سے خطہ کشمیر سے کاروان تاجکستان، سنکیانگ، تبت، پنجاب اور افغانستان کی طرف جاتے رہے۔ یہ مذہبی، تجارتی اور سیاحت کی غرض سے سفر کرتے رہے۔ ان راستوں سے دونوں خطوں کے درمیان نقل و حمل کرنے والے روزانہ ہزاروں لوگ یقیناً تہذیبی اور سماجی روابط کو قائم رکھے ہوئے ہیں۔ اسی طرح خطہ کشمیر سے نکلنے اور بہنے والے دریا بھی پنجاب کی لہلاتی فصلوں کی جان، پن بجلی اور صنعتی ترقی کے ضامن ہیں۔ تاریخ کی ورق گردانی سے پتہ چلتا ہے کہ کشمیر کو فتح کرنے کا خواب دل میں لیے محمود غزنوی نے بھی براستہ پنجاب کشمیر پر حملے کیے تھے

بعد ازاں مغل افواج نے بھی کشمیر کو براستہ پنجاب حملہ آور ہو کر فتح کیا اور اس کے بعد افغانوں اور سکھوں نے بھی یہی راستے چنے تھے اور کشمیر پر قابض ہوئے۔ جہاں پنجاب سے کشمیر کو فتح کرنے کے لیے حملہ آور آتے رہے، اس کے ساتھ ساتھ ایسے سیاح بھی آئے جن میں البیرونی، جیروم زاویر، ڈی گو، برنیئر، جارج فاسٹر اور دوسرے کئی نام شامل ہیں جنہوں نے یا تو کشمیر سے پنجاب کی طرف یا پنجاب سے کشمیر کی طرف سفر کیا تھا۔ ایسے لوگ نئی ثقافت کے ساتھ سفر کرتے رہے۔

مذہبی روابط:

جغرافیائی قربت ہی کی وجہ سے پنجاب اور کشمیر کے درمیان خوب صورت مذہبی ہم آہنگی قائم ہے۔ ماضی میں پنجاب میں جو مذہب رائج رہا وہی کشمیر میں بھی رہا۔ برصغیر میں اسلام کی آمد کے ساتھ ہی خطہ کشمیر میں بھی اسلام اور مسلمانوں کا ظہور ہوا۔ محمد بن قاسم جب فتح سندھ کے بعد پنجاب کی طرف بڑھے تو ان کی جماعت سے ایک مبلغ حمیم بن سام اور راجا داہر کے بیٹے جے سیاہم راہ انیس مسلمان مبلغین کے ساتھ وادی کشمیر وارد ہوئے۔ گوکہ حمیم بن سام واپس چلے گئے لیکن وہ کشمیر میں اسلام کی داغ بیل ڈال کر گئے۔⁽²⁾ اس کے بعد جب ہندوستان پر محمود غزنوی نے یلغار کی تو اس کے بعد وہ کشمیر کی طرف بڑھے۔ کشمیر پر ان کے دونوں حملے (پہلا 1015ء اور دوسرا 1021ء) براستہ پنجاب ہی ہوئے تھے۔ ان حملوں میں بھی بعض مسلمان عالم اور مبلغین وادی کشمیر کی طرف روانہ ہوئے اور سکونت اختیار کی۔ گوکہ کشمیر میں اسلام کی باقاعدہ تبلیغ 1320ء میں مسلم دور حکومت کے ساتھ ہی ہوئی لیکن تاریخی شواہد کے مطابق کشمیر میں اسلام کی قندیلیں خطہ پنجاب کی طرف سے بہت پہلے روشن ہو چکی تھیں۔

کشمیر میں اسلام کی اشاعت و ترویج میں مبلغین اور صوفیائے کرام جن میں حضرت عبدالرحمن عرف بلبل شاہ، سید علی ہمدانی اور دوسرے صوفیائے کرام شامل تھے جنہوں نے باقاعدگی سے اسلامی معاشرے کی بنیاد ڈالی۔ کشمیر میں اسلام صوفیائے کرام کی محنت و محبت اور بعض بادشاہوں کی کاوشوں اور مذہبی رجحانات کی وجہ سے پھیلا۔ ان صوفیائے کرام میں بعض پنجاب کے علاقوں سے ہجرت کر کے وارد کشمیر ہوئے اور اسلام کی تبلیغ کی۔ ان صوفیائے کرام میں سے مظفر آباد میں سائیں سیہلی سرکار، سید شاہ عنایت ولی⁽³⁾ راجوری میں بابا غلام شاہ بادشاہ اور دوسرے کئی صوفیا اور بزرگ شامل ہیں جن کی کاوش سے خطہ کشمیر مشرف بہ اسلام ہوا۔ پنجاب صوفیائے کرام کی سر زمین ہے اور کشمیر میں بھی اسلام بزرگان دین کی بدولت ہی پھیلا۔ دونوں خطوں کے صوفیائے کرام، بزرگان دین اور لوگوں کے درمیان مذہبی اور روحانی تعلق کشمیری

مسلمانوں کو پنجاب سے مذہبی ہم آہنگی اور رشتے میں باندھے ہوئے ہے۔ آج بھی آزاد کشمیر کے لوگ پنجاب میں صوفیائے کرام کی درگاہوں پر عقیدتاً حاضری دیتے ہیں اور اسی مذہبی نسبت کی وجہ سے آزاد کشمیر کے لوگ پنجاب کے لوگوں کے ساتھ بلا جھجک ایک معاشرتی اور سماجی تعلق قائم کیے ہوئے ہیں۔

لسانی اور ادبی تعلق:

مذہبی تعلق کی طرح کشمیر اور پنجاب کے آپس میں لسانی و ادبی روابط بھی قائم ہیں۔ کشمیریوں کی ایک بڑی تعداد پنجابی زبان سے نہ صرف واقفیت رکھتی ہے بلکہ لکھتی پڑھتی بھی ہے۔ پنجاب کے ساتھ جموں و کشمیر کے متصل علاقوں مثلاً بھمبر، میرپور، جموں، کٹھوہہ اور سانبہ میں پنجابی زبان بولی جاتی ہے اور اس کے ساتھ ساتھ دیگر کئی علاقوں میں پنجابی زبان بولنے والے خال خال پائے جاتے ہیں۔ حتیٰ کہ کشمیر کی علاقائی بولیوں میں پنجابی زبان کے کئی الفاظ مشترک ہیں اور یہ لسانی تعلق صدیوں پرانا ہے۔ اسی طرح جموں و کشمیر کے ادب میں پنجابی زبان کا ایک ثروت مند سرمایہ موجود ہے۔ مشہور صوفی بزرگ میاں محمد بخش کا کلام، حمد و ثناء، نعت گوئی، ضرب الامثال اور محاورے پنجابی زبان کا قیمتی سرمایہ ہیں۔ میاں محمد بخش کے پنجابی کلام کے بارے میں ڈاکٹر سید اختر جعفری رقم طراز ہیں:

”پنجابی وچ جس طرح ہیر رانجھے دہ قصہ سینکڑاں شاعراں نے لکھیا پر مشہوری وارث

شاہ دے قصے نوں حاصل ہوئی ایسے طرح پنجابی وچ حضرت میاں محمد بخش دے

سیت الملوک نوں ای شہرت عام تے بقائے دوام حاصل ہو یا۔“ (4)

میاں محمد بخش کی اٹھارہ میں سے سترہ کتب پنجابی زبان میں ہیں (5) گو یاریاست جموں و کشمیر میں میاں محمد بخش نے پنجابی زبان کی بھرپور ترجمانی کی۔ ان کا پنجابی کلام ریاست جموں و کشمیر میں تمام مذاہب سے بالاتر ہو کر قارئین بڑے ذوق اور عقیدت کے ساتھ پڑھتے ہیں۔ ان کے پنجابی کلام کی خوبصورتی یہ ہے کہ ہر خواندہ و ناخواندہ نصیحت کے طور پر پڑھتا اور سنتا ہے۔ میاں محمد بخش کے حمدیہ کلام کا ایک نمونہ پیش ہے۔

اول حمد ثناء الہی جو مالک ہر ہر دا

اس دا نام چتارن والا ہر میدان نہ ہر دا (6)

میاں محمد بخش نے مذہبی خدمات کے ساتھ ساتھ معاشرے کی اصلاح اور اخلاقی اقدار کو اپنے

کلام کے ذریعے سنوارا۔ ان کی معاشرتی اصلاح کے بارے میں اختر جعفری لکھتے ہیں:

”میاں محمد بخش کے کلام میں ادب، نصیحت اور چاشنی ہے۔“ (7)

ان کی ضرب المثل کا ایک نمونہ جو اکثر لوگوں کی زبان زد عام ہے:

نیچاں دی اثنائی کولوں فیض کسے نہ پایا
لکرتے انگور چڑھایا ہر گچھا زخمایا (8)

ریاست جموں و کشمیر میں میاں محمد بخش کا کلام، پنجابی زبان سے آشنائی کا اہم ذریعہ ہے اور یقیناً یہ دو خطوں پنجاب اور کشمیر کے درمیان لسانی و ادبی تعلق کو بھی قائم کیے ہوئے ہے۔ علاوہ ازیں پنجابی زبان کی کشمیر میں ترجمانی وہ لوگ بھی کرتے ہیں جو خطہ پنجاب کی سرحد کے ساتھ متصل ہیں یا پھر ایسے لوگ جو عرصہ دراز سے پنجاب کے مختلف شہروں میں آباد ہیں۔

مگر نہایت اہمیت کا حامل کشمیری ادیبوں کا وہ طبقہ ہے جو اپنے کلام میں پنجابی زبان کے ساتھ روابط قائم کیے ہوئے ہے۔ کشمیری شعر اور ادب انہوں نے پنجابی زبان میں شاعری کر کے اس روایت کو قائم کیا ان میں سے زیادہ تر کا تعلق جموں، میرپور، بھمبر، کوٹلی سے ہے یا پھر ایسے علاقوں سے ہے جہاں پہاڑی زبان بولی جاتی ہے۔ ان ادیبوں میں ایک نام داس کو ہستانی کا ہے۔ جن کا کلام پنجابی زبان سے زیادہ مماثلت رکھتا ہے۔ نمونہ کلام ملاحظہ ہو:

م مرشد نالوں دانا بید چنگے، جیہڑے دسدے نیں راہ رحمتاں دے (9)

داس اپنے کلام میں لوگوں کی زبوں حالی اور نادانیوں پر سخت ناراض تھے۔ ان کی شاعری میں ایک مفکرانہ جھلک دکھائی دیتی ہے۔ (10) اس کے علاوہ بھی بہت سے شعراء اور ادیب ہیں جنہوں نے پنجابی بولی کو اپنے ادب کا حصہ بنا کر پنجاب کے ساتھ لسانی و ادبی تعلق قائم کیا۔ کشمیر کے پنجاب کے ساتھ لسانی اور ادبی روابط کی ایک وجہ وہ کشمیری بھی ہیں جو عرصہ دراز سے خطہ پنجاب میں حصول تعلیم یا پھر حصول روزگار کے لیے پنجاب میں آباد ہیں اور وہ لوگ بھی ہیں جو ڈوگرہ دور حکومت میں پنجاب سے برطانوی انتظامیہ کی طرف سے جموں و کشمیر میں انتظامی عہدوں پر فائز کیے گئے تھے، ان میں خوشی محمد ناظر، پروفیسر اکرم طاہر اور بہت سارے اسی طرح کے نام ہیں۔ بنیادی طور پر یہ لوگ پنجابی النسل تھے اور بعد میں کشمیر کے ہی ہو کر رہ گئے۔ (11)

ریاست جموں و کشمیر میں پنجابی زبان و ادب کی ترقی و ترویج میں حکیم فیروز الدین طغرانی کی شاعری، الطاف قریشی کی کہانیاں اور ڈرامے اور پنجابی نظموں کا مجموعہ (اگ تے ہلارے)، جاہز آزاد طور، مولانا محمد خلیل ثاقب کی شاعری، تصدق حسین اثر، چوہدری محمد شریف طارق، چوہدری فضل کریم، چوہدری غلام حسین، حاجی محمد شفیع خانی، حکیم قاضی محمد خان، حکیم سید علی اکبر شاہ اور بوٹا خان راجس کی شاعری کے علاوہ

ڈاکٹر صابر آفاقی کا نام بھی ہے جن کے کلام کا ایک نمونہ یوں ہے۔

میرے گھر دے بو ہے بجنو   دوہاں پاساں کھلدے نیں
میں ہی نیں بے صبر اصابر   ایہو روئے کل نے نیں⁽¹²⁾

دوسرے ادبا جنہوں نے پنجابی زبان و ادب کے ساتھ روابط قائم کیے، ان میں خاکسار سائیں حضوری شاہ، خلیل احمد خان چوہدری، خواجا بشیر سرتاج راجوروی، سیدہ ڈاکٹر آمنہ بہار، سید محمد حسین شاہ (مجموعہ سیاہ مرہ واہ) سائیں الفت دین کا مجموعہ (ڈولی نامہ) اور عدالت شائین کا حمدیہ نعتیہ اور وطنیت پر گایا ہوا پنجابی کلام کشمیر میں پنجابی ادب کا سرمایہ ہیں۔ عدالت شائین پنجابی میں یوں لب گویا ہیں:

حکم ہووے سرکار ولوں نعرہ اللہ اکبر دا مار چلاں
نبی پاک ﷺ دا ورد زبان اتے سچے ہتھ وچ پکڑ تلوار چلاں⁽¹³⁾

مزید جن کشمیری ادیبوں نے پنجابی زبان و ادب کے ساتھ تعلق کو جوڑے ہوئے ہے ان میں غلام رسول، کریم اللہ قریشی، محمد الدین راجوروی، محمد صادق سوز (مجموعہ سوز دیاں سوچاں) اور میاں محمد ریاض چوہدری کی شاعری کے علاوہ میاں محمد کی حمد اور نعت بھی ہے۔ اس صفت میں محمد صغیر آسی اور وحید چراغ بھی شامل ہیں جنہوں نے پنجابی زبان میں کچھ نہ کچھ ادبی سرمایہ چھوڑا ہے۔⁽¹⁴⁾ بہر حال کشمیر کے خطہ پنجاب کے ساتھ لسانی، ادبی روابط میں اولیت ان لوگوں کو حاصل ہے جو علم و ادب سے وابستہ ہیں، دوم وہ لوگ جنہوں نے کشمیر سے جا کر خطہ پنجاب میں زمینیں و جائیدادیں خریدیں اور پھر وہی آباد ہو گئے اور سوم ایسے لوگ جو حصول روزگار کے لیے پنجاب کے مختلف شہروں میں آباد ہیں۔

ثقافتی روابط:

کشمیر اور پنجاب کے درمیان ثقافتی روابط اتنے ہی پرانے ہیں جتنے لسانی اور ادبی، پنجاب سے متصل علاقوں جموں، سانبہ، کٹھوہ، میرپور، اور بھمبر میں پنجاب کے ثقافتی غدوخال بہت گہرے ہیں۔ ان علاقوں میں رسم و رواج اور شادی بیاہ کی تقریبات تقریباً پنجاب کے طرز پر ہی ہوتی ہیں۔ شادی بیاہ کی تقریبات میں گیت گانا، مہندی، ڈھولکی، بھنگڑا اور ڈانس بھی پنجاب کے طرز پر ہیں۔ دونوں خطوں میں ثقافتی تعلق اور رابطہ کی بڑی وجہ پنجاب اور کشمیر کے لوگوں میں شادیوں، دوستانہ تعلقات اور خوشی و غمی میں شرکت ہے۔ اگر تاریخی اعتبار سے دونوں خطوں میں ثقافتی اشتراک کو دیکھا جائے تو ان میں وہ کشمیری موسیقار بھی شامل ہیں جو پنجاب میں جا کر اپنے فن کا مظاہرہ پنجابی زبان میں کرتے تھے۔ اس بارے میں جی ایم

ڈی صوفی لکھتے ہیں:

Kashmiri Sazandas (Player) are expert upon the Tuti or Shahnai. The popularity of the Kashmiri Band in the Punjab could be gauged from the fact that it is in demand on marriage occasions in places like Amritsar, Lahore and Ludihana.⁽¹⁵⁾

اس کے علاوہ کشمیری ڈرامہ بھانڈ پتھر میں بھی کشمیری ڈرامہ نگار پنجاب میں جا کر پنجابی زبان میں ڈرامہ نگاری کرتے تھے۔⁽¹⁶⁾ ان دونوں خطوں کے درمیان ثقافتی روابط کو قائم کرنے میں ہر شعبہ زندگی سے وابستہ لوگوں کے ساتھ ساتھ ان کشمیری خاندانوں کا بھی کردار ہے جو سکھ اور ڈوگرہ دور میں کشمیر سے ہجرت کر کے پنجاب میں آباد ہوئے اور جن کی تعداد 1886ء میں تقریباً 4 ہزار کے قریب تھی اور یہ کشمیری اپنے آپ کو پنجاب کی ثقافت کے رنگ میں رنگتے گئے۔ ان کی اولادیں آج (پنجابی کشمیری) کہلاتی ہیں۔⁽¹⁷⁾ آزاد کشمیر کے لوگوں نے پنجابی ثقافت کو کسی نہ کسی طرح اپنے معاشرے میں ضرور جگہ دی ہے۔ اس کی وجہ شادی بیاہ اور دیگر خوشی و غم کی تقریبات کے ساتھ ساتھ کثیر تعداد میں لاہور، راول پنڈی اور سیال کوٹ کے لوگوں کے ساتھ رشتے ناطے اور دوستانہ تعلقات ہیں۔ دونوں خطوں کے درمیان ثقافتی رشتے کو پروان چڑھانے میں کشمیری شاملیں اور ہاتھ سے بنی ہوئی کچی دوسری مصنوعات بھی شامل ہیں جو پنجاب کے لوگ بڑے شوق سے استعمال کرتے ہیں اور ان کی فروخت کامرکز لاہور، راول پنڈی اور امرتسر تھے اور آج بھی ان کشمیری مصنوعات کی مانگ اتنی دموں پر ہے۔⁽¹⁸⁾ اس کے علاوہ دونوں خطوں کے پکوانوں میں بھی بعض قدریں مشترک ہیں۔ آزاد کشمیر کے علاقوں بھمبر، میرپور، کوٹلی اور مظفر آباد میں تقریباً پنجاب طرز کے ہی پکوان پکائے جاتے ہیں۔ اسی طرح راول پنڈی، لاہور اور سیال کوٹ میں کشمیری چائے اور کھانوں کا خاص اہتمام کیا جاتا ہے۔

تعلیمی روابط:

پنجاب اور کشمیر کے درمیان تعلیمی روابط گہرے دیرپا اور صدیوں پرانے ہیں۔ آزاد کشمیر کے علاقے نیلم ویلی (شاردہ) میں قائم بدھ مت کی درس گاہ میں سری لنکا، ہندوستان اور پنجاب سے لوگ آ کر مستفید ہوتے رہے۔⁽¹⁹⁾ زمانہ ماضی میں کشمیر پورے برصغیر میں علم و ادب اور تہذیب و ثقافت کا گہوارہ رہی ہے۔ انیسویں صدی میں جب برصغیر میں انگریزوں کے زیر اثر جدید تعلیمی نظام کی بنیاد پڑی اور اس کی خواہش کشمیریوں کے دل میں بھی جاگی لیکن ڈوگرہ حکومت میں زندگی کے ہر شعبہ میں مسلمانوں کے

ساتھ ناروا سلوک کی وجہ سے کشمیر کے مسلمان تعلیمی پسماندگی کا شکار رہے۔ اس وجہ سے کشمیری مسلمان طلبہ نے پنجاب کے مسلم اکثریتی علاقوں کی طرف حصول تعلیم کے لیے رخت سفر باندھا۔ ان میں ایسے نام بھی ہیں جو پنجاب کے ہی ہو کر رہ گئے اور علم و ادب کی دنیا میں بڑا نام کمایا۔ علامہ اقبال کا خاندان بھی کشمیر سے جا کر پنجاب میں آباد ہوا۔ سعادت حسن منٹو، چراغ حسن حسرت، آنا شویش کشمیری، ڈاکٹر رشید امجد اور متعدد ایسی ہی شخصیات موجود ہیں۔

مذہبی ہم آہنگی اور رشتے کی بنیاد پر پنجاب کے مسلمانوں نے بھی کشمیری مسلمانوں کی تعلیمی ترقی کے لیے بھرپور آواز اٹھائی۔ 1909ء میں مسلم لیگ کے سالانہ اجلاس میں میاں محمد شفیع نے اپنی ذاتی معلومات کی بنا پر انکشاف کیا تھا کہ ڈوگرہ حکومت کشمیری مسلمانوں کی تعلیم کی طرف کوئی توجہ نہیں دیتی۔⁽²⁰⁾ پنجاب کے مسلم اکابرین کشمیری مسلمانوں کی تعلیمی ترقی کے لیے ہر طرح سے جدوجہد کر رہے تھے۔ اس کاوش میں لاہور کے ریٹائرڈ ڈسٹرکٹ جج خان بہادر احمد خان، انجمن حمایت اسلام لاہور کے سیکریٹری حاجی میر شمس الدین، امرتسر کے رئیس خواجا نظام الدین اور گوجرانوالہ کے عطا محمد خان نے مہاراجہ کشمیر کو مسلمانوں کی تعلیمی ترقی کے لیے سفارشات بھی پیش کی تھیں۔⁽²¹⁾

اس دور میں کئی نامی گرامی طالب علم کشمیر سے لاہور، سیال کوٹ اور راول پنڈی میں تعلیم کے حصول کے لیے آئے جو تعلیمی و ادبی تربیت کے ساتھ ساتھ سیاسی تربیت بھی حاصل کرنے میں کامیاب ہوئے ان میں شیخ عبداللہ جیسے اور بیشتر طلبہ تھے۔ ان طلبہ کی سیاسی و ادبی تربیت میں پنجاب کے مسلم اساتذہ اور اکابرین کا خصوصی کردار ہے جن کی بدولت کشمیری طلبہ کے اندر اپنے حقوق کو حاصل کرنے کا جذبہ بھی بیدار ہوا۔ آج پنجاب کی تمام جامعات میں کشمیری طلبہ بغیر کسی روک ٹوک اور جھجک کے تعلیم حاصل کر رہے ہیں۔ ان جامعات میں جامعہ پنجاب کا نام ماضی اور حال میں سرفہرست ہے اور کشمیری طلبہ کے لیے مخصوص نشستیں بھی ہیں اور مالی معاونت بھی کی جاتی ہے۔

صحافتی روابط:

کشمیر اور پنجاب کے صحافتی روابط نہ صرف پرانے بلکہ یہ کہنا بھی بے جا نہ ہوگا کہ کشمیر میں صحافتی ادب کی روایات خطہ پنجاب سے ہی پڑی ہیں ڈوگرہ دور حکومت کشمیری مسلمانوں کے لیے ظلم و ستم کا ایک نیا دور تھا اور اس وقت کشمیری مسلمان تعلیمی پسماندگی کا بھی شکار تھے لیکن پنجاب کے مسلمان کشمیری بھائیوں کے لیے آواز بنے اور اپنے صحافتی ادب کے ذریعے کشمیری مسلمانوں کی آواز کو برصغیر کے حکمرانوں اور دوسرے لوگوں تک پہنچایا۔ اس کاوش میں اہل لاہور کی خدمات قابل داد اور لائق تحسین ہیں۔ اس میں

جہاں پنجاب کے مسلمان شامل تھے وہاں وہ کشمیری بھی شامل تھے جن کے آباء اجداد خطہ کشمیر سے ہجرت کر کے پنجاب کے علاقوں میں آباد ہوئے تھے۔ اس حوالے سے ڈاکٹر محمد اقبال کا نام تاریخ کے ایک روشن باب کی مانند ہے جنہوں نے اپنی قلم کے ذریعے کشمیری قوم کی نہ صرف ترجمانی کی بلکہ دوسرے اہل قلم کو بھی آمادہ کیا۔ کشمیری مسلمانوں کی فلاح بہبود کے لئے پہلی تنظیم ”مجلس کشمیری مسلمانان لاہور 1896ء میں قائم ہوئی۔ اس تنظیم کے بانیان میں علامہ محمد اقبال کے علاوہ خواجہ رحیم بخش، میاں محمد کریم بخش اور دوسرے کئی کشمیری نسل اکابرین شامل تھے۔⁽²²⁾

کشمیر بورڈ کا قیام جس کے اراکین میں علامہ اقبال، سید محسن شاہ، حاجی شمس الدین، پیر تاج الدین، مسٹر دین محمد (گو جرانوالہ)، پیر زادہ ولی اللہ شاہ (گو جرانوالہ) خواجہ عبدالرحمن غازی (فیصل آباد) تھے۔ اس بورڈ کے قیام کا مقصد ڈوگرہ مہاراجا کے مسلمانوں کے ساتھ ناروا اور امتیازی سلوک کو بے نقاب کرنے کے لیے مطبوعات تیار کرنا تھا۔⁽²³⁾ پنجاب میں کشمیری نسل لوگوں میں محمد الدین فوق کا نام ایک اہم حیثیت کا حامل ہے جن کے نہ صرف صحافتی ادیبوں کے ساتھ روابط تھے بلکہ وہ خود بھی اس سے وابستہ تھے۔ پنجاب کے صحافتی اداروں اور شخصیات سے مل کر کشمیر کے لیے آواز اٹھائی۔ کشمیریوں کے لیے درد دل رکھنے اور ایک مذہبی رشتے کی بدولت پنجاب کے قلم کاروں اور صحافتی ادیبوں کی کوشش سے سیال کوٹ اور لاہور سے اخبارات اور رسائل نکلنا شروع ہوئے مثلاً لاہور سے اخبارات جن میں خیر خواہ کشمیر (لاہور)، کشمیر پرکاش (لاہور)، کشمیر گزٹ (لاہور)، کشمیر محرق (لاہور)، کشمیر میگزین (لاہور)، اخبار کشمیر (لاہور)، کشمیر مسلمانان (لاہور)، مظلوم کشمیری (لاہور)، سفیر (لاہور)، صبح کشمیر (لاہور)⁽²⁴⁾ وغیرہ اور سیال کوٹ سے جہاں، پاسبان، ترجمان، کشمیر، رہبر پاکستان، نوجوان، وولر، آزاد وطن، پاک وطن، خوددار، نظام تعلیم، فردوس ادب، راول پنڈی سے انصاف، پاک کشمیر، کشمیری ریاست، خیر خواہ کشمیر، کشمیر پرکاش، کشمیر گزٹ، کشمیر مخزن، کشمیر میگزین، اخبار کشمیر، کشمیری مسلمانان، مظلوم کشمیری، سفیر، صبح کشمیر، بہادر کشمیر، ہمدرد کشمیر اور مکتب کشمیر جیسے اخبارات اور میگزین تھے۔⁽²⁵⁾

یہ وہ دور تھا جب کشمیر میں صحافتی ادب پر پابندی تھی اس کے بعد کشمیری ادیبوں نے پنجاب سے شائع ہونے والے اخبارات کی دیکھا دیکھی کشمیر میں صحافتی ادب کو فروغ دیا اور بہت سے اخبارات جن میں وقتا، صداقت، حقیقت، دی مسلم، ہمدرد، اصلاح، وکیل، رہبر، کشمیر ٹائمز، خدمت، ہدایت، نیو کشمیر، نو یگ، پیغام، کشمیر کرائیکل، نور، حریت، لالہ رخ اور پاسبان وغیرہ جیسے اخبارات نکلنا شروع ہوئے۔⁽²⁶⁾ دونوں خطوں کے درمیان صحافتی روابط کی ایک تاریخی حیثیت قائم و دائم ہے۔ اب بھی آزاد کشمیر سے شائع

ہونے والے بیشتر اخبارات پنجاب بھر کی خبروں کے عکاس ہیں۔ اس کے علاوہ کئی کشمیر صحافی لاہور، راول پنڈی میں صحافتی ادب سے وابستہ ہیں۔

معاشی روابط:

خط کشمیر فطری اور قدرتی طور پر سرزمین پنجاب کے ساتھ اس طرح منسلک ہے کہ اگر اسے تھی ہونا کیا جائے تو کسی صورت میں غلط نہ ہوگا انسانی تاریخ میں تمام بڑی تہذیبوں کا جائزہ لیا جائے تو ان کا اہم ترین عنصر معاشی عوامل ہی نظر آئیں گے۔ معاشی اعتبار سے پنجاب جنوبی ایشیاء کی غذائی احتجاجات کی تسکین میں ایک جان کی طرح کردار ادا کرتا رہا ہے اور معاشی روابط نے کشمیر کو ہر دور میں پنجاب کے قریب تر کیسے رکھا جس کا جملہ اثر کشمیر کے تمام پہلوؤں پر مرتب ہوا۔

کشمیر جہاں تک تاریخ کے لحاظ سے مختلف مذاہب اور تہذیبوں کے زیر سایہ رہا اسی طرح ایران م عراق کی خط کشمیر معاشی تعلقات ایران سے سلک روڈ کے ذریعے لداخ سے ہوتے ہوئے وسطی ایشیاء کی ریاستوں اور چین کی طرف جاتے تھے لیکن مضبوط اور زیادہ معاشی تعلقات سرزمین پنجاب کے ساتھ ہیں تقسیم ہند سے پہلے تاریخی راستے تھے جو خط کشمیر کو پنجاب سے ملا رہتے تھے ان میں جہلم ویلی کے ذریعے جو مظفر آباد سے ہو کر راول پنڈی جانے والا راستہ تھا نہایت اہمیت کا حامل ہے جس سے معاشی، تہذیبی اور معاشرتی ملاپ ہوتی اپنی ایک تاریخی اہمیت ہے۔

کشمیر اور پنجاب جغرافیائی اعتبار سے ایک دوسرے کے لئے قربت رکھتے ہیں معاشی اعتبار سے بھی کشمیر کا پنجاب پر زیادہ انحصار ہے۔ پنجاب سے ملانے والی مختلف سڑکیں ریاست جموں و کشمیر کے لوگوں کے لیے نہایت ہی اہمیت کی حامل ہیں۔ پنجاب ہی ایسا خط ہے جس نے ہمیشہ سے کشمیریوں کو روزگار کے مواقع فراہم کئے۔

افغانوں، سکھوں اور ڈوگرہ ادوار میں کشمیریوں پر ظلم و ستم اور معاشی پسماندگی کے سائے تھے جس کی وجہ سے یہ قوم قسم پرسی کا شکار ہوئی اور نتیجتاً کثیر تعداد میں لوگوں نے پنجاب کو معاشی سرگرمیوں کا مرکز بنایا۔ بعض اوقات غربت کے مارے ان کو مختلف طرح کی مصیبتیں اور تنقید کا سامنا بھی کرنا پڑتا تھا۔ ظلم اور غربت کے مارے کشمیریوں کے لیے جی۔ ایم ڈی صوفی نے اپنی تصنیف میں یوں لکھا ہے:

تلاش رزق میں تو در بدر ہر وقت پھرتا ہے
کبھی پنجاب تیرا مستقر ہے گاہ شملہ ہے
”ہتو“ کہہ کر تیری تحقیر سب اغیار کرتے ہیں

تیری تذلیل اکثر سر بازار کرتے ہیں

اگر انقلاب زندگی سے آشاء ہوتا

تو اتنا منکبت وادبار میں کیوں مبتلا ہوتا (27)

اس تمام تنقید سے آشنائی کے باوجود کشمیری پنجاب کو ہی حصول رزق کے لیے محفوظ سمجھتے تھے جس کی وجہ پنجاب کی مسلم اکثریت اور مسلم اکابرین کا اثر سوخ تھا۔
ڈوگرہ دور حکومت میں کشمیریوں کی معاشی بد حالی اور پنجاب کی طرف نقل مکانی کی تصویر کشی فدا محمد حسین ان الفاظ میں کرتے ہیں۔

"Starvation and famine conditions produced mass discontentment in the valley. The worst sufferers were the shall workers. The People had no way out except to migrate towards the plains or die starvation. Migration of the Kashmiries to the Punjab resulted the defemation of the Maharaja." (28)

کشمیریوں کی معاشی بد حالی اور اتبری کے بارے میں شیخ عبداللہ اپنی سوانح عمری آتش چنار میں لکھتے ہیں:
”میں نے کشمیری مسلمانوں کو بڑے بڑے قافلوں کی صورت میں اپنے موجودہ وطن سے پنجاب کے چلبیل میدانوں کی طرف جاتے دیکھا یہ لوگ اپنی سر زمین سے روزی نہ پا کر پنجاب کی طرف رخ کرتے تھے۔“ (29)

کشمیر جو قدرتی طور پر پنجاب کے ساتھ منسلک ہے اس کی معاش پر پنجاب کا گہرا اثر ہے۔ راول پنڈی، سیال کوٹ اور امرت سرمنڈیاں کشمیریوں کے لیے معیشت کا اہم ذریعہ ہیں اور اس کے علاوہ لاکھوں کی تعداد میں کشمیری پنجاب میں سرکاری و پرائیویٹ اداروں، کاروبار، ہوٹلوں اور دوسرے ذرائع سے روزگار حاصل کرتے ہیں۔ یقیناً بیرون ملک میں بھی کشمیریوں کی ایک اچھی خاصی تعداد ہے لیکن زیادہ دارومدار پنجاب پر ہی ہے۔ خطہ کشمیر اور پنجاب کا معاشی اشتراک دونوں خطوں کے معاشی دارومدار اور انحصار کا عکاس ہے۔ اسی اہمیت اور تعلق کی وجہ سے مقبوضہ کشمیر کے لوگ آج پاکستان کے لیے اپنی جانوں کے نذرانے پیش کر رہے ہیں۔ ان دونوں خطوں کے معاشی تعلقات اور اہمیت کی عکاسی مقبوضہ کشمیر کے لوگوں کے اس نعرہ سے بخوبی کی جاسکتی ہے۔ جو ہر فرد کے زد و عام پہ ہے۔

تیری منڈی میری منڈی راول پنڈی، راول پنڈی

خلاصہ:

کشمیر جو ہزاروں سال سے مختلف کثیر المذہبی، تہذیبی، ثقافتی اور ادبی سرگرمیوں کا ایک اہم مقام رہا ہے جس پر ہندوستانی، یونانی، عربی اور ایرانی مذہبوں نے اپنے اثرات چھوڑے ہیں، جغرافیائی لحاظ سے بھی اپنی ایک خاص اہمیت رکھتا ہے۔ کشمیر کی سرحد ایک طرف افغانستان اور چین کے ساتھ اور دوسری طرف سے براستہ پنجاب بھارت اور پاکستان کے ساتھ ملتی ہے یہ سرحد طویل ہے اور کشمیر کی آبادی کو پنجاب کے ساتھ ملائے ہوئے ہے اس کے آ پار بسنے والے کئی تہذیبی رشتوں میں بندھے ہوئے ہیں۔ جغرافیائی، مذہبی، ثقافتی، معاشی اور ہر طرح کے انہی رشتوں کی بدولت یہ دونوں خطے (پنجاب اور کشمیر) لازم و ملزوم ہیں اور دونوں کی مشترک اقدار بھی ہیں۔ کشمیر کا برصغیر میں اپنا ایک منفرد تہذیبی اور ثقافتی ورثہ ہے مگر اس کے خطہ پنجاب کے ساتھ تعلقات اور پنجاب کی تہذیب و ثقافت کے اثرات بھی ہیں، ادبی روابط ہوں یا ثقافتی روابط یہ دونوں خطے کبھی مضبوط اکائیوں میں بندھے ہوئے ہیں۔ ان تمام روابط کو مضبوط کرنے میں ان لوگوں کا کردار اہم ہے جو ماضی یا دور حاضر میں کسی نہ کسی طرح ان خطوں سے وابستہ رہے اور یہی لوگ دونوں روابط کو پروان چڑھاتے رہے ہیں۔ انھوں نے ہی ادبی اور ثقافتی ورثے کو ایک لڑی میں پرویا ہے اور اس کے لیے اپنا کردار ادا کیا ہے اور کرتے رہیں گے۔ دونوں خطوں نے تاریخ کے مختلف ادوار میں ایک دوسرے سے خوشہ چینی کی ہے اور اپنے اثرات بھی مثبت کیے ہیں۔ یہ اثرات مذہب سے لے کر تاریخ اور ادب سے لے کر معاشرت تک محیط ہیں۔ مختلف ادوار کے تخلیق کاروں نے ادب کے ذریعے لوگوں کے دلوں میں نقب لگائی اور مذہب کے ذریعے ان کے دلوں کو گرمایا۔ کشمیریوں نے ہر جگہ اپنی شناخت اور تشخص کو برقرار رکھا ہے۔ اور اس کے مظاہر تلاش کرنے مشکل نہیں۔

☆☆

References:

- * Assistant Prof. Institute Of Kashmir Studies, University of Azad Jammu and Kashmir Muzaffarabad
- ** Department of Kashmir Studies, Oriental College University of Punjab Lahore
- 1- P.N.K Bamzai- Socio-Economic Histroy of Gulshah Books, Srinagar: Kashmir/1846-1925, 2007)78.
- 2- Salim Khan Gimi- Kashmir me Ashat-e-Islam (Lahore: Universal Books, 1986)26.
- 3- Dr. Sabar Afaqi- Muzaffarabad (Lahore: Maqbool Academy 2009)276-77.
- 4- Dr. Syed Akhtar Jafari- Mian Muhammad Bakhsh: Hayati ty Shairi, (Lahore: Maqsood Publishers 2007)375.
- 5- Prof. Saeed Ahmed- Mian Muhammad Bakhsh ek Taraf (Rawalpindi: Aas Umeed Publication, 2008)48.
- 6- As Above, 49.
- 7- Dr. Syed Akhtar Jafari- Mian Muhammad Bakhsh: Hayati ty Shairi, 375.
- 8- Prof. Saeed Ahmed- Mian Muhammad Bakhsh ek Taraf, 122.
- 9- Habib Kaifvi- Kashmir me Urdu (Lahore: Central Urdu Board, 1979)272.
- 10- As Above, 273.
- 11- As Above, 273
- 12- Sageer Asi- Kashmir me Urdu (Lahore: Central Urdu Board, 1979)77, 88, 173, 255, 346, 396, 481.
- 13- As Above, 392.
- 14- As Above, 482.
- 15- G.M.D Sufi- Islamic Culture in Kashmir (Dehli: Capital Publication House, 1996)226 .
- 16- Farooq Fayaz- Kashmiri FolkLore (Srinagar: Gulshan,Publisher, 2008)118.
- 17. Shorash Kashmiri- Boey Gul, Nala-o-Dil Dard Chirag Mahfil (Lahore: Chattan Press, 1972)128.
- 18- G.M.D Sufi- Islamic Culture in Kashmir, 227.
- 19- Dr. Sabar Afaqi- Muzaffarabad, 31.

- 20- Muhammad Sarwar Abbasi- Kashmiri Muslmano ki Jidojehd Azadi (Rawalpindi: Shaukat Art Press, 1992)32.
- 21- As Above, 40.
- 22- F.M Hussain- Freedom struggle in Kashmir (delhi: Srinder Sethi publishers 1988)21.
- 23- Kashmiri Muslmano ki Jidojehd Azadi, 45.
- 24- Habib Kaifvi- Kashmir me Urdu, 141,
- 25- Muhammd Ishaq Khan, History of Srinagar, 1846-1947: A Study in Socio-Cultural Change (Srinagar: Aamir Publications, 1978)177.
- 26- Ajmal Khan Niazi, Foaq Alkashir, Muhammad Deen ki Ilmi Adbi Khidmaat (Lahore: Sang-e-meel, 1990)477.
- 27- G.M.D Sufi- Kasheer (Srinagar: Gulshan Publishers, 2015)25.
- 28- F.M Hussain- Freedom struggle in Kashmir, 15
- 29- Sheikh Muhammad Abdullah- Atash Chinar (Rawalpindi: Royal Publishing Company, 2012)51.

* ڈاکٹر خضریٰ تبسم
** ثوبیہ منظور
*** شہزاد انصر

پنجابی مزامیر کے غنائی ترجمہ کا تجزیاتی مطالعہ

Abstract:

The book of "Psalms" is one of the popular divine poetry art pieces from ancient Hebrew literature. These Psalms have been used by the people in their personal devotions. Punjabi translation of these Psalms completed in almost twenty years period and published in the year 1916. This article present an overview of the history of lyrical translations of Psalms into Punjabi language which reflects its translators love and struggle for making it available into Punjabi language for local people.

Keywords: Punjabi Translation, Psalms, History, Hebrew literature, Love and Struggle.

مزامیر کا لفظی مطلب ”حمد کے گیت“ ہے۔ اس کے لیے عبرانی زبان میں ”تخلیم“ کی اصطلاح بھی استعمال کی جاتی ہے۔ مزامیر کی کتاب کا اصل ماخذ تو عبرانی زبان و ادب ہی ہے لیکن یہ اب تک دنیا کی لاتعداد زبانوں میں ترجمہ ہو کر نہ صرف چھپ چکے ہیں بلکہ بعد ازاں ان کے غنائی تراجم بھی دنیا کی دیگر زبانوں میں منظر عام پر آئے۔ ان تراجم میں مزامیر کا پنجابی زبان میں غنائی ترجمہ جو 1916ء کے بعد اشاعت پذیر ہوا، انتہائی اہم اور قابل تذکرہ ہے۔

بر عظیم کے تناظر میں، مزامیر کا پہلا اردو غنائی ترجمہ 1842ء میں ”زبور اور گیت“ نامی کتاب میں چھپا تھا جو امریکن پریسیڈنٹس مشن کی نگرانی میں تیار ہوا تھا۔ مزامیر کا دوسرا اردو غنائی ترجمہ 1859ء میں چھپا۔ اس ترجمہ پر کام کا سہرا، جرمن مشنری جولیس ایف المن کو جاتا ہے جب کہ مزامیر کا تیسرا غنائی ترجمہ 1882ء - 1891ء تک تیار ہوا۔ یہ تینوں غنائی تراجم مغربی دھنوں اور بحروں پر تیار کیے گئے۔ مزامیر کا پنجابی غنائی ترجمہ 1895ء سے 1916ء تک کے زمانہ میں عرصہ بیس سال کی محنت شاقہ

کے بعد منظر عام پر آیا۔ یہ ترجمہ ایک مقامی شخصیت، امام دین شہباز کا کارنامہ تھا۔ آج تک جو پذیرائی اور مقبولیت پنجابی غنائی ترجمہ کو حاصل ہوئی، کسی اور غنائی ترجمہ کے حصہ میں نہیں آئی۔ امام دین شہباز جب اس غنائی ترجمہ پر کام کر رہے تھے تو اسی دوران 1908ء میں وہ اپنی قوت بصارت سے ہاتھ دھو بیٹھے۔ انگلستان کے معروف شاعر جان ملٹن اور امام دین شہباز میں یہ قدر مشترک ہے کہ دونوں شاعری کرتے ہوئے بینائی سے محروم ہوئے۔ اگرچہ وہ اپنی قوت بصارت سے محروم ہو چکے تھے تو بھی انہوں نے بابو صادق نامی ایک مقامی شخص کی معاونت سے 1908ء تا 1921ء پنجابی غنائی ترجمہ کو پایہ تکمیل تک پہنچایا۔⁽¹⁾ اس سلسلہ میں فرینک پریسلی بیان کرتا ہے:

”اس کام میں بیسویں صدی کی پہلی دو دہائیاں صرف ہو گئیں۔ اکثر اوقات ایک ہی زبور کو مختلف حصوں میں تقسیم کر دیا جاتا۔ مثلاً زبور 119 کے بائیں حصے میں اور زبور 103 کے چار حصے ہیں۔ مختلف بحروں میں پنجابی زبور کے چار سو سے زیادہ حصے ہیں۔“⁽²⁾

یو۔ پی مشن پنجاب نے کم از کم دو مزامیری غنائی تراجم کیے، ایک اردو میں اور دوسرا پنجابی زبان میں۔ لیکن جو پذیرائی اور مقبولیت پنجابی زبور کو حاصل ہوئی، وہ کسی اردو غنائی ترجمہ کو حاصل نہیں ہو سکی۔ ان تمام غنائی تراجم میں امام دین شہباز شامل تھے اور آپ نے انتہائی بنیادی اور کلیدی کردار ادا کیا۔

ڈاکٹر ہیرس جے اسٹوارٹ پریسل یونائٹڈ پریسبیٹیرین تھیولاجیکل سیمزری (موجودہ تھیولاجیکل سیمزری) اس پر روشنی ڈالتے ہوئے فرماتے ہیں کہ یو۔ پی۔ مشن نے چرچ مشنری سوسائٹی (سی۔ ایم۔ ایس) سے اجازت لے کر امام دین شہباز کو اپنے ساتھ شامل ہونے کی دعوت دی کیونکہ وہ سی۔ ایم۔ ایس کے ساتھ خدمت کر رہے تھے۔ وہ ایک بہت اچھے شاعر تھے اور یو۔ پی۔ مشن نے ان سے درخواست کی کہ وہ مزامیر کے غنائی ترجمہ میں مدد کریں۔ خیال تھا کہ وہ مزامیر کا ترجمہ مکمل کر کے سی۔ ایم۔ ایس میں واپس چلے جائیں گے۔

ایک برس تک کام کرتے رہے۔ آپ نے دن رات محنت شاقہ سے پنجابی ترجمہ پر کام کیا۔ 1908ء میں آپ مزامیر کا پنجابی ترجمہ کرتے کرتے بینائی سے محروم ہو گئے۔ مجھے انگلستان کے عظیم شاعر جان ملٹن (1608ء - 1974ء) اور امام دین شہباز میں ایک مشترکہ بات یہ نظر آتی ہے کہ دونوں ہی شاعری کرتے کرتے اپنی بصارت سے محروم ہو گئے تھے۔ اس لیے میں بجا طور پر شہباز کو پنجاب کا جان ملٹن کہہ سکتا ہوں۔ اپنی زندگی کے آخری تیرہ برس (1908ء تا 1921ء) میں شہباز بصارت کھو چکے تھے

لیکن اس کے باوجود آپ نے پنجابی غنائی ترجمہ کی تکمیل (1916ء) تک باوجود نامی ایک شخص کی مدد سے کام جاری رکھا۔

امام دین شہباز نے بنیادی طور پر پنجابی غنائی ترجمہ اُردو اور انگریزی زبان سے کیا۔ انھیں فارسی زبان اور اپنے آبائی پس منظر کی وجہ سے عربی زبان کا استعمال بھی آتا تھا۔ تاہم یہ بات یاد رہے کہ یو۔ پی۔ چرچ پنجاب نے اُس وقت تک پنجابی غنائی ترجمہ کی توثیق نہ کی جب تک سنڈ نے مزامیر کے عبرانی متن کے مطابق اس کا مطالعہ کر لیا۔ یو۔ پی۔ مشن کی سنڈ پنجاب نے اس ترجمہ کی صحت کی یقین دہانی کے ساتھ اس مجموعہ کو کلیساؤں میں متعارف کروایا۔

پنجابی غنائی ترجمہ سے پہلے اسے۔ پی۔ مشن کے دونوں غنائی تراجم (1842ء سے 1859ء) اُردو زبان میں مغربی بحر میں ہوئے اور مغربی دُھنوں پر گائے جاتے تھے۔ یو۔ پی۔ چرچ کا پہلا غنائی ترجمہ (1882ء سے 1891ء) بھی اُردو زبان میں مغربی بحر پر ہوا اور مغربی دُھنوں پر ہی گایا جاتا تھا۔ پنجابی غنائی ترجمہ کے بارے میں یہ فیصلہ ہوا۔ اس سلسلہ میں بہت سی مقامی اور بدیسی خواتین کا کردار بھی بہت نمایاں رہا۔ ان میں آنسہ ہنرینا کاوڈن کا نام سرفہرست ہے جو کہ خود بھی ایک ماہر موسیقار اور فن موسیقی کے علم پر دسترس رکھتی تھی۔ کاوڈن نے مزامیر کے غنائی تراجم کے مختلف مراحل کا تذکرہ اپنے چند ایک ذاتی خطوط میں بھی کیا ہے۔ دُھنوں کی ترتیب کے مختلف مراحل اور تیاری کے حوالہ سے وضاحت کرتے ہوئے انھوں نے ایک پیشہ ور ہندو گلوکار ”رادھا کشن“ کے کردار کو بھی سراہا ہے ان کے ایک ذاتی خط سے یہ اقتباس ملاحظہ کیجیے:

”۔۔۔ ایک پیشہ ور ہندو گلوکار مل گیا جس کا نام رادھا کشن تھا، ڈاکٹر امام دین شہباز، جس دُھن کو منظور کر لیتے، کشن اس کو لکھ کر میرے پاس لے آتا، وہ اس دُھن کو اس وقت تک گاتا رہتا جب تک میرے کان اس دُھن سے مانوس نہ ہو جاتے۔ کبھی کبھی تو اسے دس دس بار دُھن دہرانا پڑتی، مگر بعض اوقات یہ کام جلد ہی ہو جاتا۔ بعض دفعہ ایک ہی فقرہ یا بند اسے بار بار دہرانا پڑتا۔۔۔ اگر رادھا کشن کو یقین ہو جاتا کہ میں وہ خاص دُھن درست انداز میں گائی ہے اور اس کو صحت سے لکھا ہے تو پھر اس زبور کو اشاعت کے لیے تیار سمجھا جاتا ہے۔“ (3)

مختلف بحروں میں پنجابی زبور کے چار سو سے زیادہ حصے ہیں۔ اس لیے ضرورت تھی کہ دُھنوں کا ایک وسیع ذخیرہ تیار کیا جائے۔ دُھنیں جمع کرنے کے لیے اُن خواتین نے جو خود بھی بہترین موسیقار تھیں، بڑی خوبصورت سوچ بچار کا مظاہرہ کیا۔ یہ خواتین گلی بازار میں، دینی تہواروں پر، شادیوں پر بلکہ جہاں بھی

انھیں کچھ لوگ گاتے ہوئے سنائی دیتے وہاں پہنچ جاتیں۔ وہ ان دُھنوں کو غور سے سن کر لکھ لیتیں۔⁽⁴⁾ ایسی خواتین جنہوں نے دُھنیں تیار کرنے یا جمع کرنے میں اہم کردار ادا کیا، ان میں آنسہ ہنرینا کاوڈن (Henrietta Cowden) کا نام سرفہرست ہے۔ یہ یو۔ پی۔ مشن کی مشنری تھی جو 1905ء میں سیالکوٹ آئیں اور چھپالیس سال خدمت کرنے کے بعد 1951ء میں سکدوش ہوئیں۔ سیالکوٹ میں آمد کے فوراً بعد انھیں امام دین شہباز کے ساتھ پنجابی ترجمہ کے کام اور بالخصوص دُھنیں تیار کرنے کے لیے مشن نے وقف کر دیا۔ اس کی بڑی وجہ یہ تھی کہ وہ خود بھی ایک ماہر موسیقار تھیں۔ ڈاکٹر ہیرس جے اسٹوارٹ اپنی ایک رپورٹ میں اس کام کو تکمیل دینے میں مدد و معاون خواتین کا کردار بیان کرتے ہوئے لکھتے ہیں:

”یہ آنسہ میری آر مارٹن تھیں جو ایک ناگزیر مشنری مددگار ثابت ہوئیں وہ ان مشرقی دُھنوں کو مغربی انداز میں موسیقی کی ترفیم میں منتقل کرنے میں کامیاب ہو گئیں۔ اپنی بہن جوزفین مارٹن کی مدد سے اس نے ان مزامیر کی اشاعت کو یقینی بنایا جو رومن حروف میں پیچھے۔ ابھی تک صرف یہی مزامیر موسیقی کی ترفیم کے ساتھ پیچھے تھے۔ مشن کے سالانہ اجلاس کی کارروائی میں اندراج ہے کہ رومن پنجابی میں زبور کا یہ یادگار کام اکتوبر 1918ء میں مکمل ہو گیا۔“⁽⁵⁾

آنسہ میری آر مارٹن اپنے ایک ذاتی خط میں اس کام کی تکمیل کے کٹھن مرحلوں کو بیان کرتے ہوئے لکھتی ہیں:

”کبھی کبھی تو اُسے دس دس بار دُھن دہرانا پڑتی مگر بعض اوقات تو جلد ہی ہو جاتا۔ بعض دفعہ ایک ہی فقرہ یا بند اُسے بار بار دہرانا پڑتا۔ اس انداز میں میں اس دُھن کو سنتی، میں اُسے لکھ لیتی تھی۔ پھر میں اسے گا کر سناتی تھی۔ اگر رادھا کشن کو یقین ہو جاتا کہ میں نے وہ خاص دُھن درست انداز میں گائی ہے اور اُس کو صحت سے لکھا ہے تو پھر اُس زبور کو اشاعت کے لیے تیار سمجھا جاتا تھا۔“⁽⁶⁾

ڈاکٹر ہیرس جے اسٹوارٹ پرنسپل یونائیٹڈ پریسبیٹیرین تھیولا جیکل سیمزری گوجرانوالہ (موجودہ گوجرانوالہ تھیولا جیکل سیمزری گوجرانوالہ) اپنی ایک رپورٹ میں جو ہندو پاک میں یو۔ پی۔ مشن کے صد سالہ جشن کے موقع پر پیش ہوئی، چند مزید خواتین کے کردار کا تذکرہ کرتے ہوئے لکھتے ہیں:

”یہ آنسہ میری آر مارٹن تھیں جو ایک ناگزیر مشنری مددگار ثابت ہوئیں۔ وہ ان مشرقی دُھنوں کو مغربی انداز میں موسیقی کی ترفیم میں منتقل کرنے میں کامیاب ہو گئیں۔“

اپنی بہن جوزفین مارٹن کی مدد سے اُس نے ان مزامیر کی اشاعت کو یقینی بنایا جو
رومن حروف میں چھپے۔“ (7)

راقم الحروف کو پنجابی مزامیر کے 1908ء میں چھپنے والے پہلے ایڈیشن تک رسائی حاصل ہے
جو بہت جلد بک گیا تھا۔ اسے دو ہزار کی تعداد میں بنارس کے میڈیکل مال پریس نے چھاپا تھا۔ یہ رومن
پنجابی میں ہے اور ڈھنوں کی ترفیم کے ساتھ چھپا ہے۔ اس ایڈیشن کا دیباچہ رومن پنجابی میں ہے۔ اس
کے ساتھ انگریزی زبان میں مزامیر کی ڈھنوں کے بارے میں تعارف بھی ہے۔ اس ایڈیشن کا دیباچہ
پنجابی زبور کے مروجہ ایڈیشن کے دیباچہ سے قدرے مختلف ہے جو 1925ء کی تاریخ کے ساتھ فارسی رسم
الخط پنجابی میں لکھا گیا ہے۔ قارئین کی دلچسپی اور موازنہ کی خاطر 1908ء کے ایڈیشن کا دیباچہ فارسی رسم الخط
میں منتقل کر کے ذیل میں درج کیا گیا ہے۔

زبور دی کتاب ساریاں نالوں چنگی اے جہڑیاں خدای وڈیائی لئی
اے تیکر لکھیاں گنیاں نیں۔ ایہو تعریف دی الہامی کتاب اے۔ صرف ایہو تعریف
کرن دے لئی خداولوں مقرر کیتی ہوئی کتاب اے۔ صرف ایہو ساریاں زمانیاں،
مُلکاں، نسلاں، زباناں تے حالتاں دیاں لوکاں لئی ٹھیک اے۔ صرف ایہو جو اناں
تے بڈھیاں، دولت مندیاں تے غریباں، عالماں تے جاہلاں، بیماراں تے
چنگیاں بھلیاں، خوشی نال بھریاں ہونیاں تے افسوس کرن والیاں، کمزوراں تے
زور والیاں، اتے جیوندیاں تے مرن والیاں نوں اکو جہی سجدی اے۔ (8)

اس سے پیشتر منتخب مزامیر کا ایک مجموعہ 1908ء میں اشاعت پذیر ہوا یہ مجموعہ بنارس کے
میڈیکل ہال پریس نے 2000 کی تعداد میں شائع کیا۔ اس ایڈیشن کا دیباچہ رومن پنجابی میں ہے اس
ایڈیشن کا دیباچہ بعد میں شائع ہونے والے مزامیر کے مروجہ ایڈیشن کے دیباچہ سے قدرے مختلف ہے۔
1908ء اور 1925ء میں چھپنے والے ان مجموعوں کے دیباچوں سے یہ اقتباس موازنہ کی غرض سے پیش
کیا گیا ہے:

”ایہہ پنجابی نظم وچ زبور دی کتاب، آئی ڈی شہباز صاحب پاسان، سیالکوٹ دے
جتن نال تیار کیتی گئی، تاں اپنی شامل مغربی ہندوستان دے عام خاص لوکاں نوں
ایہدے نال محبت ہووے۔“

”زبور دی کتاب دا ایہہ ترجمہ پنجابی نظم وچ قریب چویں جہی ورہے ہووے یں کہ
جو آئی ڈی شہباز نے یو پی سنڈ پنجاب سے واسطے تیار کیتا۔“ (9)

موجودہ مروجہ غنائی تراجم ایک صدی سے زائد عرصہ سے حمد باری تعالیٰ کے طور پر لگائے جاتے ہیں۔ دراصل 1925ء کے ایڈیشن کو ہی گزشتہ کئی دہائیوں سے بغیر کسی رد و بدل کے استعمال کیا جا رہا ہے جو کہ اس خطہ پر پنجابی زبان کے اپنے گہرے اور ان مٹ نقوش کی نمازی کرتا ہے۔

References:

- * Assistant Professor, Urdu, Lahore College for Women, Lahore
- ** Ph. D. Scholar, Department of Urdu, Oriental College, Punjab University, Lahore
- *** Assistant Professor, Department of Urdu, FC College, Lahore
- 1- Aslam Ziai, Dr.- Alamat ke Sir (M.I.K, 2006)59.
- 2- Frank, Y. Pressly, The Punjabi Zaboos Its Composition, Use and Influence, (Columbia University, 1957)26.
- 3- As Above, 27
- 4- From a Paper given by Dr. Harris J. Stewart at the Time of the Centennial Celebration of the United Press by Terian Mission, p. 4
- 5- Frank, Y. Pressly, The Punjabi Zaboos Its Composition, Use and Influence, 28
- 6- Aslam Ziai, Dr.- Alamat ke Sir, 53.
- 7- As Above, 55.
- 8- Zaboos Punjabi Nazm by Desi Ragaa'n Vich, (Lahore: Nou Lakha Publication, 13 Old FCC, Ferozpur Road)3.
- 9- As Above, 4-5

- * Dr. Aneesur Rashid Hashmi
- ** Dr. Syed Ali Raza
- *** Dr. Kalyan Singh Kalyan
- **** Noreen Iqbal Swati

FOUNDATION OF SIKH EMPIRE: ROLE OF GULAB SINGH AND IMPERIAL BRITISH EMPIRE

Abstract

The foundation of Punjab State historically referred to the Sikh Empire or Lahore Darbar because it is linked with unification of Sikh Misls located in the territories of Punjab during 1795-1808. This region was unified by Ranjit Singh after annexation of all misls and extended towards north and west. From Peshawar to Tibet and Sindh to Xinjiang, the Empire of Gulab Singh was extended in the light of Treaty of Amritsar of 1809 (Treaty of Friendship & Peace) between East India Company and Maharaja Ranjit Singh. This Treaty was a certificate by British Government of India to Maharaja Ranjit Singh to extend towards north and northern south from Tibet towards Kabul and Gilgit. The Imperial Rule forfeited the claim to the Cis-Sutlej State and Company ensured not to interfere in northern extension of Lahore Darbar. This study is analytical approach towards the exploration of British ambitions in expansion and annexation of Sikh or Punjab Empire. The strategic interests of British Indian Empire as securing the Imperial rule, British Policy towards north against Russia and the contribution or Ranjit Singh are the prime themes of this study. This study also aimed to explore the role of Gulab Singh in annexation of Lahore Darbar to British Imperial rule that how he assisted British in grabbing the Punjab and British assisted him in foundation of Dogra Rule in Kashmir.

Key words: *Geostrategic, Geographic, international Politics, Regional Hegemony, Russia, British, Gulab Singh*

The region of Punjab is currently divided in Pakistan and India through the Redcliffe Award of July 1947.¹ The foundation of Sikh States was traced in the pages of history during 1707 just after the death of Aurangzeb in the consequences of a series of downfalls of the Mughal Empire in the Subcontinent. The leading character in the foundation of small Sikh States in Punjab, which were later named as misls, was Guru Gobind Singh who led Punjabi expeditions against the Afghans. In the region of Punjab, during the 18th century, there were twelve Sikh Misls: Phulkain, Ahluwalia, Bhangi, Kanhaiya, Ramgaria, Singhpuria, Panjgarhia, Nishanvali, Sukerchakia, Dallewalia, Nakai and Shaheedanmisls² who were sovereign states having their own flags and armies. They all collectively fought wars against the Afghans and Mughals initially and formed a joint military by naming it, ‘Khalsa Dal’. In the last three decades of the 18th century, intra-mislas wars started and in the period of nearly one hundred years from 1745 to 1849, these Sikhs fought about 60 wars against the Afghans, Mughals and among one another.

While on the western side of Punjab, the son of the Raja of Gujranwala, Ranjit Singh was supported by the East India Company and allowed to swallow the above-mentioned states and unify them into the Ranjit Singh Empire from 1798. After the second Anglo-Maratha War, the British used diplomatic annexation

---

¹Moon, Blake, D., and Ashton, S. The Transfer of Power, 1942-7: Constitutional Relations Between Britain and India: Volume XI: The Mountbatten Viceroyalty Announcement and Reception of the 3rd June Plan 31 May- 7 July 1947.

²Francklin, William (1805). Military memoirs of Mr. George Thomas, who, by extraordinary talents and enterprise, rose from an obscure situation to the rank of a general, in the service of the native powers in the North-West of India. Reprinted for John Stockdale. p. 107

instead of directly going into the wars. They acknowledged the advancement of Ranjit Singh forces and pushed the Afghans from Punjab beyond the Attock River. A treaty of friendship & peace and mutual support was signed between Maharaja Ranjit Singh and East India Company at Amritsar on 25th April 1809 between T. Metcalfe representing East India Company and Maharaja Ranjit Singh as the head of Sikh Kingdom of Punjab.³ This treaty was the after-shoots of Czars and Napoleon agreement of intra continental collaboration for joint military adventures.

After this treaty, Maharaja Ranjit Singh encouraged and continuously extending his territories towards north and northern west. His army officers Zorawar Singh and Gulab Singh pushed Afghan from all the parts of Punjab and evacuated from Kashmir in 1819, Hazara in 1838 and Peshawar was the boundary of the Sikh Empire. In 1841, British wrote a note to him to restrict his commander Gulab Singh and withdrew his advancement in Lhasa. Hari Singh Nalwa, his most prominent commander annexed the Kasur, Sialkot, Multan, Kashmir, Attock and Peshawar from 1825 to 1840. He further secured Koh-i-Noor diamond and extended the British Empire to the Khyber Pass and then moved towards northern areas, Chitral, Chillas, Gilgit, Hunza and Nagar. According to the demography of Sikh Empire or Punjab State or Lahore Darbar, as mentioning Duggal that there were Muslim majority about 80% and Sikhs were 10-12%⁴ but in the

---

³Britannica, The Editors of Encyclopaedia. "Treaty of Amritsar". *Encyclopedia Britannica*, 18 Apr. 2021, <https://www.britannica.com/event/Treaty-of-Amritsar>. Accessed 3 April 2022.

⁴Kartar Singh Duggal (2001). *Maharaja Ranjit Singh, the Last to Lay Arms*. Abhinav Publications. p. 55.

retrospectively narration of census of 1881 the demographical realities of Punjab was 51% Muslims, 40% Hindus and around 8% Sikhs.⁵

After the death of Maharaja Ranjit Singh British launch more strategic moves as Afghanistan was formally declared the Buffer zone to restrict Czars and got assurance from Russia not to extend towards Subcontinent, would remain limited to actual line of control beyond the Omo Oxus River. So, British sat together for the annexation of Lahore Darbar into British Imperial rule. The opportunity was provided by accidental deaths of Ranjit Singh's heirs which is overviewed by some researchers and analysts that the accidental deaths of the heirs of Ranjit Singh was a ruthless conspiracy which not only weakened Lahore Darbar but badly resulted into administrative failure.

When the British annexed Punjab in 1849, the empire exposed itself to a unique challenge. The harsh topography of the western doabs and the dangerous political situation of the province made Punjab a difficult region to control and govern. In the formative years of British rule in the province, Punjab was just recovering from a century of turbulence. The political vacuum left by the collapse of Mughal Empire gave way to a long period of infighting between various indigenous tribes that resulted in the establishment of a number of petty princely states. Later, the British conquered Punjab through one of these princely states. Ranjit Singh's Lahore became the British gateway into Punjab. Control was gained throughout the province through co-opting the

---

⁵Singh, Amarinder (2010). *The Last Sunset: The Rise and Fall of the Lahore Durbar*. Roli Books. p. 23.

ruling elite of Punjab. The British were quick to earn the loyalty of most of the ruling groups by entering into a partnership with them. The erstwhile sovereign of the land was to now serve as an intermediary between the colonial state and people. The alliance consolidated when the Punjabis helped the British during the tumultuous years of the War of Independence of 1857.⁶ During these catastrophic years, Punjab became a source of stability for the British. The Punjabi elites proved their loyalty to the colonial rulers by providing the soldiers necessary to regain British control over India.

The rise of Sikh Empire impacted worst upon Afghan rule which began defragmentation from Kashmir to Kabul soon after the death of Ahmed Shah Abdali in 1773. The Afghan rule was disintegrated from the Punjab towards north and east as Sindh was announced independence in 1790 by Talpurs. Soon after Ranjit Singh started carving the Sikh Empire by the procedure of unification of misls and joining military confederacies. Some of them, initially declared their independence as well but merged in Sikh Empire later.

In these circumstances, Gulab Singh was born when his forefathers lost their dynasty in 1792. The region of Jammu was simultaneously arisen in the pages of history during the youth of Gulab Singh and special consideration of Maharaja Ranjit Singh and debate was started from where these Dogras were arrived and what was their family tree. It is narrated by anonymous historian that Dogras regained ancestors their worth and honour through

---

⁶Mark Condos. 2017. *The Insecurity State Punjab and the Making Colonial Power in British India*. Cambridge University Press. P. 23-45.

Zorawar Singh who formed mini states Dymann and Andarwa. BawaSatindar Singh showed prospects that Gulab, Dhian and Sucheet were born in Andarwa.⁷

Most of the historian were identifying the relationship of three Dogra brothers with Ranjit Dev. It also stated that these were merely means squire or dependent of Jammu King.⁸ Vigne claimed them detested by the lovers of legitimacy, Cunningham described them illegitimate.⁹ In all above prospects nothing found which could be lent credence to the target discussion. The best work has done by Cunningham who explored own genealogical table of family tree of Ranjit Dev and his brother Surat Singh. So, in this detail elaboration, Gulab Singh was the latter direct descendants and declared them bona fide members of ruler family.¹⁰ Gulab Singh was familiar with nick name Goolanloo,¹¹ was had a deep greed to reoccupy those lands and regain power and rule which was lost by his foregatherers. He was totally illiterate and had no formal education but he had chosen the way of warrior and learn the administrative and commanding skills.

Soon he accomplished the courses and training of horse riding to become a skillful horse man and most talented in the use of sword and gun while his eldest members indoctrinated and relied on him for yearning to reaffirm the rule and made power

---

⁷Singh, Bawa S. *The Jammu Fox: A Biography of Maharaja Gulab Singh of Kashmir, 1792-1857*. Carbondale: Southern Illinois University Press, 1974. pp. 72-142.

⁸Singh, Mohinder. *The History of Punjab*. London. Penguin Books. pp. 2-202

⁹Cunningham, Joseph Davey. *A History of the Sikhs, from the Origin of the Nation to the Battles of the Sutlej*. London: J. Murray. 1849. P. 189.

¹⁰*Ibid.* Appendix xxv

¹¹ Edwin Arnold. *The Marquis of Dalhousie's Administration of British India*. London. 1862. pp. 1-33

paradigm shift toward Dogra family for the establishment of Dogra Kingdom for regional hegemony and supremacy. To achieve this goal, Gulab Singh was started a journey first towards Kabul and later down settled in Mangla Fort on less than half dozen rupees per month.

H. Edwardes, believed the Gulab Singh’s physique and poise produced extraordinary attraction and charm to Maharaja in his scripts, “[Gulab Singh] was a remarkably fine and powerfully made man, with a handsome face, and a head of hair and beard like a lion, and as black as the plumage of Raven.....Runjeet contemplated him with delight. He was just the stuff of which a conqueror makes up his army”.¹²

Few historian believed that the induction of Gulab Singh was the pledge which was made by Ranjit Singh’s father Mahan Singh was made a will at the time his death to present consideration to Mian Mota or his descendants.¹³ In all these circumstance Gordon explored that the Maharaja purposely inducted the antimuslimism elements like Dogra to oppose the Muslims resistance in Hazara and Afghani territories in Peshawar to Multan.¹⁴ Besides of all this debate, Gulab Singh proved himself as dedicated, honest, stable, strong firmness and loyal to Ranjit Singh because he wanted to win his trust to regain the territories of Jammu. It is further argued that there were some major traits

---

¹² Edwardes Herbert. *Memorials of the Life and Letters of Sir Herbert B. Edwardes.* Paul, Trench, 1886.pp. 67-68

¹³ Lal, Ganeshi Lala. *Siyahat-i-Kashmir (Kashmir Nama Or Tarikh-i-Kashmir) Being an Account of a Journey to Kashmir*, Issue 4 of Punjab. Government Record Office. Publications. Controller of Print. and Stationery, Punjab. 1955 P. 39

¹⁴ Gordon, John H. *The Sikhs.* William Blackwood and Sons, London. 1904. p. 101

plentifully established on multiple excursions forwarded Maharaja Ranjit Singh to extend the Sikh Kingdom towards northern boundaries. Ranjit Singh's dependency was started from the expedition of 1913 against the Afghans which made prominence of Gulab Singh and turned into carved mutual trust, interdependency and initiative of long favours in type of Jagirs in the neighbouring areas of Jammu. As after the revolt from Hazara Gulab Singh crushed them as he cut down the rebel leader into the pieces and his body-limb was suspended on Shisham tree to teach the lesson to common public.¹⁵

Gulab Singh further extended his arms with swords in 1818 when he participated in Multan invasion in 1819, went on ride against Afghans in Kashmir and in this war three Jammu brothers were participated with deception rather than courage, singularized him. This was the chain of granting Jagir to Gulab Singh soon the land of Taluka was given to Mians (Three Dogras of Jammu) furthermore, they were given a team of cavalry troops to protect the surrounded areas and will work as frontier defence line for Lahore Darbar. They also provided assistance and protection to Kashmir trade route. In return of this jagir, they had to facilitate the caravans who were trading Pashmina and expeditions of religious pilgrims. Initially it was also decided that they would be responsible for reimbursements of the loss to the victims which was happened in any operation, resistance or war. Besides of that main focus was to kill the Mian Dido like rebels and crushing down such provokes and anti-Sikh movements.¹⁶ While Gulab Singh permitted to soothe in rebellious areas and smother and fuddle Mian Dido who claimed as direct inheriting Ranjit Dev. Gulab Singh further ambition to clean up potential threats threat to

---

¹⁵ Lal, Kanihya. *Tareekh-e-Punjab*. Lahore: Majlas-e-Taraqi-e-Adab. 1877. pp. 470-71

¹⁶ *Agreement between Maharaja Ranjit Singh and Jammu Family* 15th November, 1820.

Gulab Singh as a direct heir of Ranjit Dev.¹⁷ It was one of the toughest expedition led by Gulab Singh in which he was resisted much by local community in hilly terrains but at the end, one of the Gulab Singh soldier keeping himself on safe distance, shot the dauntless rebel to death.¹⁸ Meanwhile, Maharaja was happily awarded Jammu in Jagir to entire Dogra family.

Gulab Singh was counted as the name of revolt crusher or rebellion soother in Lahore Darbar, so, by taking full-fledged rewards and awards in name of his bravery, loyalty, faithfulness and trust. Gulab Singh who was narrated by Bawa Satinder Singh as the Jammu fox, maneuvered and conspicuously ticked to create dissention between Ranjit Singh, Tegh Singh as well as with Lakhpat Ray also to compose an incrimination node with latterly addressed but that was too late because Ranjit Singh deliberately allowed to fall in the hands of Jammu boys.¹⁹ As an evidence a letter can be presented in which Gulab Singh made multidimensional approaches in reply of the letter from state affairs. He wrote back that he aimfully came here (on expeditions) and would do what would be suitable (to do what must be done) and would latterly inform the department.²⁰ This attitude showed the powers and dedicated command of Ranjit Singh, discovering other scenes, as for an instance, Gulab Singh planned and purposefully seeded chaos in Kishtwar region and anarchy in surrounded areas and succeeded in arresting Raja Tegh Singh, brought back Lahore and was poisoned after some days. On the

---

¹⁷Prinsep, Henry T. *Origin of Sikh Power in the Punjab*. India: Calcutta. 1834. P. 125

¹⁸ Ibid P. 485-495

¹⁹Singh, Bawa S. *The Jammu Fox: A Biography of Maharaja Gulab Singh of Kashmir, 1792-1857*. Carbondale: Southern Illinois University Press, 1974.p. 9

²⁰ Lal, Kanihya. *Tareekh-e-Punjab*. Lahore: Majlas-e-Taraqi-e-Adab. 1877. pp. 450-75

other hand, Lakhpat Ray was forced to work under the supervision of Gulab Singh and he did after few years of resistance. Besides of all praise, admires, glory and trust: Maharaja Ranjit Singh could not grant the supervision of Kashmir in the hands of Gulab Singh, as he knew the potential threat but with all precautions, he was forced against his loyalty and faithfulness to entrust the command of Jammu solely in the hands of Gulab Singh and declared him Raja of Jammu on 4th May 1822 in a very colourful celebration on the Chenab Banks.²¹

Ranjit Singh deliberately and tactically intended to engage Gulab Singh in western parts instead of north and east areas of Kashmir. On the other hand, Gulab Singh was still on his mission as in 1830s, he was granted the supervision of Gujrat and PindDadan Khan. Here, he once again used a dual technical intrigue and shot down two rival in a single bullet fire. In the result of flood in Jhelum River, Gulab Singh wrote a letter to Maharaja Ranjit Singh in humorous manner. The subject of the letter was, “due to excessive and stormy rains, the river Jhelum was flooded the PindDandan Khan which washed out the salt worth of more than 0.6 million rupees. It was negligence of governor of Kashmir who could not controlled Jhelum River extra water which flowed down the melted salt to DiwanSawan Mal administrated territories. So, ordered to both administrators to pay ransom amount equally”. Ranjit Singh decided as per recommendation of Gulab Singh and both of them were found guilty and fined as

---

²¹Kirpa Ram. and Charak, Sukh Dev Singh. *Gulabnama: a history of Maharaja Gulab Singh of Jammu & Kashmir* / translated from Persian & annotated by Sukhdev Singh Charak; foreword by Karan Singh. Light & Life Publishers New Delhi, 1977. P. 219

well.²²

In all these circumstances Gulab Singh not only worked as warrior who was extending the Sikh empire, keep it soother against rebellions and provokes but also set up good position and prestige for himself as compared to Zorawar Singh, Attariwala, Lakhpat Ray, DiwanSawan Mal, Tegh Singh as many others. Gulab Singh made these arrangements in bilateral mode, as he occasionally paid obligations and healthy number of nazrana as in 1836, he paid fourteen lacs rupees along with one hundred twenty-five camels.²³

During the encounter with Yousafzai tribe’s rebellion, Gulab Singh continued the back strikes leisurely and fortified them when hunger forced them to step down resistance and to find their hearths and homes which were reduced to ashes by the forces of Gulab Singh. In this expedition Gulab Singh dually benefitted as he made happy his master Ranjit Singh and also won the trust of British as he worked for them in Kabul disaster in a rescue force.²⁴ In Poonch revolt, Gulab Singh was remembered as a sign of cruelty in local community till today but it was encounter which made Ranjit Singh too much happy and he opened the mouths of treasure on Gulab Singh. In this revolt hundred of members of local community was killed, Shamsuddin, Mali Khan and Sabz Ali Khan skins were peel off alive. In this massacre thousand of local were mercilessly killed.²⁵

---

²²Lal, Sohan Laal. *Umdat-ut-Tawareekh. Vol. 02.* Anjman Punjab Publishers. 1845. P. 331

²³Lal, Sohan Laal, *Umdat-ut-Tawareekh. Cit. opt. Vol. 3.* pp. 338-39.

²⁴Gupta, Hari Ram. *The Yousafzai and Sikhs.* In Sarkar Commemorative Volume, Ed. H. R. Gupta. India: Hoshyarpur. 1958.P. 148.

²⁵*Agreement between Maharaja Ranjit Singh and Jammu Family* 15th November, 1820.

After the death of Ranjit Singh, Gulab Singh made at a fair distance from Lahore Darbar and made his utmost attention towards Jammu and other neighbouring areas and in these years, he also made good gestures, ties and linkages with British army and officers.

In the context of Amritsar Treaty of 16th March 1846, Harding reported, “he stood up and with joined hands, expressed his gratitude to the British Viceroy-adding, without, however, any ironical meaning, that he was indeed his ‘Zarkhareed’ or gold-boughten slave.”²⁶ So, this treaty was the true realization of his dreams, but Viceroy of India Lord Harding made a narration to his family, officials and circumstance of government which was much interesting that transfer the possession of Kashmir to Gulab Singh and his heirs was the change his opinion about him. Harding wrote remarkable candid words to his family which were greater disdain instead of praise as he wrote to his sister, “the ablest scoundrel in all Asia”²⁷ and to Emily (wife of Harding), “The man whom I have to deal with, Golab Singh, is the greatest rascal in Asia. Unfortunately, it is necessary to improve his condition, because he did not participate in the war against us & his Territories touching ours, we can protect them without inconvenience & give him a slice of the Sikh Territory which balances his strength in some degree against theirs & as he is a rascal and treat him better than he deserves.”²⁸

Gulab Singh phenomenal rise to power the Raja obviously received the firm backing brothers: Dhian and Sucheet Singh and being the Raja of Jammu, he and his brothers lavishly rewarded by

---

²⁶ Cunningham, J. D. Opt. cit. p. 332

²⁷ Hardinge to Sarah, Feb. 19, 1846, “PPHH”, box No. 1 of unfiled letters.

²⁸ Hardinge to Emily, March 2nd, 1846. “PPHH”, Vol. 06.

Ranjit Singh and others.²⁹

Another author also sketched the qualities of Gulab Singh in such a tremendous manner, “Goolab Sing is avaricious and cruel by nature, deliberately committing the most horrible atrocities for the purpose of investing his name with a terror that shall keep down all thoughts of resistance to his sway.”³⁰ In Short, the foundation of the Sikh Empire and State of Jammu and Kashmir was founded by two ambitious warriors, who worked hard to maintain rule and acquire power. In all circumstances, Maharaja Ranjit Singh and Maharaja Gulab Singh both were aimed and determinant in the foundation of their own rule and power in which they were succeeded.

---

²⁹ Baba, Satindar Singh. The Jammu Fox. cit. pp.134-56.

³⁰ Panikkar, Kavalam Madhava. Gulab Singh, 1792-1858: Founder of Kashmir. Gulshan Publishers. 1989. pp. 97-123

Authors:

1. *Research Associate, Institute of Kashmir Studies, University of Azad Jammu & Kashmir, Muzaffarabad.*
2. *Associate Professor Department of Kashmiryat, Punjab University, Lahore.*
3. *Assistant Professor. G.C University, Lahore*
4. *Lecturer Govt. Girls Inter College, Dadyal Mirpur, Azad Kashmir*

- Atifa Binth e Zia,

Transformed Punjabi Ethnicity in Taufiq Rafat’s Poetry (1947-1983)

Abstract:

This paper explores the effects of western modernity on postcolonial urban space resulting in the transformed ethnicity of cityscapes in Taufiq Rafat’s poems. This research deals with the complex and diverse dimensions of spatial discourse, which formulates a nostalgic longing in Rafat’s poetry. For the theoretical background, this research draws on Nigel Thrift’s *Space: The Fundamental Stuff of Geography* (2003) and aims to build upon Thrift’s contention that the employment of spaces in poetry is not mere accidental rather they have deeper implications. By following this approach this study aims to explore the locus of transformed spaces in Taufiq Rafat’s Poetry. It argues that Rafat visualizes the historical and cultural landscape of Punjab through the lens of western modernity which is the root cause of urbanization. By envisaging the transformed ethnicity of cityscapes, he mourns over the loss of Punjabi cultural heritage and nostalgically longs for the occurrence of pre-colonial times. By using hermeneutic approach this study maps out the nostalgia of precolonial times in the poetry of Taufiq Rafat along with the factors that intensified the nostalgic yearning, in order to elaborate the notion of postcolonial nostalgia, and determine its scope.

Keywords: *Punjabi Ethnicity, Transformation, Precolonial Times, Nostalgia, Urban Space; Punjabi Culture*

Introduction

Born in Sialkot (Punjab) in 1927, Taufiq Rafat is acclaimed for his contributions to Pakistani poetry. He was educated at Dhera Dhun, Lahore and Aligarh and after completing his educational journey he finally joined the family business. A chronological analysis of several reviews on Rafat as a poet acknowledge how a graduate of Hailey College of Commerce became the “Balzac of Pakistani poetry and the first important figure in English Literature to emerge during the first fifty years of Pakistan” (Tahir xvii). Jam Sajjad Hussain categorizes Rafat as the “Ezra Pound of Pakistan” (The Nation 9 November 2009) and claims that “Taufiq Rafat has introduced creative writing in English besides making his utmost efforts for establishing pure Pakistani Idiom in English poetry” (The Nation 9 November 2009). Carlo Coppola observes that Rafat’s poetry is “full bodied and rich, direct and readily accessible to the reader’s sensibilities and devoid of excessive artifice” (1998, p. 206). Besides being a poet Rafat was also a translator. Rafat has translated some masterpieces of classical Punjabi poetry. Among these are *Bulleh Shah: A Collection* (1982) and *QadirYar: Puran Bhagat* (1983). These translations introduced Rafat to the international audience and he gained some respectability as Tariq Rafat 2008, an says “They are also used in introducing the English reader to Punjabi poetry” (1990). Asma Mansoor acclaimed Rafat as a poet of cultural synpaper. She says “Rafat transcends the local to tap into the common history of humanity and derives a universal commonality” (Mansoor, 2012, p. 23). So Rafat blends his poetic space with cultural space and presents it to the reader with an indigenous flavor of Pakistaniness.

Literature Review

In Postcolonial writing, the socio-cultural space is of utmost important as it not only causes disillusionment with the imagined utopian version of the cities constructed by the colonial powers, but it also considered to be a vital ground for addressing the inner fragmentation and distortion of a society. Christop Linder

also argues that the “experience and exposure to an urban landscape causes alienation” (2006, p.13) as it brings disillusionment and unveils the tensions and inner disparity functioning in a postcolonial society. Linder argues that “Spaces have always been a most contentious issue ... Postcolonial writers have long exhibited a fascination with urban space. For such writers, the city is a space of chaotic, fragmented, and sensorial experience” (Lindner, 2006, p. 10).

In addition to urban spaces, Sara Upstone in her book, *Spatial Politics in the Postcolonial Novel* (2009), talks about the significance of the postcolonial spatiality as “it is central to the postcolonial experience” (2009, p.13). She also talks about the significance of the city-scape that presents “a reflection of national tensions” (2009, p.85). So cultural space has its own geopolitics. It represents a space in which personal desires and shared hopes of the nation are projected. Ironically, the acquaintance and experience of living in a metropolitan setting causes distancing to its landscape because the cityscape modifies into a modern and western chic which represent the indigenous loss of the residents. While taking into consideration the word city-scape, Edward Soja points out the potential of the word ‘scape’ and emphasizes on the multi-dimensional aspect of it (1998, Foreword xv). He says that “The abounding adaptability of -scape seems limitless. Adding an ‘e’ in front leads to escape. Changing the ‘c’ to ‘h’ produces the blunter quasi-synonym of shape, while changing the vowel in the middle gives us scope” (1998, Foreword xv). So ‘scape’ has the potential to shape up, to give scope and to escape at the same time. This approach lead towards the extension and scope of the spatial studies.

Cultural and socio-political human experience are related to the field of human geography. The importance of the spatial studies in postcolonial literature began with the work of Edward Said. For him, “history is rooted in geography” (Said, 1990, p. 7) and he takes space in terms of land. Said relates the shifts of geography to the cultural and social difference. For him

‘Geography’ is that unifying spatial image, one which allows him to think in global terms concerning cultural difference” (Said, 1990, p. 14). In the postcolonial world, the geography occupies an essential place as it determines the cultural and national identity of a nation. Rafat thus recovers the cultural and national selfhood from the domain of geography.

Soja has divided the spaces into three parts. To him, first space is the real space that has a physical presence as “the material and natural objects and their directly sensed relations” (Soja 1998, p. 64) as the urban structural form of physical buildings that may be mapped and seen. The second space is the ‘imagined’ space which is “unseen, un-measurable and therefore unknowable” (1998, p.64). It alludes to the representative form which means it is a way in which the space is perceived, seen and discussed over. Third Space which is called a “fully lived space, a simultaneously real-and-imagined, actual-and-virtual locus of structured individuality and collective experience and agency” (Soja, 1998, p. 64).

Research Methodology:

This research is qualitative in approach and hermeneutic in its method. The tools for research are both print and web sources and the analysis has been conducted in the light of previous studies on the topic. The primary texts which are *Arrival of the Moonsoon: Collected Poems (1949-1978)*, and *Half Moon: Poems (1979-1983)*.

For the theoretical background, this research draws on Nigel Thrift’s *Space: The Fundamental Stuff of Geography* (2003). This research aims to build upon. Moreover, by focusing on Ania Loomba’s notion of globalization in her book *Colonialism/ Postcolonialism* (1998) this research analyses the political and historical sense of globalization; a new form of colonialism. She argues that globalization is a new form of “sovereignty which should be called Empire” (214). Thus, the overwhelming connotations of “cosmopolitanism” (219) are clichés and the

hidden agenda of globalization is the submission of colonialized territories.

Data Analysis:

This section explores the effects of western modernity on postcolonial urban space of Punjab resulting in the transformed ethnicity of cityscapes in Taufiq Rafat’s poems. According to Christina M. Nielsen “To be transformed is to be significantly altered. A transformation might entail a fundamental change in a person's appearance or attitude, or in the look and function of a thing” (2007, p.71). These lines suggest that transforming one’s cultural heritage can alter the indigenous belongingness of an individual. Perhaps, Nielson indicates that a transformed individual totally forgets about his past, because he makes himself a new person within a new foreign culture. However, Rafat particularly talks about the transformation, not only in the person’s attitude, but also in the internal architecture and external look of the buildings. Nielsen points out further: “Transformations that range from the subtle to the profound, demonstrating just some of the ways in which artists, objects, and creative practices can alter as a consequence of intentional, accidental, and sometimes even unwelcome cross-cultural contact” (2007, p.71). He refers to the change in ethnic grounds not only on terrestrial level but also on psychological level. Ethnicity can be defined as “the fact or state of belonging to a social group that has a common national or cultural tradition” (Isajiw, 1974, p. 112).

Conversely, in postcolonial times the scenario has changed. Western modernity has transformed the “ancestral hovel” into “squalor” as Rafat claims in “The Squalor in which Some People Live: “... room piled upon room,/ And not a ventilator anywhere/
To let the stale air out. Down one side/
Gutter ran like a sore;
(Rafat, 1985, 12-15). These lines not only portray a filthy and congested dwelling space but also point out that because of this suffocation occurs and people are unable to breathe in a free space. The former had a few openings for the crossing of air but the latter

has neither windows nor a ventilator in sight. The opening spaces in the roof of hovel are also symbolic of the life of the people of precolonial times who had adapted the architecture to accommodate the heat of the climate.

After scrutinizing the concept of corporeal space in pre and postcolonial time, Rafat continues to list the discomforts of postcolonial congestion of domestic spaces. For Rafat both public and private spaces have been affected by modern lifestyle. For instance, in “Too Many Houses” Rafat presents the poor plight of the architectural designs he says “Too many houses! The view / is terrifying. Far as the eye can see / roofs telescoping into each other / all the way down the hill” (Rafat, 1985, 1-4).

The transformation in Mughal architecture is further explained by Rafat in his poem “Meditation and Prayer” he says “Gracious living is gone along with the high vaulted roof / Sheerness, where once were fluted column and filigreed dome, / stained glass, arabesque, mosaic” (Rafat, 1985, 1-3). These lines suggest that all sights of grandeur are replaced. For instance gargoyles have been replaced by straight black drain pipe. Moreover the high vaulted roof has been replaced by a ceiling where a man can hardly stand. He says “Now temperature conditions our lives in rooms where/ the ceiling is barely half a man above our heads; / it presses down on us” (Rafat, 1985, 6-8). This creates a sense of entrapment. The description is of natives trapped in cages by the colonizers in their own territory. Their individuality and glorious Mughal histories has been compromised by the Western invaders.

The Mughals decorated their buildings with floral vines, slim brick patterns and red stones. Most of the buildings were gold plated which became the reason for the in attraction to invaders as Rafat talks about an invader tribe in “Coming Down from a Mountain” who “Trudged up and peered over the northwest hills” (Rafat, 1985, 10) without “women or food” (Rafat, 1985, 9) to not only enjoy the “amazing greenness” (Rafat, 1985, 11) of Subcontinent, but also focuses on the economic richness of this

land for which they became greedy. Rafat says: “.....the temples/ With real gold tips;/ And came swooping down to begin a trend/ Which has not yet ended” (Rafat, 1985, 13-16). The poem clearly depicts colonization as a pattern and “trend” (Rafat, 1985, 15) which in eastern part of the world was started by Alexander and even now it is not ended yet. The reference to the temple with real gold tips has sexual undertones.

The Mughals added to the beauty of Orient not only by their architectural designs but also by their interest in gardens and greenery as Makin Khan says “This land is famous for its natural beauty and lush green landscape embellished by Timurid gardens. This significant background the Mughal Emperors inherited provided them with a highly refined aesthetic and sophisticated taste for art and architecture and deeply influenced their concept of gardens” (1996, p.457). But now these gardens have been replaced by cemented buildings. Industrial revolution of 18th century has transformed the ethnicity of Mughal culture. Agricultural domain is border-lined because of the growth of urbanization. Chatterjee termed this approach as “postcolonial capitalism” (2008, p.59). He says that industrial capitalist growth will not leave room for the peasantry, hence there will be more primary producers who will lose their mean of productions (Chatterjee, 2008. P.59). This reference stages a situation where there are producers for the production of crops but unfortunately the land for cultivation has been snatched from the producers and farmers and it has been turned into an urbanized system in order to serve the purpose of industrialization. Rafat describes a similar situation in his poem “Karachi ‘79” as:

Taller and taller
its buildings are getting,
and its citizens
smaller and smaller,
and the blotches of greenery
spreading like a rash. (Rafat, 2008, 7-12)

Moreover, in the poem Rafat laments the poor town planning of an anonymous city. He says when the city was planned “they forgot the sewers/ or it was never planned” (Rafat, 2008, 20-21). A comparison can be drawn between this postcolonial society where “house was added to house,/ and street to street” (Rafat, 2008, 22-23) with the precolonial town in “The Mound” where there were “wide lanes”, “sensible houses” and “a marvelous system of drainage/ that did not poison the rivers and the sea” (Rafat, 1985, 29-31). The reference is probably to Mohenjodaro or Harappa. So urbanization has infected native culture like a disease. Western modernity has destroyed the greenery and beautiful sights of nature as Rafat conjectures the effects of urbanization. In “Looking Down Hill” he says “these clean slopes/ ensconcing a narrow valley, / will be pimped with dwellings” (Rafat, 2008, 3-5). Rafat particularly takes the metaphor of disease to depict the adverse effects of urbanization. So Punjab for Rafat is a body infected by the sores and pimples of industrialization.

In Asia urbanization and urban change is adversary and has severe effects as it syndicates massive quantitative and qualitative transformation. Green plants are replaced with cemented buildings. For Rafat Western modernity is like a lethal insect that is engulfing every green sight. “A scorpion shadow across/ the nooning trees and grass” (Rafat, 2008, 11-12). Hence our national color which was green once is now grey because cement has consumed the natural green. The green is also the green of the Pakistani flag- it endorses the green of nature. Rafat says himself in “1978”: “Now grey/ is our national colour” (Rafat, 2008, 107-108). Urbanization is also correlated with economic development; and due to this correlation it creates space for regional transformation on the global level.

Ania Loomba talks about the façade of globalization in *Colonialism/Postcolonialism*. She argues that globalization transformed the world but this transformation is a new form of “sovereignty which should be called Empire” (1998, p.214). Though globalization provided international networking yet the

suspension of geographical and cultural borders remain a myth. Thus, the overwhelming connotations of “cosmopolitanism” (1998, p.219) are clichés and the hidden agenda of globalization is the submission of colonized territories. Rafat laments globalization too and it seems that for him it is a new form of colonization. “In Elegy for a Town” he says:

It does not take much to disremember
An inheritance. This broad, cool roads
Have lost a quarter of their trees
Already. They cut where they please
With impunity, must think us odd
Who hold a tree as sacred a monument
As an old tower or a shrine” (Rafat, 2008, 9-14)

The above-mentioned lines are an argument against the destruction of green sights. The representatives of industrialization cut down the trees with permit and authority. They consider that the land is a territory to build industries. So, illusionary globalization mocks the testimonial presence of greenery which actually is a legacy for human existence on earth. “disremember” is almost like a new coinage of word which reminds the readers of dismember- a painful destruction of the body of nature. The lines contain a reference to the sanctity of trees in Islam and thus deep cultural roots disrupted by globalization.

In the poem the act of destroying trees and constructing buildings is called progress. Rafat criticizes this kind of destructive progress. He use poignant irony in “In Elegy for a Town”: Progress / Is necessary, we know, but are not sure / If this is progress (Rafat, 2008, 31-33). So destruction in the name of construction has deep rooted affects for civilizations.

“Windows of some, of the flats
overlooking the street, are open.
No one leans down, curious,
for there is nothing to see
except this nuclear vacancy” (Rafat, 1985, 86-90).

Western modernity brought “nuclear vacancy”. The culture which was known for intimate behavior of its natives is transformed into a culture where no one is interested to call on one’s neighbor.

The geographical scenery of the city is imagined in Rafat’s poetry to dramatize the distance between past and present locality of Punjab as well as to resolve this distance through imaginative resolutions. Edward Said explains this point as: “there is no doubt that imaginative geography and history help the mind to intensify its own sense of itself by dramatizing the distance and difference between what is close to it and what is far away” (Said, 1990, p. 55).

Said suggests that the transformed ethnicity of modern man yearns for the acknowledgment of the Self. He, within the dilemma of indigenous and foreign, constructs the binary of self and other. Rafat says in his poem “The Squalor in Which Some People Live” : “The hands of the clock in moving forward are moving back. / The family business / slides downwards imperceptibly / while I bandy words in a foreign tongue” (Rafat, 1985, 40-43). Probably, the poet has love for English language. His love for the English language suggests through his poetry he rejects colonial ideology but not the English language. This gives birth to a conflict arising from the impact of expressing in the colonial language.

In another poem “The Poet as Martyr” Rafat recalls his childhood dwelling and compares it to his present room where “The walls are solid enough/ rough and damp to touch” (RAFAT 1985, 71-72). Or as in “Railway Waiting Room” Rafat describes the cold interior of the room. “hooded armless fans, / flies ripen on the ventilator cords, and among/ framed monuments you always intended to visit/ dreams burgeon” (Rafat, 1985, 29-32). So In this poem the interior of the railway room is used as a metaphor of human condition.

Rafat observes his locals and the transformed ethnicity that has overwhelmed them. In “My neighbors” the persona is standing at his window and observes his neighbors who are no more the

same persons that they were used to be. The first neighbor he chooses is a portly lawyer. Rafat asks “does he lay aside/ his dignity and bon vivre with his jacket?/ I have often watched him in the Courts of greeting / criminals and friends with an equal smile” (Rafat, 1985, 9-12). The second neighbors is a thin pale clerk “without visor and stool” he is a poet as well but he beats his wife. Rafat asks “Do the beating inspire/ the frequent orgies in verse or vice-versa?” (Rafat, 1985, 26-27). And the last neighbor Rafat talks about is a sexually repressed bachelor who reads pornographic books. All of the neighbors are the product of postcolonial Punjab in which hypocrisy, violence and sexual repression prevails.

David Lowenthal in his work “Past Time, Present Place: Landscape and Memory” (1975) discussed space as places which becomes part of the past memories and because of the association with the places, they remain important in the present time. Hence people connect with the places as an experience of past and also carry them in present times as memories. Moreover, the history of the places makes the space more significant. Belongings of the past whether they are part of history or memories, can never be discarded as they are visited and experienced by the people. The domain of this experience is expanded by people who write about them and thus share it. So “The past gains further weight because we consider of places and only as we ourselves see them but also as we have heard and read about them” (Lothwenthal, 1975, p. 6). Rafat is one such poet who not only writes about past but also reads about it. He says in “A Rich Past” “I am drunk on my past” (Rafat, 2008, 1). Hence, Rafat shares his peaceful past by comparing it with the postcolonial present which not only shattered human identities but also transformed their manner of thinking. Lowenthal gives importance to the historical significance of those places which become memory which people associate with the places through past experience. These associated memories with a particular culture or a landscape gives birth to nostalgia. Nostalgia is a broader term and is defined by many theorists. Dennis Walder

defines nostalgia as “Nostalgia is usually thought of in terms of longing and desire—for a lost home, place, and/or time. But it is also more than that: it is a longing for an experience—subjective in the first place, and yet, far from limited to the individual.” (2010, p.4). So Nostalgia other than yearning is also a longing for an experience.

Rafat uses the medium of poetry to seek out his golden past, as says in his poem “Monkey at Hardwar”, “One remembers the monkey at Hardwar/ in the good old days when Bharat was India” (Rafat 1985, 1-2). These lines are suggestive of the precolonial times. The phrase “good old days” refers to Rafat’s nostalgic association with the country. Moreover the word “India” confirms it. Etymologically, the word India is derived from the Greek word “Indos” which means river Indus in Persia (McIntosh 2008, p. 3). So in India and not in Bharat, there was a sense of togetherness between Hindus and Muslim. Of course Rafat is pointing towards the precolonial era where both Hindus and Muslims were torch bearer of Indus valley civilization. But colonization tore them apart.

Rafat nostalgically longs for the time when this connection was maintained as he says in his poem “The Mound” “This mound, barely thirty feet high/...../ They tell me,/ Of a town 5000 years old. (Rafat 1985, 1, 4-5) He says that the town was of “highly developed culture”. He talks of the town which was not infected either by colonization or by western modernity. Rafat talks about a town which was present in a precolonial world as the town is 5000 years old. He further elaborates its distinctive crafts which includes tilling of soils, making of pottery, stone carving and many other. But the noticeable thing is they had no weapons. He says “(Not a weapon in sight)” (Rafat, 1985, 11). This line shows the peace loving attitude of the people of precolonial times.

Rafat in this poem idealizes this town and termed it as “Another MohenjoDaro” (Rafat, 1985, 4) he longs for such a peaceful place. Walder termed this situation as nostalgia “nostalgia

has emerged as a complex form of representation for writers concerned to express their relationship with the recalled or remembered pasts they identify with; in particular, those whose pasts have been shaped by empire and/or colonization” (Walder, 2010, p. 3). Rafat longs for an experience which is most of the time, subjective. He has a wistful affection for the past with “happy personal associations” (Walder, 2010, p.7).

Conclusion:

This paper explored the various effects of western modernity on the postcolonial urban space resulting in the transformed ethnicity of cityscapes. It is established that transforming one’s cultural heritage can alter the indigenous belongingness of an individual. This study particularly talked about the transformation not only in the person’s attitude but also in the internal architecture and the outer look of the buildings. So, it scrutinized the discomforts of corporeal space in pre and postcolonial times.

Ironically under the façade of globalization, modern civilization is destroying nature to occupy more space for building industries to develop their lands. The illusionary globalization mocks the testimonial presence of greenery which actually is a symbol of legacy for human existence on the earth. Hence this paper explained that as an after effect of colonization, there is not only an urge in subcontinent civilization to imitate English lifestyle but it also strives to compete with the so-called superior standard of living of English people to transform their cultural structure. This borrowed life style has not only affected the architectural ground but also shattered the family structures and its togetherness. Subsequently, this study examined the alterations in the personal and communal identity of postcolonial citizens which is transformed by western modernity.

References

- Lecturer, University of Management and Technology, C-II Johar Town Lahore.
- Chatterjee, Partha.(2008) Democracy and Economic Transformation in India.*Economic and political weekly: 53-62.*
- Coppola, C. (1998). Some recent English-language poetry from Pakistan. *ARIEL: A Review of International English Literature*, 29(1).
- Hussain, Jam Sajjad. (2009 Nov 09)“TaufiqRafat: The Ezra Pound of Pakistan” *The Nation*.
- Isajiw, W. W. (1974). Definitions of ethnicity. *Ethnicity*, 1(2), 111-124.
- Khan, M. (1996).An introduction to the historical, architectural and hydraulic studies of the Mughal garden at Wah, Pakistan. *East and West*, 46(3/4), 457-472.
- Lindner, C. (Ed.). (2006). *Urban space and cityscapes: perspectives from modern and contemporary culture*. Routledge.
- Loomba, A. (1998). *Colonialism/postcolonialism*.Routledge.
- Lowenthal, D. (1975). Past time, present place-Landscape and memory. *The Geographical Review*, 65(1), 9-18.
- McIntosh, J. (2008). The ancient Indus Valley: new perspectives. Abc-Clio.
- Mansoor, A. (2012). The notes of a new harp: Tracing the evolution of Pakistani poetry in English. *Pakistaniaat: A journal of Pakistan studies*, 4(1), 14-38.
- Nielsen, Christina M., et al. (2007) Transformation. *Art Institute of Chicago Museum Studies* 33(1), 70-96.
- Rafat, Taufiq. (1985). *Arrival of the Monsoon: Collected Poems*. Lahore: Vanguard Books Ltd.
- Rafat, Taufiq. *Half Moon: Poems [1979-1983]*. (2008). Lahore: TaufiqRafat Foundation.
- RaRafat 2008, an, T. (2015). *A History of Pakistani Literature in English, 1947-1988*. Oxford University Press.
- Said, E. W. (1990).Figures, configurations, transfigurations. *Race & Class*, 32(1), 1-16.
- Soja, E. W. (1998). Thirdspace: Journeys to Los Angeles and other real-and-imagined places. *Capital & Class*, 22(1), 137-139.
- Tahir, Athar. (2009, Nov, 9). “An Unsung Poet Remembered” *The News*.
- Thrift, N. (2003). Space: the fundamental stuff of geography. *Key concepts in geography*, 2, 85-96.
- Upstone, S. (2016). *Spatial politics in the postcolonial novel*.Routledge.
- Walder, D. (2010). *Postcolonial nostalgias: writing, representation and memory*. Routledge.

“Khoj”

ISSN: 1992-6545

Editor : Prof. Dr. Nabila Rehman
Deputy Editor : Dr. Muhammad Irfan ul Haq

Editorial & Advisory Board:

External: Ann Murphy, Dr. (Canada), Heinz Werner Wessler, Dr. (Sweden),

Jagmohan Sangha, Dr. (Canada), Jasbir Kaur, Dr.(India),

Kanwal Jeet Kaur (Canada), Nashir Naqvi, Dr. (India),

Ravi Ravinder, Dr. (India),

Internal: Abdullah Jan Abid, Dr. (Pakistan), Asma Qadri, Dr. (Pakistan)

Iqbal shahid, Dr. (Pakistan), Naveed Shahzad, Dr. (Pakistan)

Shahid Mahmood Kashmiri, Dr. (Pakistan),

Yousaf Khushk, Dr. (Pakistan), Zaheer Ahmad Shafiq, Dr. (Pakistan)

Composer : Muhammad Sudheer
Printing : Punjab University Press, Lahore
Address : Institute of Punjabi & Cultural Studies
Punjab University Oriental College,
Allama Iqbal Campus, Lahore. (Pakistan)
E-mail : director.ipcs@pu.edu.pk, dr.nabilarehman@gmail.com
Online Website : <http://pu.edu.pk/home/journals/khoj>
Indexing Website: <http://tehqeeqat.org>
Tel./Fax No.: 042-99210834
Price : Rs. 800/- (in Pakistan)
: US \$. 20/- (Abroad)

Biannual “Khoj” is approved by HEC & recommended for educational institutions of the Punjab by Letter No. S.O(CD)75/1-3 dated 02-01-1980, Govt. of the Punjab.